

ҚАДИМГИ ТАРИХЧИЛАР ЎРТА ОСИЁ ҲАҚИДА

Терма парчалар

**“YURIST-MEDIA MARKAZI” нашриёти
ТОШКЕНТ-2008**

63.3(543)

Қ15

Таржимон ва тузувчи:

Зоҳир Аълам

Масъул муҳаррирлар:

**Ортиқбой Абдуллаев – Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
маданият ходими, филология фаълари номзоди
Жаннатхон Топматова – Педагогика фаълари номзоди**

**Асар «Жаҳон адабиёти» журналининг
2007 йилги 1, 5, 6-сонларида, шунингдек «Media Plyus»
газетасида chop этилган**

Сизга тақдим этилаётган ушбу мажмуада юртимизнинг 2500–3000 йил аввалги қиёфаси – халқимизнинг янаш тарзи, юрт ҳимояси учун олиб борган урушлари, маънавий турмуши, турли диний эътиқодлари, жанг қуроллари, умуман, қадимги аجدодларимиз турмушига доир жамики фазилатлар баён этилган тарихий маълумотлар жамланган.

Шубҳасиз, бу асар халқимизга ўз она тилида биринчи марта тақдим этилаётган маънавий бойликдир. Китоб халқимизнинг бўлажак тарихчиси, файласуфи, тилчиси – баркамол ёш авлодининг билим чуққиларини эгаллаши учун ўзига хос қўлланма бўлади, деган умиддамиз.

ISBN 978-9943-337-10-7

© «Юрист-медиа маркази»
нашриёти

СЎЗБОШИ

Тарихий эҳтиёж

Қадимги юнон, хитой, ҳинд, форс, Рим ва Византия тарихчилари асарлари – осори атиқаларидаги Ўрта Осиё ўтмишига доир парчалар ўзбек тилига ўтирилиб, китоб ҳолида илк бора чоп этилмоқда. Бу ҳодисани, ҳеч бир муболағасиз, тарихий эҳтиёж самараси, деб аташ мумкин.

Мустабид тузум бундай таржималар пайдо бўлишидан манфаатдор эмас эди, чунки халқ ўзининг буюк ўтмишидан воқиф бўлишینی истамасди, албатта. Шу маънода, ушбу таржимани истиқлол самараси, деб аташ ҳам ўринлидир.

Биз тарихимиз, адабиётимизга оид энг олис ёзма манбалар ҳақида гапирганда, кўпинча, Ўрхон-Энасой ёзувлари, Култегин ёдгорликларидан нари ўтолмай қолар эдик. Қўлингиздаги китобнинг қимматли жиҳатларидан бири шундаки, у худди ана шу давргача бўлган бир минг уч юз йиллик қадимги тарихимиз, урф-одатимиз, анъаналаримиз, менталитетимиз, маданиятимиз, руҳиятимиз, эътиқодимиз ва ҳоказолар ҳақида нодир ва ноёб асосли маълумотлар беради.

Ушбу китоб билан яқиндан танишган ўқувчи бир ярим минг йиллик эмас, деярли уч минг йил атрофидаги тарихимиз ҳақида атрофлича ва чуқур мулоҳаза юритиш имкониятига эга бўлади.

Аждодларимиз, туркий халқлар – скифлар, саклар, массагетлар ҳақидаги ҳозиргача маълум бўлган, ёзма тарихий адабиётларда ўз ифодасини топган энг қадимги ва дастлабки бу маълумотларнинг манбалари «тарих отаси» – Геродотдан тортиб Страбон, Арриан, Квинт Курций Руф, Плутарх сингари буюк тарихчилар, Ахоманийлар даври форсий ёзувлари ва бошқалардир.

Манбалардаги услубий турлилик, мушоҳада юритишдаги ўзига хослик, маълумотлар кўҳналиги ҳамда лисоний ифодадаги тарихийлик, мураккабликлар мазкур таржима олдида жиддий қийинчиликларни келтириб чиқариши шубҳасиз.

Биргина маълумотни, атамани, предмет ёхуд ҳодиса ҳақидаги тушунчани ўзбек ўқувчисига тарихан аниқликда етказишда таржимон учун бир эмас бир неча манбаларни солиштириб, қислаб ўрганишга тўғри келганини кузатамиз. Уларнинг айримларига ёзилган мухтасар изоҳлар, кези келганда мустақил муносабат ва мушоҳадани талаб этгани боис, мазкур таржима асар мавжуд манбаларни шунчаки сўзма-сўз ўгириш эмас, айна вақтда, муайян маънода тадқиқ хусусиятларини ўзида ифода этувчи таржима асар, дейишга асос беради. Бу ҳолат, ўз навбатида, ўқувчи ва мутахассислар ўртасида айрим баҳс ва мунозараларни ҳам уйғотиши табиийдир. Шу вақтгача тарих фанида узоқ ўтмишимизга доир маълумотлар, давлатчилик ва халқнинг келиб чиқишига оид атамалар, турли нозик маъноларни англаувчи илмий сўзларни ишлатишда турли-туманликка йўл қўйилар, аксар ҳолларда, бу масалаларда «оға» олимлар ва баъзи ғарб мутахассислари чизиб берган йўлдан чиқолмаслик иллати мавжуд эди. Бу масалага таржимон ҳолислик, миллатпарварлик ва ватанпарварлик туйғуларидан сув ичган ўзининг мустақил қарашлари асосида ёндошадики, тарихий адолатни тиклашга йўналтирилган бу хусусият мазкур таржималарнинг қимматини янада оширади.

Мутаржим ушбу таржимага Л. В. Баженов таҳрири остида тайёрланиб, 1940 йилда чоп этилган рус тилидаги хрестоматияни ҳамда Геродотнинг «Тарих» асаридаги тўртинчи китобнинг «Меспомена» деб номланган қисмини асос қилиб, матнда баъзан шакл жиҳатдан ажралмаган ҳолда қисқа-қисқа ўз мулоҳазаларини, таржимага асос бўлган манбаларга қўшимча равишда ўз изоҳларини ҳам бериб боради.

Ижодидан ушбу китобга парчалар киритилган қадимги машҳур муаллифларнинг мероси тарихий асарлар бўлиши баробарида, улар бадиий адабиёт ва халқ оғзаки ижодига хос бўлган хусусиятлардан холи эмас. Геродот ҳамда айрим юнон тарихчилари асарларининг асосий йўналишини юнонлар ва қўшни халқлар курашини ташкил этади. Бинобарин, уларда катта тарихий ҳақиқат билан бир қаторда, онг оқими тарзидаги айрим, жузъий манфаатли нуқтаи назар ҳам бўлиши мумкин. Китобни ўқиш давомида шуни назардан қочирмаслик тарихга ва масалага муносабатдаги билим холислигини кучайтиришга хизмат қилади.

Таниқли ёзувчи ва мутаржим Зоҳир Аълам таржима соҳа-сида янги мутахассис эмас. Бу соҳада у етарли тажрибага эга. Китобхонлар Никколо Макиавеллининг «Хукмдор», Гай Светонийнинг «Кай Калигула», Плутархнинг «Искандар Мақидунли», «Красс» сингари тарихий асарларини Зоҳир Аълам таржимасида ўқиганлар.

Бу китоб моҳият эътибори билан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Республика Фанлар Академияси Тарих институти фаолиятини янада такомиллаштириш ва тарихни янада адолатли ўрганиш ҳақидаги қарор ва кўрсатмаларига амалий жавоб бўлади, деб ўйлаймиз.

Зоҳир Аълам рус тилидан ўзбекчага ўтирган мазкур китоб ҳам наинки таржимон, балки сўнгги давр таржима адабиётимизнинг муваффақиятларидан бири эканига муҳтарам китобхон ишонч ҳосил қила олади, деб ўйлаймиз.

*Бахтиёр Назаров,
Ўзбекистон Фанлар Академиясининг
академиги*

І Б О Б

ГЕРОДОТ

Мелпомена¹

«Тарих». IV китобдан

1. Доро Бобилни қўлга киритгач, ўзи шахсан бош бўлиб, скифларга қарши юриш бошлади. Осиёда ўша пайтда жанчи кўп, ҳар тарафдан унинг мамлакатига ҳаддан зиёд маблағ оқиб келарди. Бир пайтлар скифларнинг Мидияга бостириб кириб, мидияликларни енгганлари, бу билан эса тинчлик шартномасини бузганликлари учун уларни жазолашни хоҳлаб қолди. Илгари айтганимдек, скифлар киммерийларни таъқиб қилиб² Осиёга кирдилар, мидияликлар салтанатини парчалаб буздилар ва 28 йил давомида Юқори Осиёда ҳукмдорлик қилдилар. (Скифлар келгунгача Осиё мидияликлар қўлида бўлган). 28 йиллик жудоликдан сўнг ватанларига қайтганларида уларни мидияликлар билан урушдан ҳеч қолишмайдиган бир бало, яъни кучли душман қўшини кутиб олди. Эрларининг узоқ муддат дом-дарақсиз кетганлари учун скиф аёллари ўз қуллари билан алоқага киришганларининг ҳосиласи эди бу душман.

2. Скифлар одатлари бўйича барча қулларини кўр қилиб қўярдилар. Бунга бия сути сабабчидир. Скифлар бу ичимликни куйидагича тайёрлайдилар: найсимон суяк қувурни биянинг авратига тиқиб ҳаво пуфлайдилар. Бир одам пуфласа, иккинчиси у билан баробар бияни соға бошлайди. Айтишларича, ҳаво пуфланганда биянинг эмчаги пастга осилиб тушармиш. Соғиб олинган сутни катта ва чуқур ёғоч товоқларга соладилар-да, атрофига кўр қулларини ўтқазиб чайқатишни буюрадилар. Кейин, тиндирилган сутнинг юзини сузиб

¹Мелпомена — Геродот 9 жилдик “Тарих” асарининг бизнинг ота-бобо аجدодларимиз — скифларга бағишланган тўртинчи боби. “Тарих” китобининг ҳар бир боби греклардаги санъат соҳаларининг пир қизлари — Музалар номи билан аталган. Мелпомена — трагик асарлар пиридир.

²Айтилаётган воқеалар мил.ав. 594 йилда содир бўлган.

оладилар. Сутнинг ана шу қисми қадрланиб, пастдагисининг улар учун унчалик аҳамияти йўқ. Кулларини кўр қилишларининг сабаби шу экан³. Ер ҳайдамай фақат чорва билан шуғулланадиган халқ-да, булар.

3. Скиф хотинлари ва кулларнинг алоқасидан туғилган йигитчалар ўзларининг кимлигини билиб, Мидиядан қайтган скифларга қарши чиққандилар. Авваламбор улар, Тавр тоғларидан⁴ бошлаб то Меот⁵ кўлигача чўзилган ораликда чуқур зов қазиб ерларини чегаралаб олишди⁶. Скифлар кўлдан кечиб ўта бошлаганларида кулваччалар қаршилиқ кўрсатадилар. Орада жуда кўп жанглар бўлиб ўтса-да, скифлар душманларини ентолмади. Улардан бири шундай деди: “Эй, скиф аскарлари, биз нима қилияпмиз? Ўз кулларимиз билан урушмаяпмизми?! Ахир улар одамларимизни ўлдиршса, биз кучсизланамиз; биз уларни ўлдирсак, ўз кулларимизни камайтирамиз. Шунинг учун, менимча, найза-ю камонларимизни кўйиб, уларга қарши қамчи билан борайлик. Чунки бизни курул билан кўрганлари учун ўзларини бизга тенг, яъни озод туғилган деб ҳисобламоқдалар. Бизни курул билан эмас, қамчи билан кўрсалар-чи, ўзларининг кул эканликларини эслайдилар-да, қаршилиқ қилишга юраклари бетламайди.

4. Буни эшитиб, скифлар маслаҳатга кўндилар. Куллар ростдан ҳам кўрқдилар, жангни-да эсларидан чиқариб, қочиб қолдилар. Шундай қилиб, скифлар Осиёда ҳукмронлик қилдилар; мидияликлар уларни қувганидан сўнг, юқорида айтилган воқеалар билан юртларига қайтдилар. Доро эса, ана шу сабабларга кўра, уларнинг адабини бериш ниятида кўшин тўшлади.

5. Скифларнинг айтишларича, улар бошқалардан кўра ёш эл ҳисобланади. Юртларида ҳали ҳеч ким яшамаган замонда бу ерга биринчи бўлиб Таргитай деган одам келиб жойлашган. Таргитайнинг ажлодлари, скифларнинг айтишича, ота томондан Зевсга, она томондан Борисфен дарёсининг қизига тақалади. (Кўп айтишларига қарамай, мен бу гапга бари-

³Геродотнинг бировлардан эшитиб ёзган бу тушунтиришлари қимиз тайёрлашга алоқадор бўлиши мумкин.

⁴Тавр тоғлари — ҳозирги Қрим ярм оролининг шарқий қисмидаги тоғ.

⁵Меот кўли. Ҳозирги Азов денгизи.

⁶Ҳозирда Керч ярм оролида. Киммерийлар гови деб аталади.

бир ишонмайман). Таргитайнинг: Липоксаис, Арпоксаис, кенжаси — Колоксаис деган уч ўғли бўлган. Уларнинг подшоҳликлари даврида Скиф ерига осмондан тилладан ясалган омов, отнинг бўйинтуруғи, ойболта ва коса тушган⁷. Бу нарсаларни биринчи бўлиб тўнғич ака кўрган. Олмоқ ниятида яқинлашганда тилла буюмлар ўт бўлиб ёнган. Тўнғич тисарилгану, ўртанча ўғил яқинлашган. Бироқ, буюмлар яна ўт бўлиб ёнган. Хуллас, олтин буюмларнинг алангаси икки катта акани қайтарган. Аммо, кенжа ўғил яқинлашганда ўт ўчган ва у буюмларни уйига олиб кетган. Шу сабабдан акалари подшоҳликни кенжага беришга рози бўлишган.

⁷ ⁸ 6. Айтишларича, ака-укаларнинг каттаси — Липоксаисдан скифларнинг авхат қабиласи, ўртанчасидан қатиар ва траспий; кенжаси — шоҳдан эса паралат деб аталувчи қабилалар тарқаган. Бу қабилалар биргаликда сколотлар, яъни шоҳ қабила деб аталади. Эллинлар уларни скиф деб юритишади.

7. Скифлар ўз халқларининг келиб чиқиши ҳақида шуларни ҳикоя қилишади. Уларнинг ҳисобича, Таргитай шоҳлиги замонидан Доронинг бостириб кириши даври ораси роппа-роса 1000 йилни ташкил этармиш. Юқорида зикр қилинган олтин буюмларни эса скиф шоҳлари эъзозлаб, кўпдан-кўп қурбонликлар билан шарафлаб, кўз қорачиғидай асрашади. Агар байрам кунлари кимдир шу буюмлар билан бирга очиқ ҳавода ухлаб қолса, бир йилдан ортиқ яшамас экан. Шунинг учун бундай кишига, отлиқ ҳолда бир кунда қанча жойни айланиб чиқолса шунча ер беришади⁸. Ерлари ниҳоятда кўплигидан, ривоятларга кўра, Колаксаис ўғилларининг сонига қараб уни учта шоҳликка бўлган. Тилла буюмлар сақланадиган маконни у энг катта подшоҳликка айлантирган. Айтишларича, скиф ерларининг шимол тарафидаги масканларда, учиб юрувчи патлардан бўлак ҳеч нарсани кўриб ва у томонларга бориб ҳам бўлмас экан. Дарҳақиқат, еру кўкни пат босиб кетса, ҳеч нарсани кўриш мумкин эмас⁹.

⁷ Геродот айтган олтин буюмлар скифларда муқаддас ҳисобланиб эъзозланган. Гелермес кўргони қазилганда тилла ойболта топилган.

⁸ Рус ёзувчиси Л.Н.Толстойнинг “Одамга қанча ер этади” номли эртаги Геродотнинг шу сатрлари таъсирида яратилган.

⁹ Геродот қор бўронни шундай тасвирлаган бўлгани мумкин.

8. Скифларнинг ўзлари ва шимол тарафдаги қўшнилари ҳақида берган маълумотлари мана шунақа. Аммо, Понтда яшовчи эллинлар бу ҳақда бошқача нақл қиладилар. Герионнинг буқаларини боқиб юрган Геракл ўша пайтларда кимсасиз бўлган (ҳозир эса скифлар яшайди) ерларга бориб қолади. Герион эса Понтдан анча узоқда, Океаннинг Геракл устунларидан ҳам нарида, Гадир яқинидаги бир оролда (эллинлар уни Эрифия деб аташади) яшарди. Эллинларнинг ўзлари ҳам исботлай олмаган тахминга қўра, оқими кунчиқар тарафдан бошланадиган Океан ерни батамом қуршаган экан. Хуллас, Геракл ўша тарафлардан ҳозирги кунда скифлар юрти дейиладиган жойга келиб қолган. Бу ерда совуқ ва ёгингарчиликка учраган. Чўчқа терисига ўралиб, ухлагани ётганда, (ўтлагани қўйворган) отлари қандайдир ғаройибот сабабли йўқолиб қолган.

9. Уйқудан уйғонган Геракл отларини излаб бу юртни бошидан охиригача кезиб, Гилея деб аталувчи жойга келиб қолган. У ердаги бир ғорда, ярми аёл, ярми илон бир маҳлуққа дуч келган. Маҳлуқнинг бўксадан тепаси аёл шаклида, пасти эса илон бўлган. Ҳайрон қолган Геракл, шу ерда адашиб юрган отларни кўрмадингми деб сўраган. Отларинг менда, деган илон-аёл, лекин мен билан ишқий алоқа қилмагунингча уларни сенга бермайман. Геракл бундай мукофотга эга бўлиш учун илон-аёл билан кўшилишган. Бироқ илон-аёл Гераклни ёнида кўпроқ олиб қолиш учун анчагача отларини бермай юрган. Гераклда эса отларини олиб тезроқ кетиш истаги жуда кучли эди. Ниҳоят, бир куни илон-аёл шундай сўзлар билан отларни қайтариб берган: “Ўзидан ўзи келиб қолган бу отларни сен учун сақлаб қўйгандим. Сен уларнинг бадалини бердинг. Ахир мен сендан уч ўғил ортирдим. Хўш, улар улғайганларида нима қилай? (Ўзимга қарашли бу юртда) қолдирайми ёки сенинг қошинга жўнатмайми? Аёлнинг саволига Геракл шундай жавоб берган экан: “Ўғилларинг эр етганда энг яхши йўл қуйидагичадир: мана бу камонимни сенга кўрсатаётганимдек қилиб тортишни, мана бу камаримни тақишни уддасидан чиққанини ёнингда қолдир. Мен айтганимни эшолмаганини эса ўзга юртларга жўнатиб юбор. Агар шундай қилсанг ўзинг ҳам хурсанд бўласан, истагимни ҳам бажарган бўласан”.

10. Шу сўзларни айтиб, Геракл камонларидан бирини (ўша давргача у икки камон олиб юрарди) тортди. Кейин камарини тақиб кўрсатди-да, (камарининг учига олтин коса танғилган эди), уларни қолдириб ўзи кетди. Фарзандлари улғайганда, она уларга Агафирс, Гелон ва кенжасига – Скиф деб от қўйди. Кейинчалик Гераклнинг ўғити эсида борлиги учун уни бажарди. Агафирс ва Гелон деган ўғиллари бу вазифани уддалай олмадилар ва она уларни ватандан бадарға қилди. Кенжа ўғил – Скиф эса вазифани уддалагани учун ватанга эга бўлди. Скиф подшоларининг бари, мана шу – Гераклнинг ўғли бўлмиш Скифнинг авлодларидир. Гераклнинг белбоғидаги олтин коса шарафига скифлар шу кунгача белбоғларига коса танғиб юрадилар (Онанинг ўз ўғли Скифга қилган яхшилиги шу бўлди).

11. Бу хусусдаги яна учинчи афсона ҳам бор, (шахсан мен ана шунисига кўпроқ ишонаман): Скифларнинг кўчманчи қабилалари Осиёда яшашарди. Массagetлар уларни ҳарбий куч билан сиқиб чиқарганларидан сўнг¹⁰, улар Араксни кечиб ўтиб киммерийларнинг ерларига кириб келганлар (ҳозирда скифлар яшайдиган юрт, айтишларича, аввал киммерийларники бўлган). Скифлар яқинлашиб қолгач, кўп сонли душманга қарши қандай чора кўришни муҳокама қилиш учун киммерийлар йиғинга тўпландилар. Икки хил таклиф ўртага ташланди. Икки тараф ҳам ўз таклифини қаттиқ ҳимоя қилганига қарамай, подшоҳларнинг айтгани маъқул кўрилди. Халқ бунчалик катта кўшин билан урушмасдан, бошқа ерларга кўчиб ўтишни, подшоҳлар эса, ўз ерларини босқинчилардан қаттиқ туриб ҳимоя қилиш кераклигини таъкидладилар. Шундай қилиб, халқ подшоҳларнинг айтганига кўнмади, шоҳлар эса халқ қарорига бўйин эгишни истамадилар, халқ бошқа ерларга кўчишга, ўз ерини эса жангу жадалсиз босқинчиларга ташлаб кетишга қарор қилди; подшоҳлар эса халқ билан бирга қочқинликка кетишдан кўра ўз юртларида урушда ўлишни маъқул топдилар. Улар ватанларида роҳат-фароғатда яшаганларидан, беватан қувгин-

¹⁰ Геродот аккал манбаларига суянмоқда. Мил.ав. 700-йилларда скифлар массagetлар (улар ҳам скиф қабилаларидан бири) таъқибидан қочиб, Ғарбий Туркистондан Дашти қипчоққа (ҳозирги Қозоғистон ва Россия жанубидаги ерлар) сурилганлар.

диларнинг бошига не балолар тушиши мумкинлигини яхши туярдилар. Хуллас, икки қарор халқни иккига бўлди ва улар бир-бири билан уруш бошладилар. Оға-инилар ўртасидаги урушда ўлганларнинг барини Тираса¹¹ дарёсининг соҳилига кўмишди-да (подпоҳларнинг турбатларини шу кунларда ҳам кўриш мумкин), ватанларини тарк этишди. Скифлар эса эгасиз қолган юртни эгаллаб олдилар.

12. Шу кунларда ҳам Скиф ерларида киммер кўрғонлари, дарё кечувларини кўриш мумкин; бундан ташқари, Киммерия номли вилоят, Киммер Боспори деган номлар сақланиб қолган. Маълумки, киммерлар скифлардан қочиб Осиёга кўчганларида ҳозирги Синоп номли эллин шаҳри жойлашган ярим оролни эгаллаганлар. Уларни таъқиб этаётган скифларнинг, адашиб Мидияга бостириб кирганлари ҳам маълум. Киммерийлар ҳаминша Понт қирғоғи бўйлаб юрганлар, скифлар эса Кавказнинг чап тарафидан юриб, Мидияга кириб борганлар-да, сўнгра мамлакатнинг ичкарасига қараб бурилганлар. Бу воқеаларни эллинлар ҳам, варварлар ҳам бир хилда ҳикоя қиладилар.

13. Қолаверса, Проконнеслик Каистробий ўғли Аристей ўзининг эпик достонида Фебга шайдо бўлиб, исседонлар юртига бориб қолганини ёзади. Унинг баёнига кўра, исседонлар ортида бир кўзли — аримасшар¹² яшашади; аримасшардан сўнг — олтин кўриқловчи кузгун қушлар; улардан кейин эса — денгиз бўйида, гиперборейлар истиқомат қиладилар. Номлари айтилган бу халқларнинг (гиперборийлардан ташқари) бариси, ҳаминша бир-бирлари билан уруш ҳолатидалар. Аримасшар исседонларни қувғин қилганлар, исседонлар ўз навбатида скифларни, Жанубий денгиз бўйида яшовчи киммерлар эса скифлар таъқибидан ватанни ташлаб кетишга мажбур бўлдилар. Шундай қилиб, скифларнинг ўз юртлари ҳақида айтганига Аристейнинг ҳикояси тўғри келмайди.

14. Бу дostonни ёзган Аристейнинг қаерлик эканини айтиб ўтдим. Энди у ҳақда Проконнес ва Кизикда эшитганларимни сўзлаб бераман. Аристей Проконнеснинг энг атоқли

¹¹ Ҳозирги Днестр дарёси

¹² Аримасши — сўзнинг гуркийча талқини — ярим ёпик (кўзга нисбатан) қисмқ кўз. *эринч ашш*

оилаларидан чиққан. Бир куни у тўқувчилик устахонасига келгану, ўша ерда ўлиб қолган. Мовутчи устахонани ёпиб, маййитнинг қариндошларига хабар бериш учун кетган. Бу орада шаҳарда Аристейнинг қайтиш қилгани ҳақида овоза тарқалган. Шунда Артаки шахрида яшовчи кизиклик бир киши бу хабарни инкор этган. Яъни, ҳозир мана шу Кизикка келаётганимда Аристейни йўлда учратиб суҳбатлашдим, деган. Боз устига, қизишиб, тортишиб, ҳақлигида туриб олган. Бу пайтда маййитнинг қариндошлари кўмишга керакли ҳамма нарсани тайёрлаб тўқув устахонасига келишган. Эшикни очиб киришгану, Аристейнинг на ўлигини, на тиригини топишган. Бироқ, етти йилдан сўнг Аристей Проконнесда яна пайдо бўлиб, ҳозирги кунда эллинлар “Аримасплар ҳақида эпос” деб атайдиган достонини ёзиб, яна йитган-кетган.

15. Бу икки шаҳарда мана шуларни гапиришади. Италиянинг Метапонтия деган жойида, Аристейнинг иккинчи йўқолишидан 240 йил ўтиб (Буни Проконнес ва Метапонтиядаги воқеаларни қиёслаб, шахсан ўзим аниқлаганман) куйидаги ҳодиса содир бўлган. Метопонтияликларнинг гапларига қараганда, Аристей уларнинг юртига келиб, Аполлонга бағишланган худойихона қуришни, худойихонанинг ёнида эса “Проконнеслик Аристей” ёзуви бўлган ҳайкал тиклашни талаб қилган. Ахир Аполлон бари Италия шаҳарлари орасида фақат сизларнинг шахрингизга (Метопонтга) ташриф буюрган. Унинг кузатувчилари ичида мен ҳам, яъни ҳозирги Аристей ҳам бўлганман. У пайтда қарға сифатида Аполлоннинг ҳамроҳи эдим¹³, деган. Ва бу гапларини айтиб бўлиб яна йўқолган. Метапонтликлар Делфага элчи юбориб, бу одам арвоҳининг ташрифиди қандай маъно борлигини сўрашган. Пифия арвоҳнинг буйруқларига қулоқ солишни, бу нарса уларга яхшилик келтиришини айтган. Метапонтликлар Пифиянинг айтганларини бажаришган. Дарҳақиқат, ўша шаҳарда Аристейнинг ҳайкали ҳозир ҳам турипти. Ҳайкал унинг пири Аполлон худойихонасининг ёнгинасида. Худойихона эса бозор майдонида. Ҳайкалнинг атрофига лавр бугалари экилган. Аристей ҳақида гап етар.

¹³Қ а р ғ а — Аполлоннинг муқаддас қуши.

16. Сўз бошлаган мамлакатимизнинг шимолий тарафидаги худудлар ҳақида ҳеч кимнинг бир аниқ маълумоти йўқ. Шахсан мен ўша худудларни ўзим кўриб келганман, деган бирорта одамни учратмадим. Ҳатто, юқорида эслганимиз Аристей ҳам достонида ўзининг исседонлар юртидан юқорига ўтмаганини, исседонлардан шимолроқдаги ерлар ҳақида эса исседонлардан эшитган ривоят, афсона, хабарларга асосланиб ёзганини айтади. Мен ҳам энди, шу шимолий мамлакатлар ҳақида эшитганларимни иложи борича батафсил ва аниқ баён этаман.

17. Борисфенликларнинг¹⁴ бандаргоҳига (у понт бўйидаги скиф юртининг тахминан ўртасида жойлашган) энг яқин ерларда истиқомат қилувчи каллипидлар – эллин скифларидир. Улардан кейин скифларнинг ализон деган қабиласи яшайди. Бу икки қабиланинг ҳаёт тарзи бошқа скифларники билан бир хилдир. Фақат дон экадилар, нон ёпиб ейдилар. Пиёз, саримсоқ, ясмиқ, тариқ тановул қиладилар. Ализонлардан шимолроқда деҳқончилик билан шуғулланувчи скифлар яшайдилар. Булар дон-дунни ейиш учун эмас, сотиш учун экадилар. Ниҳоят, улардан ҳам юқорида неврлар яшайдилар. Неврлардан шимолда эса, билишимча, кимсасиз бўш ерлар жойлашган. Бу маълумотлар Борисфеннинг ғарбий тарафидаги Гипакис дарёси бўйларига тааллуқлидир.

18. Денгиз тарафдаги Борисфендан кейинги ерларда Гилея жойлашган. Гилеянинг шимолида зироатчи деҳқон скифлар яшайдилар. Гипакис дарёси бўйида яшовчи эллинлар уларни борисфенитлар деб, ўзларини эса олвиополитлар деб атайдилар. Айтилган зироатчи скифлар шарқий тарафдан Пантикапа¹⁵ дарёсигача бўлган уч кунлик масофани; шимол тарафда эса, Борисфен юқорисига қараб ўн бир кунлик сузиш масофасидаги ерларни эгаллаганлар. Уларнинг юқорисида жуда узоқ жойларгача дашт чўзилиб ётипти. Дашт ортида андрофаг деган, бироқ скифларга кирмайдиган қабила яшайди. Улардан кейин шимолда ҳақиқий кимсасиз дашту биёбон бўлиб, менинг маълумотимча, у ёқда бирорта ҳам одам бўлган эмас.

¹⁴Олвия шаҳри.

¹⁵П а н т и к а п а — ҳозирги Жанубий Буг ва Днепрнинг қуйилиш жойлари.

19. Зироатчи скифлардан шарқ томонда, Пантикапа дарёсининг нариги қирғоғида кўчманчи скифлар яшайди; улар умрида ер чопмайди, ҳеч нарса экмайди. Гилеядан ташқари Скифиянинг ҳеч бир ерида дарахтзор учратмайсан. Кўчманчилар Герра дарёсигача бўлган ўн кунлик йўлга тенг вилоятни эгаллаганлар.

20. Герра дарёсидан кейин шоҳлар мулки деб аталувчи ерлар бошланади. Бу юртда скифларнинг энг жасур ва энг кўп сонли қабиласи яшайди. Бу скифлар бошқа скифларни ўзига қарам деб ҳисоблайдилар. Буларнинг юрти жанубда Тавриягача, шарқда эса кўр қулларнинг болалари қазиган ўр-зовургача ва Меотия денгизидаги Кремна деб аталувчи бандаргоҳгача чўзилган. Ерларининг бошқа қисмлари эса ҳатто Танаис дарёси билан чегараланади¹⁶. Шоҳ скифлардан шимолроқда энди скифларга алоқаси бўлмаган меланхенлар истиқомат қилади. Улардан ҳам шимолда, менинг билишимча, одам яшамайдиган ботқоқликлар бошланади.

21. Танаис дарёсининг орти¹⁷ скиф юртига кирмайди. Бироқ, дарёдан кейинги ерларнинг илк қисми савроматларга қарашлидир. Савроматларнинг бу қисм ери Меот кўлининг ботиқлигидан шимолга қараб ўн беш кунлик масофада чўзилган бўлиб, унда на экилган ва на ўзи ўсган бирорта дарахт йўқ. Савроматларнинг чекидан кейинги чек ер будинларники бўлиб, у қалин ва аралаш дарахтлардан иборат ўрмон билан қопланган.

22. Будинлардан сўнг етти кунлик масофагача дашт чўзилган. Даштнинг шарқ тарафида кўп сонли ва ўзига хос бўлган фиссагетлар қабиласи яшайди. Уларнинг тирикчилиги ов биландир. Уша юртларда уларга қўшни бўлиб иирклар¹⁸ яшайди. Улар ҳам ов билан тириклик қиладилар. Ов усуллари эса кўйилагидек экан. Овчи камон билан дарахтда пойлар (ахир ҳамма ёқ ўрмон эмасми), оти кўзга ташланмаслик учун қорнида ётишга ўргатишаркан. Отнинг ёнида ит. Ўлжа яқинлаш-

¹⁶Шоҳ скифларнинг ерлари ғарбда ҳозирги Днепр, шимолда Конская ва Донец дарёлари, шарқда Азов денгизи, жанубда Тавр тоғлари билан чегараланади. Танаис — Дон дарёси.

¹⁷Бу тасвирларда бирорта савдо йўлининг саёҳатномаси ётади, шекилли.

¹⁸И р к л а р — В.В. Латишевнинг фикрича, Уралнинг шимолдаги можарларнинг аждодлари.

ганда овчи камон билан ураркану, отига миниб қуваркан. Ит эса унга эргашаркан. Мана шу ииркларнинг нарёғида эса бошқа скиф қабилалари истиқомат қилишади. Булар шоҳ скифларнинг истибдодидан қутулиб, шу ерларни эгаллаган скифлар экан.

23. Шу кейинги скифларнинг еридан ташқари илгари айтилган бари ўлкалар қалин тупроқли текисликдан иборат. Ундан буёғи эса нотекис бўлиб тошдек қаттиқдир¹⁹. Мана шу тошлоқ қаттиқ замин узра узоқ сафардан сўнг баланд тоғлар остонасида одам истиқомат қиладиган ўлкага етиб келинади. Айтишларича, уларнинг эрқагу хотинлари туғма кал эканлар. Бурунлари япасқи, даҳанлари кенг экан²⁰. Уларнинг тили (бироз) айрича, бироқ кийимлари скифча, таомлари эса понтик²¹ деб аталувчи дарахт мевасидир. Баландлиги бутадек, бу ўсимликнинг меваси дуккакдиларга ўхшашу, бироқ данаги бор. Пишган меваси латтага ўраб сиқилганда, “асхи”²² дейдиган қора шарбати чиқади. Ана шу шарбатни ялашади ёки сутга қўшиб ичишади. Асхининг қуюғидан нон ҳам ёпишади. Бу халқнинг яйлови ёмонлиги учун чорваси кўп эмас. Ҳар бири бир дарахт остида яшайди. Қишда дарахт оқ кигиз билан ёпилиб, ёзда очиб қўйилади²³. Бу одамлар муқаддас, авлиё ҳисобланганлари учун уларга ҳеч ким тегинмайди. Улар қурол ҳам олиб юрмайдилар. Қўшниларида низо чиқса, тўра сифатида буларнинг олдига келишади. Бирорга қувғинди уларникидан паноҳ топса, унга ҳеч кимнинг тегишга ҳаққи йўқ. Бу элни агриппейлар деб аташади.

24. Онда-сонда скифлар келиб турганлари учун бу кал одамлар улардан беридаги юртларга яхши маълумдилар. Улар ҳақидаги маълумотларни нафақат скифлардан, балки Борисфендаги ёки умуман Понтдаги бошқа бандаргоҳ шаҳарлардаги эллинлардан ҳам осонликча олиш мумкин. Агриппейлар

¹⁹Шўр босган даштларда (қадим денгизнинг туби) тупроқ юзасидаги каттиқ қатламни Геродот тошдек деб тасвирлаган.

²⁰С.И.Лурьенинг фикрича — булар бошқирдларнинг ўтмишдоши.

²¹Афлидан, Punicus Radus Зубтурум бўлиши керак. Хитойдаги жунгорлар ҳозир ҳам унинг мевасини сутга қўшиб ейишади.

²²А с х и — ачи, аччиқ (ачуғ) сўзи муаллиф томонидан ёки русча таржимада бузиб ишлатилган. Ҳозирги бошқирдларда “ахша” деган овқат бор.

²³Оғиздан-оғизга ўтиб Геродотга нотўғри етиб борган ўзимизнинг ўтов бўлиши мумкин (Тарж.)

олдига келганда скифлар улар билан етти тилмоч орқали етти тилда гаплашарканлар.

(25—45 боблар скифларга алоқаси йўқлиги учун қисқартирилди. — тарж.)

46. Доро ҳарбий юришлар уюшгирган мамлакатлар ичида, скиф халқлари, скиф қабилаларини мустасно қилганда, Евксин Понтида маданиятдан энг узоқ, ўқимаган қабилалар яшайди. Дарҳақиқат, Скиф Анахарсисдан²⁴ бўлак, уларнинг ичида бирорта машҳур одам йўқ. Бизга таниш халқларнинг ичида, скифларгина битта бўлса-да, лекин одамзот ҳаёти учун жуда муҳим бир маҳоратта эгалар. Яъни юртларига бостириб кирган душмандан бирортасини ҳам соғ-омон чиқиб кетишига йўл қўймайдилар, шунингдек, агар ўзлари имконият яратиб бермасалар — уларни бирорта душман қувиб етолмайди. Чунки скифларда на шаҳар, на бир қўрғон бор, уйлари йўллар билан олиб юрадилар. Уйлари эса ўтов ёки соябонли (томи ёпиладиган) аравадан иборат бўлади. Ўтов ерга ёки аравага қўйилаверади. Бунақа шароитдаги халқ енгилмас ва олинмас бўлади-да, ахир.

47. Скифларнинг бу хусусиятларига эса, албатта, юртларининг табиий шароити ва дарёлари ўрни яхшигина тиргак бўлади. Скиф юрти қалин ўт босган, серсув текисликдан иборат. Мана шу текислик узра эса, Мисрда қанча канал бўлса, деярли шунча дарё оқиб ўтади. Дарёларнинг энг йирити ва денгиздан мамлакат ичкарасигача кема қатнайди-ганларини айтиб ўтаман. Аввалам бор беш ирмоғи бўлган Истр, ундан сўнгра эса Тирас, Гипанис, Борисфен, Пантикап, Гипакирис, Герр ва Танаислардир. Бу дарёларнинг тавсифи қуйидагича.

48. **Истр** — бизга маълум дарёларнинг энг каттаси. Қишин-ёзин суви бир хилда бўлиб, у Скифия ғарбидан биринчи дарёдир; Истрга бошқа дарёлар қуйилганидан у жуда катта ва тошқин. Қуйиладиган дарёларнинг бештаси скифларнинг ўз ерлари — Скифиядан оқади. Уларнинг биринчисини скифлар Пората, эллинлар Пирет деб аташади. Кейингиларининг номи Тиарант, Арар, Напарис ва Ордессдир. Улкан дарё бўлган Пората шарқ томон оқиб бориб, Истрга қуйила-

²⁴Анахарсис — миллати скиф, файласуф, греклар уни Грециянинг энг буюк етти донишмандидан бири деб санайдилар.

ди. Тиарант деб аталувчи иккинчиси ғарбий йўналишга эга бўлиб Поратадан кичикроқдир. Арар, Капарис Ордесслар эса биринчи ва иккинчи дарёларнинг ўрталиғидан оқиб Истрга қуйиладилар.

49. Истр беш ирмоғининг бошланиши ҳам бевосита скифиянинг ўзидадир. Марис деган дарё эса агафирслар мамлакатидан оқиб келиб Истрга қуйилади. Шимолдаги Гем тоғининг чўққиларидан Атлант, Аврас ва Тибисис номли учта катта дарё ўз маншаини олади. Яна: Фракиядан ва фракиялик кробизлар юртидан оқиб келувчи Африс, Кноес ва Артанес деган дарёлар-да Истрга қуйиладилар. Кейин, Родоп тоғлари ва пеонлар маконидан бошланувчи ҳамда Гем тоғининг ўргасидан кесиб ўтувчи Киос дарёси ҳам Истрга қуйилади. Иллириядан эса шарқдаги Трибалл пастекислигига Ангр дарёси оқиб бориб Бронг дарёсига, Бронг эса Истрга қуйилади. Шундай қилиб, Истр бу икки катта дарёни қўшиб олади. Шимолдаги омбрикларнинг юртидан тагин-да шимолга қараб, Карпис, шунингдек, Алпис дарёлар оқиб бориб, уларда Истрга қуйиладилар. Чунки Истр, Европанинг энг ғарбида, кинетрлардан кейин жойлашган келтлар еридан бошланиб, бутун Европа бўйлаб оқади. Хуллас, Истр Европани бошидан-оёқ кесиб ўтиб, Скифиянинг бир чеккасида океанга қуйилади.

50. Хулоса шуки, номлари айtilган ва яна айtilмаган кўпгина дарёлар Истрга қўшилгани туфайли у улкан дарёга айланади. Сирасини гапирганда Нил ундан-да серсув ва каттадир (мабодо иккови қиёсланса). Нилнинг сувини оширадиган бирорта дарё ёки булоқ келиб қўшилмаслигини ҳисобга олиб қўйиш керак. Истр суви қишин-ёзин бир хилда туришининг сабабини эса, афтидан қуйидагича изоҳласа бўлади. Қишда бу ўлкаларга ёмғир ёғмаслиги, бироқ сурункали равишда қор ёғиши натижасида дарё суви сақланиб туради. Ёзда эса, қишдаги қалин қор эриб, турли йўллар билан Истрга тушади-да, уни тўлдиради. Яна, бу ерларнинг ёзи ҳам серёмғирлиги дарёнинг тўлиб оқишини таъминлайди. Куннинг қизиғи қанчалик кўп тушса, шунга мос равишда дарёдаги сувнинг тўлиқлиги қишдагидан кўпроқ бўлади. Бири иккинчисининг ўрнини босгани учун мутаносиблик бузилмайди.

51. Агар Истр, Скифиянинг биринчи дарёси бўлса, ундан кейингиси Тирас ҳисобланади. Буниси Скифиянинг неврлар юрти билан шимол чегарасида жойлашган катта қўлдан²⁵ бошланади. Унинг денгизга қуйилиш жойида тирит деб аталувчи эллинлар яшайди.

52. **Гипанис** учинчи дарё бўлиб, бошланиши Скифиядадир. У ҳам катта қўлдан оқиб чиқади. Атрофларини ёввойи оқ отлар макон қилган кўлни “Гипанис онаси” дейишадики, бу нарса айни ҳақиқатдир. Гипанис қўлдан чиққанда қисқагина муддат, яъни тўрт кунлик оқим масофасида суви чучук туради-да, сўнгра денгизгача қолган беш кунлик оқимида, суви тамом шўр-тахир таъм олади.²⁶ Чунки, унга ўзи кичкина бўлса-да шунчалик тахир бир булоқ қуйиладики, бутун дарёнинг сувини тахирлаштиради (ваҳоланки, Гипанис анчагина дарёлардан каттадир). Тахир булоқ скиф билан ализонлар мамлакатларининг чегарасида жойлашган бўлиб, жой ва булоқнинг оти скифчасига Эksamпей, эллинчасига эса Муқаддас йўллардир. Гипанис билан Тирас ўзлари ализонлар ерида бир-бирларига жуда яқинлашиб келади; сўнгра тескари тарафларга буриладилар, уларнинг орасидаги масофа кенгайди.

53. Тўртинчи дарё — **Борисфен**, Истрдан кейинги энг каттасидир. Бу дарё, нафақат скиф дарёлари, менимча, Нилни ҳисобламаганда (ахир Нил билан ҳеч қайси дарё тенглашолмайди-ку), бошқа кўп дарёларнинг ичида-да неъматлари жуда сероблиги билан ажралиб туради. Борисфеннинг соҳил бўйларида чорвабоп қалин ўтли яйловлар ястаниб ётади: балиқлари, яна энг яхшилари жуда кўп; суви тотли, жуда тиниқ (Скифиянинг лойқа дарёлари билан солишгирса), хуллас, жуда даромадли дарё. Унинг қирғоқларидаги экинлар серҳосил, экини йўқ жойларда эса баланд ўт ўсади. Табиийки, Борисфеннинг қуйилиш жойида чўкинди тузлар йиғилади. “Антакен” дейилувчи йирик-йирик суяксиз балиқ ўта сероб. Борисфен денгизидан шимолга қирқ кун сузилгандаги масофагача, яъни Герр еригача ўрганилган. Ундан у ёғита,

²⁵Геродот Тирас дарёси бошланадиган қўл, деяётган жой ботқоқлик бўлиб, ҳозирги Припят дарёсининг маншасидир.

²⁶Жанубдан эсувчи шамол ҳозирги Жанубий Бут дейилувчи денгиз сувини ҳайдаб киритади.

шимолда у қайси қабилаларнинг ерларидан оқиб ўтишини ҳеч ким айтиб беролмайди. Миришкор-скифларнинг еригача, ўн кунлик сузиш масофасида, афтидан кимсасиз ерлардан оқади шекилли. Нил билан бирга (Нилнинг бошланиш жойини, менимча, бирорта элдин ҳам айтиб беролмайди) яна мана шу дарёнинг бошини мен аниқ кўрсатиб беролмайман. Денгизга яқинлашганда у қудратли дарёга айланади ва бу ерда унга Гипанис ҳам қўшилиб, иккови битта кўрфазга²⁷ қуйилади. Икки дарёнинг орасидаги понасимон ер парчаси Гипполай буруни деб аталиб, унда Деметранинг ибодатхонаси бор. Ибодатхонанинг рўпарасида Гипанис бўйида борисфенитлар яшашади.

54. Бу дарёлар ҳақидаги маълумотларим ана шулардан иборат. Улардан кейинги бешинчи дарё — **Пантикапдир**. Пантикап ҳам шимолдан оқиб келади ва кўлдан бошланади. У билан Борисфен орасидаги ўрталикда миришкор скифлар яшайди. Пантикап Гилея узра оқади. Кейин ундан чиқиб Борисфенга қўшилади.

55. **Гипакирис** деган олтинчи дарё бир кўлдан бошланиб, чорвадор скифлар ерини кесиб ўтади-да, Ахиллес (машқ) майдонини ўнг тарафда қолдириб, Каркинетида шаҳри яқинида денгизга қуйилади.

56. **Герр** деган еттинчи дарё Борисфендан бизга маълум қисмининг сўнгги нуқтасида шохобчаланиб чиқади. Ажралиш ерининг оти Герр бўлгани учун дарёга шу ном берилган. У денгиз томон оқаркан, шоҳ скифлар билан чорвачи скифлар ерига чегара хизматини ўтайди ва Гипакирисга²⁸ қўшилиб кетади.

57. Ниҳоят, саккизинчи дарё **Танаисдир**. У юртнинг юқори қисмидан оқади. Катта кўлдан оқиб чиқиб, ундан-да катта — Меотида кўлига (кўл шоҳ скифларни савроматлардан ажратиб туради) қуйилади. Танаисга **Сиргис** деб аталувчи бошқа бир дарё ҳам қуйилади.

58. Скифияни суғорадиган муҳим дарёлари ана шулардир. Скиф ерларида ўсувчи ўт-ўлан бизга маълум бошқа ўтларга нисбатан молнинг ошқозонидаги ўтни кўпроқ ишлаб чиқаришга мойил. Бу ўлган моллар ёриб кўрилганда-да исботланган.

²⁷Ҳозирги Днепр билан Жанубий буг қуйиладиган ва денгиздан Китбурун тили билан ажратилган Днепр кўрфази.

²⁸Геродот бу ерда Гипакирисни бошқа дарё билан чалкаштирган.

59. Кўриниб турибдики, кун кечириш учун зарур бўлган нарсалар скифларнинг шундайгина қўли остидадир. Энди уларнинг урф-одатларига, топинадиган худоларига ўтадиган бўлсак улар қуйидагича. Авваламбор, Гестия улар учун биринчи, Зевс билан Гея иккинчи ўриндадир (Геяни улар Зевснинг хотини деб ҳисоблайдилар). Аполлон, Самовий Афродита, Геракл, Ареслар қадрланувчи кейинги худолардир. Бу худоларни скифларнинг бари тан олади. Шоҳ скиф дейилувчилари эса қўшимча равишда Посейдонга²⁹ ҳам қурбонлик қилиб турадилар. Скиф тилида Гестия — Табити, Зевс — Папей (менимча, шундай аталиши жуда тўғри), Гея — Апи, Аполлон — Гойтосир, Самовий Афродита — Аргимпаса, Посейдон — Фагимасад деб аталадилар³⁰. Скифлар худолар шарафига манотлар — кичик ҳайкалчалар ясамайдилар, саждагоҳлар, эҳромлар қурмайдилар. Ёлғиз Аресгина бундан мустасно бўлиб, унинг шарафига обидалар қурилади.

60. Байрамларда худоларга аталган қурбонликлар барча скифларда бир хилда ато этилади. Бахшида жониворнинг олдинги оёғи боғлаб қўйилади. Қурбонликнинг эгаси орқадан арқонни тортиб уни йиқитади. Коҳин жонивор йиқилаётган пайтда, у аталган худо номига илтижо қилади. Сўнгра ҳайвоннинг бўйнига сиртмоқ солиб, сиртмоққа тикилган таёқни бураб, бўғиб ўлдиради. Бу пайтда ҳали олов ҳам ёқилмайди, бағишлов ҳам ўқилмайди, ичкилик ҳам назр қилинмайди. Қурбонлик тамом бўлгандан сўнг, териси шилиниб пиширила бошланади.

61. Скифияда дарахт (ўрмон) кам бўлганидан эт пишириш учун қуйидагича усул ўйлаб топишган. Териси шилинган ҳайвоннинг гўшгини суякдан ҳам ажратишиб, қозонга ташлашади. Уларнинг қозонлари лесбосликларнинг вино аралаштирувчи идишларига айнан ўхшайди-ю, бироқ анча

²⁹ Г е с т и я — грекларда уйдаги ўчоқбоши худоси. Зевснинг опаси. Зевс — грекларда. Бош худо. Гея — (грекчада “Ер” дегани) Гигантларнинг, одамларнинг онаси ҳисобланган. Турбатдагиларнинг (қабрдагиларнинг) паноҳкори. Аполлон — грек ақидаларида асосий худолардан бири. Самовий Афродита (Афродита) — селги худоси. Посейдон — денгиз худоси. Арес (Арей) — уруш худоси. Скиф худоларининг номи туркий тилда осон изоҳланади.

³⁰ Скиф худоларининг номини татар олим М. Закиев туркий тилларга суяниб қуйидагича изоҳлаган: Папей — бобо, чақмоқ; Апи — аби, она; Гайтасир — Қоя-тош-эр; Арес — Ер-сув; Табити — Топувли-топувчи.

катта бўлади. Гўштни қозонга солгач, суякни ўтин сифатида ёқишади. Агар қозон топилмаса, гўштни молнинг ошқозонига тикиб устидан сув солишади-да, тагидан суякларни ёқишади. Суяк яхши ёнади, молнинг ошқозонига суякдан тозаланган гўшти бемалол сиғади. Яъни, буқами ёки бошқа қурбонлик жониворми, ўзини ўзи пиширади. Емак тайёр бўлганда худойининг эгаси гўшт ва ичак-човоқнинг бир қисмини худога атаб оёғи остига, ерга ташлайди. Худойига бошқа ҳайвонлар ҳам, кўпроқ эса от аталади³¹.

62. Барча худоларга ҳам худди шу аҳволда қурбонлик қилинади. Аресга бағишланган худойи эса қуйидагича бўлади. Скифиянинг ҳар бир вилоятида Аресга аталиб, пичан боғларининг уюмидан ясалган, эни-бўйи деярли 3 стадий, баландлиги эса камроқ келадиган, ибодат тепаликлар бор. Уч томони тик, бир томони эса чиқса бўладиган қиялик қилиб ишланган. Катта майдон ўртасида туради. Вақт ўтиши, ёгингарчилик оқибатида тепаликлар чўкади. Шунинг учун ҳар йили устига янгитдан юз элликтадан пичан боғламларини ташлаб туришга тўғри келади. Ҳар бир тепаликнинг устига битта кўҳна темир қилич ўрнатилган бўлиб, у Ареснинг маноти — рамзи ҳисобланади ва шу қиличга бошқа худоларга нисбатан кўпроқ ҳар йили отлар, қора мол ва бошқа ҳайвонлар қурбонликка келтирилади. Скифлар ҳар юзта асирдан биттасини қурбонликка қўядилар, бироқ бу нарса мол қурбонлигидан бошқачароқ кечади. Энг биринчи асир бошига қўл билан вино сепилади, кейин идишнинг устида тиг санчиб ўлдирилади. Идишдаги қонни тепага олиб чиқиб, қиличга суркалади. Қонни тепага олиб кетишаркан, расм-русумларига кўра пастда қолган мурдаларга қуйидагича муомала қилишади, яъни: ўнг елкаларини қўлига қўшиб кесиб олишади-да, осмонга отишади. Моллар ҳам қурбонликка сўйилгач, барча тарқаб кетади, кесиб, отиб юборилган, қўллар тушган жойларида, баданларидан алоҳида ётаверадилар.

63. Скифларнинг Худойи маросимлари ана шунақа. Чўчкаларни худойига сўйишмайди ва умуман ўз юртларида чўчка боқишни исташмайди.

64. Скифларнинг ҳарб ишларига оид удумлари эса қуйидагичадир. Скиф ўзи ўлдирган биринчи душманининг қони-

³¹ Оғни худойи қилиш, от гўштини ейиш фақат туркий халқларда бор.

ичади.³² Бошқа ўлдирилган ганимларининг барининг калласини узиб подшосига келтириб кўрсатади. Шундагина скиф фанимат ўлжадан улуш олади, акс ҳолда унга ҳеч нарса берилмайди. Калланинг бош териси эса қуйидагича олинади. Тери гир айлантириб қулоқларнинг яқин жойидан кесиб чиқилади-да, сочдан ушлаб силжитганча калла туширилади. Кейин тери буқанинг қовурғаси билан сидирилиб этдан тозаланади, қўл билан эзғиланади. Ошлангандан кейин эса скиф жангчиси уни сочиқ сифатида ишлатиб, отининг жиловига осиб, фахрланиб юради. Шундай сочиқлари кўп бўлган одам энг жасур, азамат ҳисобланади. Баъзи бировлар эса бу териларни худди эчкиникидек бир-бирига улаб бўрка, плашч тикиб кийишади³³. Баъзи бировлар эса, душманнинг ўнг қўл терисини тирноғи билан сидириб олиб ўзларининг садоқларини қошлатадилар. Инсон териси ҳақиқатан ҳам қалин ва ялттираб чиқадики, бошқа ҳар қандай теридан чиройли туради. Ниҳоят, кўп скифлар душманнинг бош-оёқ терисини шилиб, тахталарга тортиб кийдиришади-да, отда бирга олиб юришади.

65. Урушга оид скиф одатлари ана шунақа. Душманларининг каллаларини (барини эмас, энг ашаддийсини) қошигача бўлган қисмидан арралаб тозалашади. Камбағалроқ одам унинг сиртига хом тери қошлайди-да ишлатаверади. Бойлар эса калла устига хом тери, ичига эса тилла суви юргизиб, кейин коса ўрнида қўллайдилар. Калла суяклари қариндошлариники ҳам бўлиши мумкин (агар улар душманга айланиб, шоҳ олдидаги судда енгилган бўлсалар). Уйга ҳурматли меҳмонлар келганда скифлар ана шундай косаларни намоёйиш қилиб уларнинг бир замон қариндош бўлганларини, кейин душманга айланиб енгилганларини айтиб мақтанадилар. Ва бу нарса скифларда кишининг мардона ишлари қаторига киради.

66. Йилига бир марта ҳар бир виодятнинг ҳоқими вино аралаштириладиган идиш ясатади. Зиёфат чақирилганда бу идишдаги виодан фақат душман ўлдирилганларгина ичадилар.

³² Қ о н и ч и ш — бу нарса душман қони билан унинг қувватини ўзига олиш ниятида қилинган.

³³ Геродотнинг бу ҳикояси ҳозирги Россия территориясидаги скиф қўрғонларидан топилган ашёлар билан исботланган.

Ҳали бу ишни уддалай олмаганлар бир чеккада мулзамгина бўлиб ўтиради. Скиф учун бу ҳол шармандаликнинг энг оғири ҳисобланади. Аксинча, кўп душман ўлдирганларга бирданига икки коса шароб тортиладики, у иккала қадаҳни-да бирданига ичади.

67. Скифларда кароматчилар жуда сероб. Баъзилари фолни тол чивикларида очишади. Боғлам-боғлам тол хивичларини бир жойга тўкишади-да, боғламни ечиб хивичларни қатор териб чиқишади. Сўнг уларга қараб кароматларини айта бошлашади. Айтиш асносида эса хивичларни яна битгалаб териб яна уюм ясайдилар. Фол очиб каромат қилишнинг бу услуби уларга ота-боболаридан мерос қолган³⁴. Хотинчалиш эркак — энарейлар гапига қараганда эса, фол очишни уларга Афродита бахш этган экан. Энарейлар фолни жўка пўстининг титигида очишади. Титиқни уч қийқим қилиб кесишади. Қийқимларни бармоқларига ўрашади-да, уни ечаётган пайтларида кароматларини айтиб турадилар.

68. Скифлар подшоши касалликка чалинса фолчиларнинг энг донгдорларидан учтасини келтиришни буюради. Улар юқоридаги услубда фол кўрарканлар, айтганлари одатда қуйидаги мазмулда бўлади. Фалон жойлик, пистончи (номлари айтилиб) подшоҳлар ўчоқбошисининг худолари номига сохта қасам ичибди. Шу сабабли подшоҳимиз дардга мубтало бўлган, дейишади. (Гап шундаки, скифлар энг қаттиқ ва муқаддас қасамларидагина подшоҳ ўчоқбошиси худолари ва пирларининг номларини тилга оладилар). Қасамхўрликда айбланганни шу зумдаёқ ушлаб келтиришади. Фолчи унга: худолар сени уларнинг номлари билан ёлғон қасам ичганлигингни айтишди, дейди. Айбланувчи жон-жаҳди билан бу айбни инкор қилади ва сўзида қаттиқ туриб олади. Шунда подшо, олдингидан икки баробар кўпроқ фолчи келтиришни буюради. Агар янги келганлар ҳам гуноҳини тасдиқлашса, шу заҳотиёқ айбланувчининг калласи олинади, мол-мулки чек ташлаш йўли билан биринчи гуруҳ фолбинларга ўтади. Мабодо, иккинчи гуруҳ фолчилар айбланувчини оқлашса, яна янгидан янги фолчи гуруҳлар чақирилаверади. Хуллас, фолчиларнинг кўпчи-

³⁴ Тотемистик тусдаги сиғиниш. Тотем — ибтидоий даврдаги касб, уруғ қабила даражасидаги бирлашманинг топинадиган нарсаси: ҳайвон, ўсимлик ва ҳ.к. бўлиши мумкин.

лиги айбланувчини охир-оқибат оқлашса, унда биринчи гуруҳ фолчилар ўлимга маҳкум этилади.

69. Фолчиларнинг қатли қуйидагича юз беради. Буқалар қўшилган аравага хашак ортилади, унинг орасига эса оёқ-қўли боғланган фолбин тиқилади. Кейин хашакка ўт қўйиб буқаларни қўрқитиб ҳайдашади. Баъзан фолбинларга қўшилиб буқалар ҳам қўйиб нобуд бўлишади. Баъзан эса арава шотиси тезроқ ёниб адо бўлса ўт-бўти қуйган буқалар ўлмай қоладилар. Фолбинлар бошқа айблари учун ҳам, яъни ёлғон кароматчи сифатида жазоланганда ҳам худди шу услуб сақланиб қолади. Шоҳ жазоланганларнинг ўғилларига ҳам шафқат қилмайди, ўлдиради, қизларига эса тегмайди.

70. Дўстлик, қўноқлик ҳақидаги шартномаларининг йўсини қуйидагичадир. Катта сопол товоққа шартнома иштирокчиларининг қони қўшилган вино қуйилади (қон баданга бигиз тиқиш ёки уни пичоқда тилиш орқали олинади). Кейин товоққа қилич, ўқлар, ойболталар чўмдирилади. Узундан-узоқ қасам, дуо сўзлари ўқилгандан сўнг шартнома аъзолари ва йиғиндаги энг атоқли инсонлар товоқдаги қонни ичишади.

71. Подшоҳларнинг турбатлари (гўрлари) Геррада жойлашган. (Борисфеннинг шу еригача кемалар қатнайди). Шоҳ ўлганда скифлар авваламбор тўртбурчак шаклда катта чуқур қазийдилар. Чуқур тахт бўлгач, ўликни аравага қўядилар-да, уни мумлайдилар, кейин ошқозонини кесиб ичини тозалайдилар; сўнг уни қизилбарг ўсимлигининг талқони, хушбўй зираворлар, анис ва селдерей уруғлари билан тўлдирадилар.³⁵ Кейин ошқозон тикилади-да, майит аравада бошқа қабиланинг маконига олиб борилади. Ҳар бир қабила одамлари, худди шоҳ қабиласининг скифлари каби, қулоқларининг кичкина бир парчасини кесиб таншлайдилар, сочларининг маълум қисмини халқа шаклида қирадилар, қўлларини турли жойларидан тиладилар, пешоналари ва бурунларини тирнайдилар, чап қулоқларини камон ўқи билан тешадилар. Шундан кейин марҳумни аравага ортиб яна бошқа вилоятга олиб бориб, ўзлари қайтадилар. Подшо танаси шу тарзда бугун мамлакатни айланиб яна Геррага, шоҳлар қабристонига — юрт-

³⁵ Бу услубда мумиёлаш олтойликларда (Хиунг-ку) ҳам қўлланилиши илмий адабиётларда таъкидланган.

нинг энг чеккасида яшовчи қабиллага қайтиб келади. Бу ерда шоҳ танаси сомон тўшаманда (бўйрада), чуқурнинг ўртасига қўйилади. Икки тарафдан ерга найзалар санчилади. Найзаларнинг учига тахта ёпинчиқ қўйилиб, усти бўйралар билан қалин тўшаллади. Чуқурнинг қолган кенг майдонига эса аввалдан бўғиб ўлдирилган жория, соқий, ошпаз, отбоқар, тан қўриқчи, чопар, отлар, уй молларидан битта-биттадан, шунингдек, тилла идишлар қўйилади (скифлар шоҳларнинг турбатлари учун кумуш ёки мис идишларини мутлақо ишлатмайдилар). Шундан сўнг бари биргаликда ёпишиб турбатнинг устига тупроқ торта бошлайдилар. Натижада жуда улкан тепалик ясалади ва бу тепаликни мумкин қадар катта-роқ қилишга уринадилар.³⁶

72. Орадан бир йил ўтказиб, улар яна бир карра қуйидагича дафн маросимини ўтказадилар: раҳматли подшоҳнинг хизматкорлари орасидан энг содиқларини танлайдилар (буларнинг бари асл скифлардан бўлишади, чунки подшо танлаб тайинласа ҳар бир скиф хизмат этишга бурчлидир. Подшоҳнинг пулга сотиб олинган қуллари бўлмайди). Хуллас, танлаб олинган 50 киши бўғиб ўлдирилади (буларга қўшимча 50 та энг чиройли от ҳам бўғилади), ичак-чавоқдан тозаланган мурдаларнинг ичи кепак билан тўлдирилиб тикилади. Кейин иккига бўлинган арава филдиракларининг ҳар бирини иккитадан ерга қоқилган устунчаларга ўрнатишади. Тўғин (гардиш) қабариги пастга қаратилгани олди-роқда, қабариги тепадагиси кейинроққа қўйилади. Бундай устунчалар ва ярим тўғинлар жуда кўп ўрнатилади. От жасадлари узунасига (бўйнидан орқасигача) бақувват қозиққа (сихга) тортилади-да, филдиракнинг ярим тўғинларига қўйилади. Олдинги тўғинга отнинг бўйин қисми, кейинги гардишга сони ва бели қўйилади. Отларнинг оёқлари ерга тегмай осилиб тураверади. От жасадларига кийгизилган сувлуқ ва жиловларнинг учлари устунларга маҳкамланади. Ўлдирилган 50 йигитнинг жасадлари-да бўйинларигача қозиққа тортилиб, отларга ўтказилади, қозиқнинг пастки қисми, от жасадларидан ўтказилган қозиқдаги тешикка маҳкамланади. Ана шу (“от-

³⁶Скиф қўрғонлари номи билан адабиётга кирган бу тепаликлар ҳақиқатан ҳам салмоқли бўлади.

ликларни”) шоҳ турбатининг атрофига тиклашади-да, кетишади.³⁷

73. Скифлар подшоҳларини ана шундай дафн этишади. Оддий бандаларнинг қайтиши етканда эса, яқин қариндошлари унинг жасадини аравада бутун вилоят ёки маҳалла бўйлаб, дўст ва қўноқларининг уйларига олиб боришади. Ёр-биродарларнинг ҳар бири марҳумни кутиб олади. Ош-овқат қилинади. Барча бирдай баҳам кўради. Яъни, тирикларга нима берилса, марҳумга ҳам худди шундай овқат тортилади. Қирқ кун давомида ана шу маросим давом этади, сўнгра уни ерга кўмадилар. Дафндан кейин скифлар покизаланишади. Бошларига турли нарсалар суртиб, ювиб ташлайдилар, Баданларини эса буғли ҳаммомда тозалашади. Ҳаммом учи бири-бирига энгаштирилган учга ходани наMAT ёки кигиз билан қошлаб ясади. Унинг ўртасидаги темир идишдаги сувга оловда чўгдек қиздирилган тошлар ташланиб буғ ҳосил қилинади.

74. Скифлар ерида зиғирга ўхшаган, лекин ундан бакуват ва катта каноп деган ўсимлик ўсади. Каноп зиғирпоядан ҳар томондан устун ўсимликдир. Унинг экиладигани ҳам, ёввойи ҳолда ўсадигани ҳам бор. Фракияликлар канопдан ажойиб кийимлар тикишадикки, яхши билмайдиган одам уларни зиғирпоядан ёки канопданми эканини ажратолмайди. Канопни кўрмагани эса бу кийим зиғирпояники, деб ўйлайди.

75. Мана шу канопнинг уруғидан ҳовучига олган скифлар ўтов ичига кирадилар-да, уни ҳам қиздирилган тошга ташлашади. Шундай буғ ва шундай дуд кўтариладикки, ҳар қандай эллинча буғхона ҳам бу ҳаммомга тенг келолмайди. Жони роҳат олган скифлар қийқириб-қийқириб қўйишади.³⁸ Ўзини шу аҳволда буғга тоблаш скифларга ҳаммом ўрнини босади, чунки скифлар сув билан бутунлай ювинишмайди. Скиф аёллари чўмилганда: сарв, қарағай дарахтларининг парчаларини усти гадир-будир тошга ишқаб майдалайдилар, шу жараёнда ладан³⁹ мойи ва сув қўшиб аралаштирадилар.

³⁷ Кейинчалик бундай «отликлар» тошхайкаллар билан алмаштирилган ва ҳозирги Олтой туркчасида бу ҳайкаллар “балбал”лар деб аталади.

³⁸ Ювинишнинг бу тури диний тозаланиш маросимининг бир парчасидир. Каноп уруғининг тугуни кайф ҳам қилдиради. Қийқириклар шундан бўлиши мумкин. Бундай одат массагетларда ҳам бўлгани манбаларда қайд этилган.

³⁹ Л а д а н — (гр.). Уч-тўрт хил ўсимликдан олинадиган хушбўй мум модда.

Сўнг тайёр бўлган бўтқа-хамирни бадан, юзларига суртадилар. Эртасига бу бўтқани ювиб ташлаганларида терилари оппоқ, ялтираб туради, боз устига хушбўй ҳид таратади.

76. Скифлар бошқа халқлар каби, ўзгаларнинг, айниқса эллинларнинг урф-одатларини ҳаётларига киритмайдилар. Анахарсис, шунингдек Скилнинг тақдирлари бунга ёрқин мисол бўла олади. Анахарсис жуда кўп юртларни кезиб чиққан ва ҳамма ерда ўзининг донишмандлигини исбот қилган. Ўз юрти Скифияга қайтар чоғида, Геллеспонтдан сузишга тўғри келади ва Кизик⁴⁰ шаҳрига тушади. Худди шу кунларда кизикликлар Буюк Она⁴¹ маъбудасини шарафлаб байрам қилаётган эдилар. Анахарсис шу байрамда, агар Скифияга омон-эсон қайтиб борса, Апига бағишлаб худоёи қилишга ва маъбудани шарафлаб, Кизикда кўргангаддек умумэл кечки ибодати жорий этишга қасам ичиб аҳд қилади. Скифияга келгач, Анахарсис яширинча Гиляга боради (бу жой Ахиллеснинг машқ майдонига яқин бўлиб, турли нав дарахтлар билан қоплаган қалин ўрмонзордир). Хуллас, Анахарсис шу жойга келиб, худди Кизикда кўрганидек мақомда байрамнинг расм-русумини бажаради. Яъни у, мабуданинг кичкина ҳайкалчаларини баданига осиб олган ва ноғора чертаётган бўлади. Скифлардан бири бу расм-русумни томоша қилади-ю, подшоси Савлийга чақади. Подшо Савлий ўзи етиб келиб Анахарсисни байрам удумлари устида камонидан ўқ отиб ўлдирди. Шу кунларгача ҳам скифлардан Анахарсис ҳақида бирор нарса сўралса, уни танимаймиз, деб айтишади. Бунинг бош сабаби эса, Анахарсиснинг Элладада бўлганлиги ва ўзга юрт одатларини қабул қилганлигидир. Ариапифнинг васийи бўлган Тимннинг ўзидан эшитишимга кўра, Анахарсис — скиф подшоси Иданфирснинг амакиси, Гнурнинг ўғли, Ликнинг набираси, Спаргапифнинг эвараси бўлган. Агар Анахарсис, чиндан ҳам шу подшолар уруғидан чиққан бўлса, барча билиб қўйсинки, уни ўз туғишгани ўлдирган. Чунки Иданфирс Савлийнинг ўғли эди ва шу Савлий — Ахатарсиснинг қотиладир.

⁴⁰К и з и к — Мармар денгизининг Кичик Осиё соҳилидаги шаҳар.

⁴¹А п и — (скифларда), Кичик Осиёда — Кибела, грекларда Гея, Рея, Римда — Буюк она. Жами худоларнинг, ердаги тирик жонзотларнинг онаси (опаси) ҳисобланади.

77. Пайти келганда пелепоннесликлардан Анахарсис ҳақида бошқа бир ҳикоятни эшитганимни айтиб ўтай. Элладага Анахарсисни билим олиб келиш учун скиф подшосининг ўзи жўнатган. Скифияга қайтиб келган Анахарсис подшога, лакедомонликлардан бошқа барча эллинлар ҳамма нарсани билишга, илм олишга қизиқади, донишманд бўлишга тиришади. Бироқ, фақат лакедомонликлар билан баъмани суҳбатлашиш мумкин, деб айтган экан. Аслида менимча, бу ҳикоят эллинлар ўзи тўқиб чиқарган ҳангома бўлиши мумкин. Ҳар ҳолда, Анахарсиснинг ўлими юқорида мен айтгандек юз берган.

78. Эллинларга аралашиб, чет эл урф-одатларини қабул қилган бу инсон умри ниҳоясини ана шундай топган. Орадан даврлар кечиб, Ариапифнинг Скил деган ўғли тақдири ҳам ана шу йўсинда тутаган. Скиф подшоси Ариапифнинг фарзандлари қаторида, скиф бўлмаган истриялик хотинидан Скил деган ўғли ҳам бўлган. Онаси Скилга эллинча гаплашишни, ёзиш-чизишни ўргатган. Орадан йиллар ўтиб, агафирсларнинг подшоси Спаргапиф маккорона услубда Ариапифни ўлдиргач, марҳумнинг тожу-тахти Опия исмли скиф хотини билан ўғли Скилга ўтади. Опиянинг Орик исмли ўғли бўлган. Шундай қилиб скиф турмуш тарзини ёқтирмайдиган Скил скифларга подшоҳлик қилган. Олган тарбиясига кўра, у эллинча ҳаёт тарзига мойил эди. Агар у аскарлари билан борисфенитлар шаҳрига (бу шаҳар аҳли ўзини милетликлар деб атардилар) кирадиган бўлса, жами аскару мулозимларини шаҳар ташқарисида қолдирарди-да, дарвозани қулфлашни буюрарди. Кейин скифча кийимларини ечиб, эллинча кийиниб олиб бир ўзи, кўриқчиларсиз шаҳарни, шаҳар бозорини айланарди (дарвозаларни кўриқлаш ҳақидаги буйруқ эса бирорта скиф ҳам шаҳарга кира олмаслиги учун бериларди). Подшоҳ эллинча урф-одатларни бажарганидан ташқари, худоийларни ҳам эллинча амалга оширарди. Ана шу аҳволда Скил шаҳарда бир ой, ҳатто ундан ортиқ муддат яшаб қайтиб кетарди. Бундай сайрлар кўп такрорланган ва бора-бора у Борисфенда қаср қурдириб, унга шу ерлик хотинини жойлаштирган.

79. Аммо Скилнинг тақдирига ҳам аянч ёзилган экан. Аянчга эса, унинг Дионис Вакхнинг⁴² сирли юришларига

қатнашишни ният қилгани сабаб бўлди. Дионис Вакх маросими яқинлашган пайтда худо томонидан белги берилди. Подшоҳнинг борисфенитлар шаҳридаги атрофи девор билан ўралган, оқ мрамрдан ишланган сфинкс ва грифон ҳайкаллари билан безатилган қасрига⁴³ (ҳозиргина юқорида у ҳақда айтгандим) худо ўзининг қаҳрини ёғдирди ва қаср куйиб кул бўлди. Шунга қарамай, Скил бағишлов маросимини қабул қилди. Скифлар грекларга узлуксиз ичкилик ва шовқин билан ўтадиган бундай байрамлари учун дашном берардилар. Одамларнинг ақл-хушини олувчи худо бўлиши мумкин эмас, деб айтарди улар. Хуллас, подшо Вакхнинг сирли қавмига аъзо бўлгандан кейин, қайсидир бир борисфенит скифлар билан суҳбатда истеҳзоли қилиб шундай деган: “Сиз скифлар Вакхга ўзимизни бағишлашимиздан, ичиб олиб илоҳий жазавага тушишимиздан куласизу, ўзингизнинг подшоҳингиздан хабарларингиз йўқ. Ҳозир подшоларингиз ҳам ўзини Вакхга бағишлаб, илоҳий жазавага тушиб юрипти. Ишонмасаларинг юринглар бирга, кўрсатаман!” Скифларнинг катталари шу борисфенитнинг кетидан кетишган. У яширин йўллардан скифларни шаҳар деворига олиб чиқиб битта буржга киритиб ўтқазиб қўйган. Жазавага тушган вакхчи оломонни ичида, кўпдан бири бўлиб кетаётган Скилни кўрган скифлар қаттиқ аччиқланганлар. Бурждан тушиб бугун аскарга кўрганларини айтиб берганлар.

80. Скил уйига қайтгач, скифлар унга қарши кўзғолон қилиб, Терей қизининг ўғли Октамасадни подшо кўтарганлар. Кўзғолоннинг дарагини, айниқса унинг сабаби ҳақидаги гапларни эшитган Скил Фракияга қочган. Октамасад эса унинг кетидан Фракияга юриш бошлаган. Истрада фракияликлар уни кутиб олишган. Икки томон қўшини жангга шай турган пайтда, Ситалк жарчи юборган. Урушдан нима фойда? Ахир сен опамнинг ўғлисан, қўлингда акам бор. Сен менга уни бер, мен сенга Скилни берай, қўшинларимизни

⁴²Дионис Зевснинг ўғли, ўсимликлар худоси, узумчилик ва май ясашнинг пири. Унинг шарафига ўтқазиладиган байрамлар узлуксиз май ичиш, олқишлар айтиш, бақирӣқ-чақирӣқлар билан ўтган. Вакх-вакханалия (бебош базм).

⁴³Бу скиф қасрлари ҳақидаги биринчи маълумотдир. Кейинчалик скифлар Неаполда (ҳозирги Симферопол ўрнида) кўплаб қасрлар қурганлар.

хавфга солувчи жангдан кечайлик! Ситалкнинг жарчиси ана шу гапларни айтган. Октамасаднинг қўлида ҳақиқатан ҳам омонлик тилаб келган Ситалкнинг акаси жон сақлаб юрарди. Бу гап Октамасадга маъкул келгану, Ситалкка ўз тоғасини топшириб, биродарини олган. Ўз қардошини олган Ситалк аскар билан жўнаб кетган, Октамасад эса шу ернинг ўзидаёқ ўз қардошининг калласини узган. Скифлар ўз урф-одатларини ана шундай қаттиқ ушлайдилар, бошқалар урфига берилувчиларни ана шундай қаттиқ жазолайдилар.

81. Скиф элининг сони ҳақида турлича маълумот айтишгани учун қанчалигини аниқлай олмадим. Дарҳақиқат, баъзи маълумотларга қараганда скифлар жуда катта халқ, баъзиларига қараганда асл скифлар жуда камчиликни ташкил этади. Бироқ маҳаллий одамлар менга кўрсатган бир ажойиботни айтиб ўтишим керак. Борисфен билан Гипанис дарёсининг ўрталигида Эксампей деган бир жой бор. Илгарироқ Гипанис дарёсига бир булоқ оқиб тушиб бутун дарё сувини ичишга ярамайдиган қилиб юборади, деганимда бу жойнинг номи тилга олгандим. Ана шу ерда бир қозон⁴⁴ бор. Унинг катталиги, Келомброт ўли Павсанийнинг вино аралаштириш учун тайёрлатиб Понтга кираверишда қўйдирган идишидан олти марта каттадир. Кўрмаганлар тасаввур этишлари учун: унинг ичига 600 амфора⁴⁵ бемалол сиғади, девори қалинлиги олти энликдир. Маҳаллийларнинг гапига кўра, у камон ўчларининг учига ўрнатиладиган металл тўпламидан қуйилган. Ариант номли бир подшо, скифларнинг сонини аниқлаш мақсадида бутун халққа, ўлим жазоси таҳдиди билан биттадан ўқ олиб келишни буюрган.

Скифларнинг келтирган ўқлари шунчалик кўп бўлганки, подшо ўз номини абадийлаштиришга қарор қилган ва қозон қуйдириб уни Эксампейга қўйдирган. Скифларнинг сони ҳақида мен олган маълумотлар ана шулардан иборат.

82. Бу мамлакатда кўшгина улкан дарёларидан бошқа диққатга сазовор нарса ҳам йўқ. Шундай бўлса-да, шу дарёлари-ю, узундан-узун, кенг текисликларидан ташқари яна бир гаройиботни эслатиб ўтмоқчиман. Маҳаллий аҳоли Тираса дарёсининг бўйидаги қояда, икки тирсак узунлигидаги одам изига

⁴⁴Геродот бунн идиш деб атайди (тарж.)

⁴⁵А м ф о р а — грекларда энг катта хум.

ўхшаган, Геракл оёғи босган аксини кўрсатишади. Изнинг катталиги шунақа. Энди эса, аввал бошлаган воқеаларимга қайтаман.

83. Доро скифларга қарши юриш бошларкан, қўл остидаги ҳамма халқларга жарчи юборарди. Бирига аскар, иккинчисига кемалар тайёрлашни, учинчиларига эса Боспор устидан кўприк қуришни тайинларди. Шохнинг укаси, Гистасп ўғли Артабан скиф ўлкаси жуда оғир масала эканини айтиб, уни қайтаришга кўп уринди. Бироқ, уддасидан чиқолмай чеккага ўтди. Барча тайёргарлигини кўриб бўлган Доро Сусдан⁴⁶ йўлга чиқди.

84. Шу аснода, Эобаз деган бир форс урушга бораётган уч ўғлидан ҳеч бўлмаса биттасини қолдиришни ўтиниб сўрайди. Шох, дўстининг камтарона илтимосини, албатта, қондиражигини, унинг уч ўғли ҳам қолажagini айтиди. Уч фарзандининг урушга бормаслигини эшитиб Эобазнинг боши кўкка етади. Доро эса хизматчиларига уччала ўғлини ўлдиришни буюради. Ҳақиқатан Эобазнинг уч ўғли ўлик ҳолда урушдан қолишади.

85. Бу орада Сусдан чиққан Доро Босфорга, Калхедон вилоятида қурилган кўприк жойига етиб келди. Кемага ўтириб Кианей номи билан аталувчи қоялар (эллинлар ривоятига кўра, илгари булар санқи бўлганлар) томон сузди.⁴⁷ У ерда, бурунда ўтириб Понтни томоша қилди. Ҳақиқатда ҳам, денгизларнинг ичида энг ажойиби бўлган Понт, томоша қилишга арзийди. Унинг узунлиги 11100, эни эса энг кенг жойида 3300 стадийдир. Бошланишидаги, яъни (Босфор деб аталувчи) бўғознинг кенлиги 4, узунлиги 120 стадий бўлиб, кўприк шу ерга қурилганди. Босфор Пропонтидагача давом этади. Пропонтида эса (кенлиги 500, узунлиги 14000 стадий) Геллеспонтга қуйилади. Геллеспонт бўлса (энг тор жойи 7, узунлиги 400 стадий) Эгей деб аталувчи очиқ денгизга қуйилади.⁴⁸

86. Денгизларнинг бу ўлчамларини мен қуйидагича аниқладим: одатда ёз кунни кема кундузи 70000, кечаси эса 60000

⁴⁶С у с — Хоасп (ҳоз. Керха) дарёси бўйидаги Доронинг қароргоҳи.

⁴⁷Геродот Боспордан чиқишдаги қояли оролчаларни гапиряпти. Аргонавлар афсонасида айтилишича, бу қоялар ўртасидан кема ўтиб қолса, бир-бирига яқинлашиб, уни мажақлаганлар.

⁴⁸Геродот Босфор ва Геллеспонтнинг энг тор жойларидан ташқари, келтираётган рақамлар қадимги жўғрофий манбалардагига ҳам тўғри келмайди. Аслида масофалар каттароқдир.

оргий йўл босади. Понтнинг (бу ерда Понтнинг узунлиги кўп эмас) Фасисгача бўлган иккала оғзи ўртасидаги масофа денгиз йўли ҳисобида 9 кун ва 8 тундир. Бу 111000 оргий ёки 11100 стадийдир. Понтнинг энг кенг жойи бўлган синдлар юртидан Фермодонт дарёсидаги Фемискиргача эса 3 кун ва 2 тунлик йўл бўлиб, 300000 оргий ёки 3300 стадияга тенгдир. Понт, Босфор ва Геллеспонтларнинг ўлчамини ана шу йўсинда аниқлаганман ва улар айнан мен айтгандекдир. Понтга ўздан сал кичикроқ қўл ҳам қуйилади. Унинг отини Меотида ёки Понтнинг онаси деб ҳам аташади.

87. Понтни томоша қилгач, Доро кўприкка қайтди. Бу кўприкнинг устаси самослик Мандрокл бўлган. Кейин Доро Босфорни ҳам кўздан кечириб, бу ерга оқ мрамрдан иккита устун ўрнатиб, бирига оссурия ёзувларида,⁴⁹ иккинчисига эллинчада ўзи қўмондонлик қилаётган қўшиндаги барча миллатлар номини ёзишни буюрди. Қўшинда эса унинг қўл остидаги барча халқлардан бўлинмалар бўлиб, умумий сони (хизматдагилардан ташқари) 700000 киши, кемалар эса 600 та эди. Замон ўтиши билан Доро ўрнатган устунларни византияликлар олиб кетиб, Орфосли Артемида шарафига қурган худойихонага ишлатиб юбордилар. Оссурия ёзувлари сақланган катга бир палахса Византиядаги Дионис эҳроми олдида қолди. Менимча, Доронинг устунлари ўрнатилган жой Византия билан Босфорга кираверишдаги эҳром ўртасида бўлган.

88. Кўприкнинг қурилишидан жуда ҳам кўнгли тўлган Доро курувчиси самослик Мандроклни совғага кўмиб ташлади. Мандрокл бу бойликнинг бир қисмини кўприк қурилишини тасвирловчи расм ишлатишга сарфлади. Манзараларда Доро соҳилдаги тахтда ўтиргани, аскарларининг кўприқдан ўтишлари ҳам бор эди. Расмларни Мандрокл Геранинг Самосдаги эҳромга бағишлади. Қуйидаги ёзув эса унга илова эди:

**Сербалиқ Босфор узра кўприк қурган мен-Мандрокл.
Унинг хотираси бўлмиш расмии Герага бағишладим.**

⁴⁹ О с с у р и я ё з у в л а р и — шоҳона ёзувлар битиладиган миххат. Элам, аккад ва эски форс тилларидаги кўпгина битиклар шу хатда ёзилган.

Самоста олқишлар келтириб, ўзимга олқини гулгожини олдим,
Доро амрин бажариб, унинг меҳрин қозондим.

89. Кўприк қурувчиси ўздан ана шундай ном қолдирди. Доро эса Мандроқлини рози қилиб Европага ўта бошлади. Ионияликларни, шу аснода Понт бўйлаб Истра дарёси қуйилишигача сузиб бориш ва Истрага кўприк қуриб, ўша ерда кутиб туриш учун жўнатди. (Зероки, кемаларни иониялик, эолиялик ва геллеспонтликлар бошқаришарди). Шундай қилиб кемалар Кианендан ўтиб, тўғри Истрага сузишди. Кейин дарёдан яна икки кун кўтарилиб бориб, Истранинг тармоқланиш жойидаги “бўйнига” етиб келинганч, кўприк қурилишини бошлашди. Доро эса Босфордан ўтиб, Фракияни босиб Теар дарёси қуйилишигача борди-да, шу ерда уч кун турди.

90. Маҳаллий аҳолининг айтиши бўйича, Теар энг ажойиб дарёдир. Суви бошқа даволик хусусиятлари билан бирга одам ва отлардаги қичимани тuzатади. Унинг бири иссиқ, бири совуқ бўлган 38 булоғи бўлиб, бари битга қоядан оқиб чиқади. Булоқлар Перифдаги Герей билан Эвксин Понтидаги Аполлоний шаҳарларидан бир хил масофада, яъни икки кунлик йўлда жойлашган. Теар — Контадес дарёсига, Контадес Агрианга, Агриан — Гебрга, Гебр эса ниҳоят, Энос шаҳри ёнида денгизга қуйилади.

91. Доро бу дарёга келиб қароргоҳ қурди. Дарё унга ёққани учун унинг қирғоғига ҳам устун ўрнатишни буюрди. Устунга қуйидаги сўзлар ёзилганди: “Теар булоқлари барча дарёларнинг сувидан тотли сув беради. Скифларга қарши урушга кетаётган форслар ва бутун Осиё қитъасининг подшоси, ҳамма одамлар ичидаги энг жасури Гистасп ўғли Доро бу булоқлар ёнида бўлди”. Ёзув ана шу воқеадан дарак беради.

92. Яна йўлга тушиб, Доро одрислар юртидан окувчи Артекс дарёсига етди. Бу ерда у бир жойни кўрсатиб, аскарлари ўтганда битгадан тош ташлаши лозимлигини буюрди. Бу топшириқ бажарилганч, ортида улкан-улкан тош уюмларини қолдириб Доро йўлида давом этди.

93. Истрага етиб боргунча Доро, ўзларини ўлмас деб ҳисобловчи гетларни бўйсундирди. Фракияликлар ичида энг жасур ва ҳалоли ҳисобланган гетлар қуролли қаршилиқ кўрсатган бўлсалар-да, тезгина енгилдилар. Салмидеслик фракияликлар, шунингдек, Аполлоний билан Месамбрия ша-

ҳарларининг шимолроғида яшовчи скирмиад ва нипсей деб аталувчи элатлар⁵⁰ жангсиз таслим бўлдилар.

94. Гетлар ўзларининг ўлмаслигига ишонишларининг сабаби эса куйидагичадир: Уларнинг фикрича, ўлганда улар ўз худолари — Салмоксис (баъзилар уни Гебелейзис деб ҳам атайдилар) олдига кетадилар. Гетлар ҳар беш йилда, нимага муҳтож эканликларини айтиш учун Салмоксисга элчи юборадилар. Элчини қуръа ташлаб танлашади. Танланган элчининг оёқ-қўлидан ушлаб осмонга отишади. Агар элчи найзаларга санчилиб ўлса, бу худонинг унга марҳамати ҳисобланади. Агар ўлмаса, уни айблаб, шум одам деб эълон қилиб, бошқа элчи танлашади. Лекин топшириқ уларга тириклигида тайинланади. Хуллас, элчи юбориш шунақасита юз беради. Момогулдурак пайтида гетлар осмонга ўқ узиб, хулога пўписа қилишади. Сабаби, ўзлариникидан бошқа худоларни тан олишмайди.

95. Бироқ геллеспонтлик ва Понтлик эллинларнинг гапига қараганда, Салмоксис одам зотидан. Самослик қул, қул бўлганда ҳам Миссарх ўғли Пифагорнинг қули бўлган. Кейин эркинлик олган, катта бойлик орттирган ва ватанига бойлиги билан қайтган. Фракияликлар у вақтлар жуда ночор яшашган, бироз омироқ бўлишган. Фракияликлардан анча назокатлироқ иония турмуш тарзи, одатлари билан яхши танишган, боз устига буюк эллин донишманди Пифагор ила мулоқотда бўлган Салмоксис, уйида эркаклар учун емакхона қурдириб, атоқли фракияликларни зиёфатларга чақириб турган. Зиёфатларда эса, ўз меҳмонларига, уларнинг ўзлари, бола-чақаларининг ҳеч қачон ўлмаслигини, фақат хузур-ҳаловату мангу ҳаётни таъминлайдиган бир маконга кўчишлари ҳақидаги ўй-хаёлларни сингдира борган. Ана шундай гапларга йўғрилган зиёфатларни давом эттираркан, ўзига ер остида бемалол яшаса бўладиган бир маскан тайёрлаган. Маскани биттач эса фракияликлар орасидан йитиб-йўқолиб, паккасида уч йил яшаган. Фракияликлар унга ачинишган, қаттиқ соғинишган, ўлдига чиқариб йиғи-сиғи қилишган. Тўртинчи йилга ўтганда Салмоксис яна пайдо бўлган ва шундан сўнг фракияликлар унинг кароматларига, гояларига ишонишган.

⁵⁰ Бўйсунган қабилаларнинг номига қараганда, Доро ҳозирги Шипка довонидан эмас, Добруднадан — соҳил бўйидан юрган.

96. Фракияликларнинг фикрига кўра, Салмоксис мана шу ишни қилган. Шахсан менга келсак, у ҳақдаги, ертўла ҳақидаги ҳикояларни инкор қилмайману, бироқ унчалик ишонмайман. Менга қолса, Салмоксис Пифагордан анча бурунги замонларда ўтган, сирасини айтганда Салмоксис одамми ёки гетларнинг маҳаллий худочасими, бу ҳақда бошқа гаплашмаймиз.

97. Гетлар бўйсундирилиб, Доро кўшинларига қўшилиб урушга кетишлари керак бўлган пайтда, уларнинг динлари ана шунақа эди. Бу орада Доро қуруқликдаги кўшини билан Истрга етиб келди. Аскарлари нариги қирғоққа ўтач, у ионияликларга ўзларининг хизматидагилар билан биргаликда кўприкни бузишни ва қуруқликдан кўшин билан бирга кетишларини бутурди. Ионияликлар подшоҳ амрини бажаришга тайёрланаётганда, митиленликларнинг Эрксандр ўели Кой деган стратеги, маслаҳат бергиси келган одамни эшитармикинлар деб, аввал шоҳдан рухсат сўраб, шундай деган: “Эй, Подшоҳ! Сен, на ҳайдаладиган ери, на одам яшайдиган шаҳри бўлмаган юртга кетяпсан. Шу кўприкни жойида қолдиргин. Уни қўриқлашни қурувчиларининг ўзига топширгин. Агар ишимиз яхшига бурилиб, скифларни топсак, ҳеч бўлмаса қайтадиган йўлимиз тайин туради. Агар уларни топмасак, чекинадиган йўлимиз таъминланган бўлади. Скифлардан енгилишимиз мумкин, деган фикр мутлақо мени қўрқитаётгани йўқ. Фақат уларни тополмай изғиб, адашиб-улоқиб ҳалок бўлишимиз ваҳимага солади. Кимдир сенга, урушдан қолгиси келиб, ўзига жой мўлжаллаб шу маслаҳатни беряпти, дейиши мумкин. Аксинча, мен бу ерда қолишни эмас, сен билан бирга кетишни хоҳлайман”. Дорога бу гап жуда маъқул келди ва шундай деб жавоб берди: “Лесбослик биродарим, ватанимга омон-эсон қайтган кунларимда, меҳрибонлигиндан чиққан бу маслаҳатингни яхшилик билан мукофотлашим учун қошимга, албатта, кел.”

98. Шу гапидан сўнг Доро бир қайишни олиб 60 та тутун боғлади. Кейин иониялик тиранларни кенташга чақириб, уларга шундай деди: “Ионияликлар! Кўприк ҳақидаги бурунги буйруғимни бекор қиламан. Мана бу қайишни олинлар-да, менинг скифларга қарши юриш бошлаган пайгимдан

бошлаб, кунига биттадан тугунни еча боринглар. Агар қайишдаги тугунлар ечилиб биттадан сўнг қайтиб келмасам, юртингларга қайтиб кетаверинглар. Унгача эса, модомики қароримни ўзгартирган эканман, шу кўприкни қўриқлаб уни бутун сақлаб туришга урининг. Бу ишинглар билан менга катта хизмат қилган бўласизлар”. Доро шундай деб, аскарлари билан жадал юриб кетди.

99. Скифиядан кейин Фракия денгизга қараб сурилиб чиқади. Скифия эса Фракиядан сўнг, денгиз қўлтиқ ҳосил қилган ва Истр қуйиладиган жойдан бошланади (Истрнинг қуйилиши жануби-шарққа юзланган). Мен ҳозир Истрдан бошланадиган асл Скифиянинг узунлигини аниқлаш учун соҳил бўйи ерини тасвирлайман. Бу — ўзак Скифиядир. У Истрдан бошланиб, жануб томон Каркинигида деган шаҳаргача узанади. Кейин ўша денгиз бўйида тоғли ўлка бошланади. Ўлка денгизга туртиб чиққан бўлиб, унда қояли Херсонесгача⁵¹ тавр қабилалари жойлашган. Бу Херсонес шарқда денгизга қараб сурилиб чиққандир. Аттикадагидек Скиф ерининг учдан икки қисми денгизга чегарадош (жануб ва шарқ томони). Скифияни Аттикага солиштириб тасвирланса, Суний бурунини, яъни Форик билан Анафлист қишлоғи ўртасидаги жойни, афиналиклар эмас, бошқа қабила эгаллайди, деб ҳисобласак, ана шу бошқа қабила деганимиз таврлар бўлади.⁵² Катта билан кичик нарсани чоғиштириш имкони даражасида, Таврлар яшайдиган жойни тушунтирмоқчиман. Аттиканинг бу буруни ёнидан сузиб ўтмаган кишига бошқа мисол айтаман. Кўз ўнгингизга келтирингки, Иапигияда, Бретенсийдан Тарангача иапиглар эмас, бошқа қабила келиб, уни ажратиб олиб, ўзи яшай бошлади: таврлар Скифиянинг ана шундай қисмида яшайдилар.

100. Таврлардан кейин эса қисман шарққа қараб кетган соҳил бўйида қисман эса Киммерий Босфорининг ва Меотида кўлининг ғарбида Танаисгача яна скифлар яшайдилар. Танаис дарёси Меотиданинг узоқ бурчагида унга қуйилади. Скифиянинг Истрадан юқорилаб кетган шимолий қисми

⁵¹Ҳозирги Керч бўғизигача бўлган Қрим соҳили.

⁵²Геродот бу ерда Аттиканинг жануб чеккасидаги бир кенгликда жойлашган икки манзилни солиштиряпти.

аввал агафирслар, сўнгра неврлар, сўнгра андрофаглар ва ниҳоят меланхленлар билан чегарадошдир.⁵³

101. Агар Скифия икки томони денгизга узанган тўғри тўртбурчак деб қабул қилинса, мамлакат ичкарасига тортилган чизиқ энига-да, бўйига-да, денгиз бўйлаб тортилган чизиқ билан тепша-тенг иккига бўлади. Чунки, Истрнинг куйилишидан Борисфенгача ўн кунлик, Борисфендан Меотида қўлигача ҳам 10 кунлик йўлдир, денгиздан мамлакат ичкарасига эса, меланхленлар юртигача ҳисобланганда — 20 кунлик йўл. Бир кунлик йўлни мен 200 стадий деб олдим. Шунда Скифиянинг кўндаланг томонлари 40000 стадий бўлади, қитъанинг ичкарасига кирувчи бўй томонлари ҳам шунча масофадир. Ўлканинг ўлчами ана шундай эди.

102. Скифлар кенгаш ўтказиб, очиқ жангда бир ўзлари Доронинг лак-лак қўшинини тўхтатолмасликларига иқрор бўлишди-да, қўшни қабилаларга элчилар юборишди. Қўшни қабилаларнинг шоҳлари эса, бостириб келаётган бундай катта қўшинга қарши қандай тадбир қўллаш кераклигини муҳокама қилиш учун аллақачон бир ерга тўплангандилар. Кенгашда тавр, агафирс, невр, андрофаг, меланхлен, гелон, будин ва савроматларнинг подшоҳлари қатнашаётганди.

103. Таврлар денгиз ҳалокатига учраган ёки жангда асир тушган эллинларни Маъбуда Қизга⁵⁴ қурбонлик қиладилар. Одатлари шунақа. Қурбонликка маҳқумларни аввал бошига сўйил билан уриб ўлдиришади. Кейин, баъзиларнинг айтишича, худойихона баланд қирғоқда жойлашгани учун танани олиб чиқиб денгизга ташлашади, бошини эса устунга қоқиб қўйишади. Бошқа бировлар эса, бошга сўйил урилиши ҳақидаги гапга қўшиладилару, танани ерга кўмишади, дейдилар. Асирларнинг кесилган бошларини таврлар уйга келтириб, узун таёққа кўндирганларидан сўнг томга, кўпинча мўрининг тепасига ўрнатиб қўядилар. Гапларига қараганда, том тепасидаги бу каллалар уйни қўриқлар эмиш. Таврлар қароқчилик ва уруш билан кун кечирадилар.

104. Агафирслар буларнинг ичида энг нозик, лаззатсевар, олифта қабиладир. Улар тилла тақинчоқлар тақишади,

⁵³ Яъни, ҳозирги Керч ярим оролининг шарқий қирғоғи ва Донец билан Дон куйилишигача бўлган Азов денгизининг ғарбий қирғоғи.

⁵⁴ Маъбуда Қиз — Одатда Агамемнон қизи Ифигения билан айнан деб қабул қилинади.

ҳамма оға-ини, бир-бирига душманлик қилмасдан яшасин, деган мақсадда хотинлар билан барчаси биргалашиб қўшилишади. Бошқа одатлари Фракияликлар билан бир хилдир.

105. Неврларнинг урф-одатлари скифчадир. Доро босқинидан бир авлод илгари илон босқини туфайли юртларини тарк қилишларига тўғри келган. Илонлар нафақат кўп урчиган, балки бундан анча кўпроғи чўлдан кириб келган. Афтидан, неврлар афсунгар бўлсалар керак. Скиф ва скифлар орасида яшовчи эллинларнинг таъкидлашича, ҳар бир невр ҳар йили бир неча кунга бўрига айланиб, кейин яна ўз қиёфасига қайтади.⁵⁵ Бу уйдирмалар мени, албатта, ишонтиролмайти, бироқ шундай дейишади ва ҳаттоки қасам ичиб тасдиқлашади.

106. Қабилаларнинг энг ваҳшийсифати андрофаглардир. Кўчманчи бўлган бу халқда судлар ҳам, қонунлар ҳам йўқ. Бу мамлакатдаги ягона одамхўр қабила шудир.

107. Меланхлеларнинг бариси қора кийим кийишади, қабиланинг оти⁵⁶ ҳам шундан келиб чиққан. Урф-одатлари скифчадир.

108. Будинлар — катта ва одамлари кўпсонли қабила. Барисининг кўзи оч мовий, сочи қизғиш-сарикдир. Уларнинг ерида ёғочдан қурилган Гелон деган шаҳар бор. Шаҳар деворлари ҳар бир тарафининг узунлиги 30 стадий. Улар баланд кўтарилган. Бундаги уйлар ҳам, худойихоналар ҳам ёғочдан⁵⁷. Зероки, у ерда эллин худоларининг ҳам эҳромлари борки, ҳайкаллар, бинолар эллинча услубда бўлгани билан, барибир ёғочдан ясалган. Ҳар уч йилда будинлар Дионис шарафига байрам ўтказадилар ва маст-аластлик жазавасига тушадилар. Шаҳар аҳолиси қадимдан эллинлар бўлиб, улар савдо марказларидан қувилганларидан сўнг скифлар ичига жойлашишган. Тиллари ҳам қисман скифча, қисман эллинча. Бироқ будинларнинг тили, ҳаёт тарзи гелонликларникидан фарқ қилади.

109. Будинлар мамлакатнинг туб аҳолиси бўлиб, кўчманчидирлар. Фақат қорағат ёнғоғи билан озиқланидиган ягона

⁵⁵Б ў р и — неврларнинг тотемидир, улар бўрилар билан ўзларини ҳариндош ҳисоблайдилар. Байрамларда терисини ниқоб қилиб кийганлар.

⁵⁶М е л а н — грекчада қора дегани (*тарж.*)

⁵⁷Ҳозир ҳам археологлар ёғочдан қурилган скифларнинг қадимги шаҳарларини топишмоқда.

элат шудир⁵⁸. Гелонлар эса аксинча деҳқончилик, боғдорчилик қиладилар, нон ейдилар. Ва ташқи қиёфалари, бадан ранглари билан будинларга ўхшамайдилар. Эллинлар, ногўғри бўлса-да, гелонларни ҳам будин деб атайдилар. Будинлар юртининг бари турли дарахтлардан иборат қуюқ ўрмон билан қопланган. Ўрмон ичида каттакон кўл бор. Кўлнинг атрофини тўқай ва ботқоқликлар ўраган. Будинлар бу ердан қундуз, сув қундузи ва яна тўртбурчак юзли ҳайвонни⁵⁹ овлайдилар. Терисини почта пўстинга ишлатсалар, тухуми билан хотинларнинг бачадон касалликларини даволайдилар.⁶⁰

110. Савроматлар ҳақида қуйидагиларни ҳикоя қилишади. Эллинлар амазон аёллар билан уруш олиб боришарди (скифлар амазон аёлни эорпата деб аташади. Яъни, эор — эр, пата — ўлдирувчи)⁶¹. Фермодонтдаги голибона жангдан кейин (афсонада шундай ҳикоя қилинади) эллинлар уч кемада, тирик асир олинган амазон аёллар билан уйларига қайтишарди. Очиқ денгизда амазоналар эллинларга ҳужум қилиб, барча эркакларни ўлдирадилар. Бироқ улар кема бошқаришни, елкан, эшаклар билан муомала қилишни билишмасди. Очиқ денгизда тўлқин ва шамол ихтиёрида кўп санғиб юрганларидан сўнг эса Меотида кўлидаги Кремнада сув уларни соҳилга чиқазган. Кремна озод скифларнинг ерида жойлашганди. Соҳилга тушган амазоналар яна дарбадар изғиб юришган. Уларга от уюри учраган. Уюрни эгаллаб отлик бўлиб олгач, скиф юртида босқинчилик қила бошлашган.

111. Амазоналарнинг тили, кийими ва умуман олганда қабиласи нотаниш бўлгани учун скифлар нима гаплагини тушунмас, улар ким, қаердан келиб қолганини билмасдилар. Лекин эркак деб ўйлаб, жангга киришадилар. Жангдан сўнг кўлларига амазоналарнинг бир неча мурдаси тушгандан

⁵⁸Геродотнинг хато фикри, эҳтимол, будинларнинг номида олмахон сўзи борлигидандир. Олмахон эса уларда “қорағат ёнғоғини суювчи” деб ишлатилган. Олтой халқларида қабилага нисбатан “олмахон” деб ишлатиш ҳозир ҳам бор (Хитой манбаларида бир олтойлик қабиланинг номи “тинглин” — “олмахон” деб берилган).

⁵⁹Ҳатотнинг хатоси билан буғу сўзи тўртбурчак бўлиб кетган.

⁶⁰“Қундуз малҳами” — қундуз тухумидан эмас, эркак ва урғочисининг махсус безларидан тайёрланиб, томир тортишинга қарши фойдаланилган.

⁶¹Геродот келтираётган ҳикоят бўйича сўнгги савроматларнинг бир қисми ҳозирги Туркиянинг Самсун шаҳридан чиқиб, денгиз орқали Шимолий Кубань мавзесига келиб, скифлар билан аралашиб кетган.

кейингина, аёллар билан сўқишганликларини англаганлар. Кенгашда скифлар аёлларни бошқа ўлдирмасликка, фақат амазоналар қанча бўлса, уларнинг олдига шунча ёш йигит юборишга қарор қилдилар. Йигитчалар қаттиқ тайинланган кўрсатмалар бўйича, хотинлар қароргоҳи яқинига қароргоҳ қилишлари, таъқибга учрасалар жангга киришмай қочишлари, қувғин тутагач эса, яна қайтиб келиб қароргоҳ қуришлари керак эди. Скифларнинг бу режадан мақсадлари, амазоналардан бола олиб қолиш эди.

112. Йигитчалар етиб келиб, айтилганини бажардилар. Хотинлар йигитчаларнинг адоват ниятлари йўқлигини билиб, уларга тегишмади. Икки қароргоҳ кундан-кунга сурилиб яқинлаша бошлади. Йигитчаларда амазоналардаги каби оту қуролларидан бўлак ҳеч нарсалари йўқ эди. Иккала тараф ҳам бир хилда: ов ва қароқчилик билан кун кўришарди.

113. Пешин пайтида амазоналар битта-иккита бўлиб, ҳожат чиқариш учун у ёқ-бу ёққа тарқалишарди. Скифлар буни илғаб, худди шундай қилишди. Мабодо йигитчалардан бирортаси амазонани ёлғиз кўриб қолса, аёл уни ҳайдамас ва жинсий алоқада бўлишга қаршилик қилмасди. Иккови гаплашолмас, чунки бир-бирининг тилини билишмасди. Имоишора билан амазона қиз йигитчага, эртага худди шу жойга дўстини олиб келишни, ўзи ҳам дугонаси билан бўлишини тушунтиради. Йигитча маконига қайтиб бориб воқеани айтиб беради. Эртасига йигитча у жойга дўстини етаклаб боради-ю, уларни кутиб турган икки аёлни кўради. Бу воқеадан бошқа йигитчалар ҳам хабар топадилар ва тез орада қолган амазоналарни ҳам қайириб оладилар.

114. Хуллас, икки қароргоҳ бирлашиб яшай бошлайди. Ҳар бир йигитча хотинликка ўша, биринчи танишган ва қўшилганини олади. Эрлар хотинларнинг тилини ўрганолмайдилару, хотинлар эрларининг тилини ўзлаштириб оладилар. Бир-бирларини тушунадиган бўлганларидан кейин эркаклар хотинларига шундай дейишди: “Бизнинг туққанларимиз, уй-жойимиз бор. Бу ҳолда ортиқ яшолмаймиз, юртимизга қайтиб, ўз элимиз билан яшашимиз керак. Ягона хотинимиз сизларсиз, бошқасига уйланмаймиз”. Амазоналар шундай жавоб беришди: “Биз сизларнинг аёлларингиз билан яшолмаймиз. Одатларимиз бошқача. Биз камон отамиз, найза

санчамиз, от минамиз: аёллар ишига кўникамаганмиз. Сизникилар эса юқорида айтган хунарларимизнинг бирортасини қилмайди. Овга боришмайди, ўтовда қолиб, барча уй ишларини бажаришади. Шунинг учун биз улар билан чиқиша олмаймиз. Агар бизларни хотин сифатида олиб қолишни истасангиз, ҳалол, мард эканлигингизни исботламоқчи бўлсангиз, туққанларингизнинг қошига бориб, меросдан сизларга тегадиган улушларингизни олиб келинг. Биз айтгандек қилиб қайтиб келганингиздан кейин эса, ўз ҳолимизча алоҳида бўлиб яшайлик”.

115. Йигитчалар хотинларининг айтганларини қилиб, меросдан тегишлисини олиб келишди. Хотинлар яна шундай дейишди: “Бизни деб, сизлар ота-оналарингиздан ажралдинглар, бу билан биз сизларнинг мамлакатингизга катта зарар етказдик. Шунинг учун бу ўлкада яшаш биз учун кўрқинчлидир. Бироқ, модомики бизларни хотин қилмоқчи экансизлар, келинлар бир ишни амалга оширайлик: бу юртдан чиқиб, Танаис дарёсининг нариги тарафида яшайлик”.

116. Йигитчалар бунга ҳам кўнишди. Улар Танаисдан ўтишгач, шарққа қараб уч кун йўл босишди. Кейин Меотида кўлидан шимол томон уч кун юришди-да, ҳозирги турган жойларига келишгач, пақка қуришди. Савромат аёллари ҳануз-гача ўз одатларини сақлайдилар: эрлари билан бирга ёки эрларисиз ўзлари отланиб овга чиқадилар, ҳарбий юришларда қатнашадилар ва эркаклар билан бир хилда кийим киядилар.

117. Савроматлар скифча гаплашадилар. Бироқ аёллар ўз вақтида яхши ўрганмаганлари учун скифча талаффуз бироз нотўғри чиқади. Оила қуриш одатларига келсак, улар қуйидагича: қиз токи душман билан тўқнашиб, бирортасини ўлдирмагунча эрга теголмайди. Одат талабини бажаролмаган баъзи қизлар қариб, кампир бўлиб, эрга тегмай ўтиб кетаверадилар.

118. Шундай қилиб, скиф элчилари юқорида зикр қилинган қабила подшоҳларининг кенгашига етиб келишди. Улар форс подшосининг нариги қитъадаги ҳамма қабилаларни забт этганини, Босфор бўйида кўприк қуриб, бу ёққа ўтганини, бу қитъада фракцияликларни бўйсундириб Истр устига кўприк қурганини, энди барча скифларни ҳам ўзига қарат-

моқчи эканлигини айтиб беришди. “Сизлар бир чеккада бизнинг нобуд бўлишимизга қараб туришинглар мутлақо мумкин эмас, — деб давом этишди скиф элчилари. — Келинг, бир ёқадан бош чиқариб, ёвга қарши чиқамиз. Агар кўшилмасангиз, биз юртимизни ташлаб кетишимизга ёки юртда қолиб босқинчи ихтиёрига ўтишимизга тўғри келади. Сизлар ёрдам бермасангиз, бошқа иложимиз йўқ ахир, тўғрими? Бу билан эса сизларнинг тақдирингиз енгиллашмайди. Чунки форс подшоси фақат бизларга эмас, сизларга ҳам қарши келмоқда, сизларни ҳам омон қўймайди. Сўзларимизнинг тўғрилигига яхши далил келтирамиз сизларга. Агар форс подшохининг мақсади, фақат биздан қасос олишгина бўлсайди, у бошқа халқларга тегмай, тўғри бизнинг юртга ўтиб келаверган бўларди. Фақат скифларни жазоламоқчи, бу иқлимдаги бошқаларга тегмайди деб, барча халқлар тушунган бўларди. Аммо, у бизнинг қитъага ўтган замоноқ, атрофдаги барча элатларни забт этди. Фракия қабилаларининг барчаси, шу жумладан, кўшниларибиз — гетлар ҳам уларга бўйсунди”.

119. Скифларнинг гапидан сўнг, тўшланган қабила подшоҳлари маслаҳат қилишиб, жавоб қайтаришди. Уларнинг жавоби икки хил эди. Гелон, будин, савроматлар бир тараф бўлиб ёрдам беришларини айтишди. Агафирс, невр, андрофаг, шунингдек, меланхлен ва таврларнинг подшоҳлари скифларга шундай жавоб беришди: “Агар сиз форсларга илгари озор бериб, улар билан уруш қилмаганингларда эди, илтимосларингни ҳақли ҳисоблаб, бажонидил ёрдам берар эдик. Бироқ сиз-биздан ёрдам олмай, форс юртига бостириб кирдинглар ва худо хоҳиши бўйича берилган муддат — уни эгаллаб турдинглар. Энди, худо форсларга ён босган экан, улар ҳам сизларни шундай қилмоқчи. Биз эса, ўша пайтда ҳам форсларга озор бермаганмиз, ҳозир ҳам уларга биринчи бўлиб душманлик қилмаймиз. Борди-ю, форслар юртимизга кириб ҳужум қилса, биз бунга йўл қўймаймиз. Қачонки, босқин қилмагунча биз ўз еримизда ўтираверамиз. Ўйлашимизча, форслар бизга эмас, ўзига озор берган жафокорга қарши келганлар”.

120. Бундай жавобни олган скифлар, форслар билан очиқ жангга киришмасликка қарор беришди (чунки кўшнилари

ёрдам беришдан бош тортган эдилар-да). Улар чорвани олдиларига солиб, қудуғу булоқларни кўмиб, ердаги ўт-ўланни йўқотиб, аста-секин чекина бошладилар. Скифлар ўз қўшинларини иккига бўлди. Савроматлар ҳам қўшилган биринчи бўлимга подшо Скопасис кўмондон эди. Мабодо улар эгаллаган вилоятга форслар кирса, улар Меотида қўли ёқалаб, Танаис дарёсига чекинишлари, форслар орқага қайтса, таъқиб қилишлари лозим эди. Скиф қўшинининг бу қисми скиф мамлакатадаги учта подшоҳликдан биттасига тааллуқли эди. Қолган иккитаси — Иданфирс ҳукмронлигидаги буюк подшоҳлик ва Таксакис ҳукмронлигидаги учинчисининг қўшинлари бирлашгандилар, уларга гелон ва будин аскарлари ҳам қўшилганди. Буларнинг вазифаси, форслар билан орада бир кунлик масофани сақлаб аста-секин чекиниш ва шу усулда ҳарбий режани амалга ошириш эди. Авваламбор, иттифоқ тузишдан бош тортган қабилаларни ҳам урушга тортиш учун форсларни уларнинг ерига эргаштириш лозим эди. Модомики, ихтиёрий равишда урушга қўшилмадиларми, уларни иложсиз қолдириб, урушга тортиш керак эди. Ана шундан кейин ўз ерларига қайтиб, агар шароит тўғри келса, форсларга ҳужум қилмоқчи эдилар.

121. Скифлар шундай қарорга келишгач, энг яхши отлиқлардан илғор жўнатиб, Дорога қарши юриш бошлашди. Ўтовлар, хотин, бола-чақа, хизматкорларга чорва моллари билан — доимо шимолга юриш ҳақида буйруқ берилди.

122. Шундан сўнг олға юриш бошланди. Илғор бўлинма форсларга Истрдан уч кунлик йўл берида дуч келди. Скифлар улардан бир кунлик йўл илгарироқ бориб, қароргоҳ қуришди-да, барча кўкарган ўсимликни йўқ қила бошлашди. Скифлар пайдо бўлганини сезган форслар уларнинг изидан таъқиб қилишга тушдилар. Бироқ скифлар тинимсиз чекинишарди. Кейин форслар скифларнинг бир бўлинмасини учратиб, ҳужум қилишди ва Танаис⁶² томон қувиб боришди. Скифлар Танаисдан кечиб ўтишганда форслар ҳам изма-из ўтишди-да, таъқибни давом эттиришди. Шу юришда савроматлар юртидан ўтиб, будинлар мамлакатига етишди.

123. Шу пайтгача Скифия, Савроматияда юрган форслар талон-тарож қилишга ҳеч имкон тополмадилар. Чунки бу

⁶² Бу ерда ҳозирги Донецк дарёси.

икки юрт куп-курук эди⁶³. Энди, будинлар мамлакатига кириб келарканлар, ёгоч девор билан ўралган шаҳарга дуч келдилар. Будинлар шаҳарни ташлаб қочишганди. Форслар унга ўт қўйди. Кейин форслар ҳамон чекинаётган душманларини будинлар еридан сўнг бошланувчи даштгача қувиб бордилар. Будинлар юртининг шимолроғидаги батамом кимсасиз бу дашт, етти кунлик масофага чўзилган. Унинг шимолроғида фиссагетлар яшайдилар. Уларнинг еридан оқиб чиққан тўрт катта дарё, меотлар вилоятидан ўтиб Меотида қўлига куйилади. Дарёларнинг номи: Лик, Оарс, Танаис ва Сиргисдир.

124. Даштга етиб келгач, Доро Оаре дарёси ёқасини қароргоҳ қилди. Кейин ҳар бирининг орасидаги масофа тахминан 60 стадий бўлган саккизта мустаҳкам ва улкан истехком қуришга буйруқ берди. Бу истехкомларнинг қолдиқлари бизнинг замонгача сақланиб турибди. Подшо бу иншоотларни тиклаш билан банд экан, скифлар уни шимол тарафдан айланиб ўтиб Скифияга қайтиб борганлари ҳақида хабар келиб қолди. Скифлар бирдан кўздан йўқолганидаёқ у қурилишни тўхтатиб туришга фармон берганди. Бу хабардан кейин ва скифлар умуман йўқолиб қолганлари учун Доро ғарбга қараб жилди. У рўпарасидагиларни, скифларнинг жами аскарлари шу ва улар ғарбга қочди, деган фикрга борганди.

125. Доро қўшини анчагина тезликда Скифияга етиб келди-да, скиф қўшинининг иккала қисми билан учрашди ва зудликда уларни таъқиб қилишга тушди. Скифлар чекинишаркан, ҳамон бир кунлик йўл олдинда боришарди. Доро қувишни тўхтатмагани учун, скифлар ҳарбий режалари бўйича ёрдам беришни истамаган қўшинларининг навбатдагиси — меланхленлар ерига юрдилар. Скиф ва форс қўшинининг кириб келиши меланхленларни даҳшатта солди. Кейин скифлар андрофаглар юртига ўтиб, уларни талвасага туширди. Сўнг неврларга навбат етди. Кейин эса неврларни ҳам кўрқитиб бўлишгач, агафирсларга бурилмоқчи бўлишди. Қўшни юртарнинг жон талвасасида қочиб чиққанларини кўрган агафирслар то скифлар етиб келгунича улар олдига жарчилар жўнатдилар. Жарчилар, скифларнинг агафирслар юртига киришини таъқиқладилар, мабодо тақиққа қарамай кирсалар, уларни агафирслар билан ҳаёт-мамот жанги кутажагини айт-

⁶³Скиф ҳарбий режасининг оқибати ўлароқ (тарж.).

дилар. Шундан сўнг агафирслар тезгина қуролланиб, ўз чегараларига келишди. Меланхлен, андрофаглар ва неврлар эса даҳшатдан илгариги дўқ-пўписаларини унутиб қўйиб, форс ва скифларга қарши жангга юраклари бетламай, шимолдаги даштнинг ичига қочиб кетишди. Скифлар, агафирслар юртларига киритмагани учун у ёққа бормаи, форсларни невр еридан яна ўз ерларига эргаштира бошладилар.

126. Урушнинг бу аҳволда чўзилиб кетаётгани ва охири қўринмаётганидан Доро скиф подшоши Иданфирсга бир отликни жўнатди-да, қуйидагиларни айтишни тайинлади. “Эй, ғалати одам! Олдингда равшан масала қўйилганига қарамай нега тинимсиз қочиб юрибсан? Агар ўзингни менинг қувватимга бас келадиган сезсанг, тўхта, дарбадарлигингни тутат ва жанг қил! Агар ўзингнинг жуда ожизлигингни сезаётган бўлсанг-да, тўхта, дарбадарлигингни бас қил, эганг қошига ер-сувингни кўтариб кел, муроса қил!”

127. Бу гапларга скиф подшоҳи Иданфирс қуйидагича жавоб қилди: “Менинг аҳволимни билиб қўй, шоҳ! Мен илгари ҳам ҳеч қачон бировдан қўрқиб қочмаганман, сендан ҳам қочаётганим йўқ. Ҳозир мен тинч замонда ўзимни қандай тутсам, шундай юрибман. Келган заҳотинг сен билан урушга кирмаганимнинг сабабини тушунтираман. Бизда шаҳар ҳам, деҳқончилик еримиз ҳам йўқки, уни талайсан ёки пайҳон қиласан, деб қўрқсак. Ана шунинг учун зудликда урушга кирмадик. Агар, албатта, жанг қилмоқчи экансиз, бизнинг оталаримиз қўйилган мазор бор, ана шуни топиб, унга қўл тегизинглар-чи, оталаримиз турбати учун урушамизми-йўқми, кўрасизлар. Бироқ унгача ҳушимизга келмагунча, сизлар билан жангга кирмаймиз. Уруш ҳақида (айтадиганим) шу. Эгам деб эса, мен Зевс билан скифлар маликаси Гестияни тан оламан. Сенга ер-сув тортиги ўрнига бошқа нарсалар совға қилиб юбораман. Ўзингни менинг эгам деб атаганинг учун ҳали катта товон тўлайсан”. Скифларнинг жавоби шунақа эди.

128. Жарчи шу жавоб билан Доро қошига кетди. Скиф подшолари эса “қуллик” сўзини эшитиб, жуда ғазабландилар. Скопасис бошчилигидаги ичида савроматлар бўлган ҳарбий қисми, Истрадаги кўприкни қўриқлаётган ионияликлар билан мулоқотга киришиш учун жўнатдилар. Қолганла-

ри эса энди форсларни эргаштиришни тўхтатиб, емак қидиргани чиққанда уларга хужумлар уюштириш қарорига келишди. Қарорни амалга ошириш учун овқат излаб чиққан форс аскарларига пистирмалар қўйишарди. Скиф отлиқлари душман отлиқларидан ҳаминша устун келиб қувардилар. Форс отлиқлари қочаркан, кўпинча ёрдамга келаётган ўз пиёдаларини янчиб кетарди. Форс суворийларини тўзитгандан сўнг, пиёдалари етиб келганда, скифлар даҳшатта тушиб чекинардилар. Бундай хужумлар кечалари ҳам уюштирилди.

129. Энди мен қизиқ бир нарсани айтиб бераманки, у нарса скифлар Доро қароргоҳига хужум қилганда форсларга жуда ёрдам берар, скифларга эга қаттиқ халақит қиларди. Бу — эшакларнинг қанграши-ю, хачирларнинг қиёфаси эди. Илгари айтганимдек, совуқ бўлгани учун Скифияда эшак ҳам, хачир ҳам умуман йўқ. Шунинг учун эшак овози скиф отлиқ қўшинининг жанговарлигини анча-мунча сусайтирарди. Айни хужум пайтида эшаклар қанграб юборса, отлар хуркиб орқага қочган пайтлари ҳам кўп бўлди ёки ҳеч қачон бунақа овозни эшитмагани учун отлар ҳайронликдан тўхтар ва қулоқларини диккайтириб, довдираб қолишарди. Лекин, сирасини айтганда, бу нарса жуда қисқа муддат форсларга ёрдам берди.

130. Форсларнинг саросимага туша бошлаганини сезган скифлар, уларни ана шу муҳтожлик, керакли нарсаларнинг етишмовчилиги шароитида кўпроқ ушлаб туришга қарор қилдилар. Бунинг учун чорваларининг бир қисмини чўпонлари билан ташлаб ўзлари нари кетардилар. Форслар келиб молларни эгалларди-да, ўзларига катта омад келгандек хурсанд бўлардилар.

131. Бу воқеа кўп марта такрорланавериб, охирида Доро қийин аҳволга тушди. Скиф подшолари буни сезиб Дорога жарчи билан бирга совғалар юборишди. Совға — қуш, сичдан, қурбақа ва бешта найзадан иборат эди. Форслар жарчидан совғаларнинг маъноси не деб сўраганларида, менинг вазирам буларни тоширишу, имкон борича тез қайтиш. Агар сиз, форсларнинг ақлингиз етарли бўлса, маъносини ўзладингиз топиб оласизлар, деди у.

132. Форслар кенгаш чақирашди. Совғалар билан, Доронинг ўйлашича, скифлар уни ўз ҳукмдори деб тан олиб ва ўзини эгиб, ер ва сувларини юборгандилар. Яъни худди

инсондек сичқон ҳам ер неъматларидан озикланади, шунинг учун сичқон ер рамзи, қурбақа эса сувда яшаганидан сув рамзи, қуш эса (тезлиги бўйича) отга тенглашади, ўқлар эса скифларнинг қаршилиқни тўхтаганлигини билдирарди. Доро шундай деб, ўз фикрини билдирди. Гобрий⁶⁴ бу фикрга эътироз билдириб, совғаларнинг маъносини шундай тушунтирди: “Агар сиз, форслар, қушга ўхшаб осмонга учмасангиз, сичқонга ўхшаб ерга кириб кетмасангиз, қурбақага ўхшаб ботқоқликка сакрамасангиз, ўққа учиб, ортага қайтолмай қолиб кетасиз”.

133. Форслар совғалар жумбоғини ечар эканлар, илгари Меотида кўлида қоровулликда турган скиф ҳарбий қисми, ионияликлар билан музокара юритиш учун Истрадага йўл олди. Кўприкка (Истрадаги) етиб келишгач, ионияликларга шундай сўзлар билан мурожаат қилишди. “Ионияликлар! Агар гапимизга кирсангиз, биз сизларга озодлик келтирамиз. Доро сизларга кўприкни фақат 60 кун кўриқлашни ва шу вақт ичида у келмаса, ўз юртингизга қайтиб кетаверишингиз мумкинлиги ҳақида кўрсатма берганлигини эшитдик. Бизнинг гапимиз шуки, сиз шу буйруқда айтилган муддатгача кутинг-да, кейин уйингизга сузиб кетаверинг. Шундай қилсангиз, подшо олдида ҳам бизнинг олдимизда ҳам айбдор бўлмайсиз”. Ионияликлар иттимосни бажаражакларини айгишгач, скифлар ортларига қайтишди.

134. Подшога совға жўнатиш маросимини ўтказгач, ўз юртларида қолган скиф қисмлари тартиб билан форсларга қарши йўлга чиқдилар. Сафлар тортилиб, жанг бошланай деб турганда скифлар қатори ўртасидан куён югуриб ўтиб қолди. Шунда скифлар куённи ушламоқчи бўлдилар. Сафлари бузилди, бақириклар бошланди. Доро, душман тарафидаги шовқиннинг сабаби нимада, деб сўради. Скифларнинг куён овлашга тушиб кетганларини эшитиб, атрофдагиларга леди: “Гобрий скиф совғаларининг мазмунини тўғри топган экан. Булар бизларга нафрат билан қараяптилар. Ишларимизнинг қай аҳволдалигини ўзим ҳам билиб тургандим. Уйга омон-эсон етиб олиш йўлини кўрсатадиган яхши маслаҳат керак”. Бунга Гобрий шундай жавоб берди: “Подшоҳ! Мен миш-мишлар орқали бу қабиланинг тутқич бермас эканли-

⁶⁴Муғни ағдариб, тахтни қонуний эгаси Дорога олиб берган 7 кишидан бири. (Тарж.).

гини эшитгандим. Ҳозир бизнинг устимиздан кулаётганларини кўриб туриб фикрим янада мустаҳкамланди. Сенга маслаҳатим будир: шу тун тушиши билан одатимиз бўйича гулханларни ёқишимиз, кучсиз жангчиларни ва боғлоғлик барча эшакларни тақдирга топшириб, скифлар кўприкни бузиш мақсадида Истрга етиб бормасларидан ёки ионияликлар бизларни балого мубтало қилувчи бирор қарорга келмасликларидан бурун зудликда чекинмоғимиз керак”.

135. Гобрийнинг маслаҳати шундай эди. Тун чўкиши билан Доро уни амалга ошира бошлади. Нобуд бўлишса-да, катта йўқотиш эмас деб ҳисобланган кучсиз жангчиларни ва боғлоғлик барча эшакларни қароргоҳда қолдирди. Эшаклар ханграб туришлари керак эди. Ожизроқ одамларга, биз сара жангчилар билан скифларга хужум қилмоқчимиз, сизлар қароргоҳни қўриқлайсизлар, деган баҳонани айттирди. Шу ишлар қилинганч, гулханларни ёқишни буюриб, шошилинич Истр томон жўнади. Ташлаб кетилган эшаклар қўшин кетганидан сўнг қаттикроқ ханграй бошланди. Улар овозини эшитаётган скифлар, форслар ҳали қароргоҳда, деган ўйда эдилар.

136. Истеҳкомда қолган форслар Доро уларни ташлаб кетганини тушундилар. Қўларини ўтинч-ла чўзиб, скифлардан омонлик тилар эканлар, воқеани айтиб беришди. Скифлар буни эшитиб, бари кучларини тўплашди-да, иккита бўлиниб (бир қисмга савроматларни, иккинчисига эса будин ва гелонларни кўшиб) тўғри Истрга қараб форсларни таъқиб қила кетишди.

Форс қўшинининг кўп қисми пиёдалар эди, бундан ташқари улар йўл билишмасди (аслида йўл деганнинг ўзи йўқ эди), скифлар эса отлик бўлиб, (Истрга) қисқа йўлни билишарди. Иккита бўлинган скифлар кўприкка форслардан бурун етиб келишди. Форсларнинг йўқлигини кўриб, кемаларига чиқиб олган ионияликларга шундай мурожаат қилишди: “Ионияликлар! Сизларга (кутиш учун) тайинланган кунлар тутади. Ҳали ҳам шу ердалигингиз ногўғри. Сизлар қўрққанинглар учунгина қолганингиз аниқ. Энди сиз худолар ва скифлар марҳамати билан озод одамлар сифатида, соғ-саломат уйингизга кетинглар. Хукмдор эгангизни биз иккинчи марта бошқа халқларга юриш қилолмайдиган аҳволга солдик”.

137. Ионияликлар маслаҳатлаша бошланди. Геллеспундаги Херсонес шахрининг тирани ва кўмондони, афиналик Милти-

ад, скифларга қулоқ солишни ва қайтиб Ионияни⁶⁵ озод қилишни маслаҳат берди. Милетлик Гистиейнинг фикри аксинча эди. У бу ерга йиғилганларнинг бари Доронинг марҳамати билангина ўз шаҳарларига якка ҳоким қилиб қўйилганлар, Доро кудратига пугур етса, ўзи — Гистией ҳам, бу ерда тўшланганларнинг ҳаммаси ҳам, шаҳар ҳукмдорлигидан ажралишини, чунки барча шаҳарлар якка ҳокимликдан демократияни афзал кўришини айтган. Милтиад тарафини олиб турганларнинг бари, Гистией фикрини маъқуллаб бу тарафга ўтиб олишган.

138. Масалани ҳал этишда қатнашган Доронинг паноҳидаги бу якка ҳокимлар қуйидагилардир. Геллеспонт шаҳарлари: Абидос шаҳридан Дафнис, Лампсакдан — Гипрокл, Парийдан — Герофант, Проконнесдан — Меродор, Кизикдан — Аристагор, Византиядан — Аристон, булар Геллеспонт шаҳарларининг тиранлари эдилар. Иониядан: Хиос шаҳридан — Стратис, Самосдан — Эак, Фокеядан — Лаодам, Милетдан — Милтиада қарши фикр билдирган Гистией. Эолиялик тиранлардан битта айтарли одам — кимлик Аристагор бор эди.

139. Гистиейнинг маслаҳатига кирган ионияликлар, скифлар куч ишлатиб кўприқдан ўтмасликларидан олдин сўзлари ва ишлари билан бу маслаҳатни бойитишди. Шунда ҳам кўприкни фақат скифлар тарафида бузишди. Бу билан ионияликлар скифларнинг ҳамма айтганларини бажонидил бажаражаklarини кўрсатмоқчи эдилар. Гистиейнинг маслаҳатига иониялик тиранлар ана шу тарзда амал қилдилар. Шундан кейин Гистией скифларга шундай мурожаат қилди. “Скифлар, сиз ўз вақтида яхши маслаҳат билан келдингиз. Бизга тўғри йўл кўрсатдингиз. Бунинг учун чин дилдан хизматингизга тайёрмиз. Кўряпсизларки, кўприкни буза бошладик, буни бажариб бўлиб, ўз озодлигимизни қўлга олиш учун курашамиз. Биз кўприкни бузар эканмиз, сизлар бу орада тезроқ форсларни топинглар. Топгандан сўнг бизлар учун ҳам, ўзларингиз учун ҳам бошлаб қасос олинглар. Улар шунга лойиқдир”.

140. Скифлар бу гал ҳам ионияликларнинг ростўйлигига ишониб, форсларни топиш учун ортга қайтишди. Лекин улар-

⁶⁵С.Я.Лурьсининг фикрича (“Тарих”. 1940 й. 187-бет, 1-изох) Милтиад бундай маслаҳат бериши мумкин эмас. 493- йилда тиранлик қилгани учун судга тортилганда бу далил тўғриб чиқарилган. Доро эса Эронга денгизнинг Кавказ шарқидаги соҳили бўйлаб қайтиш фикрида бўлгани учун кўприкни 60 кун сақлаш ҳақида буйруқ берган.

нинг (форсларни) топиш хусусидаги ҳаракатлари зое кетди. Бунга юртларининг шу қисмидаги яйловларни йўқ қилиб, булоқларни қуриганлари, яъни ўзлари сабабчи эди. Агар бу иш қилинмаганда форсларни, албатта, учратган бўлардилар. Чунки скифлар, форслар юртнинг ўт бор, сув бор ерларидан қайтишади деб, уларни шундай жойлардан қидирардилар. Форслар эса илгари юрган йўлдан юриб кечувни (базўр) топдилар. Кўприкка келиб қарашсаки, у йўқ. Иониялар ташлаб кетибдилар-да, деган фикрдан қаттиқ қўрқувга тушдилар.

141. Доронинг мулозимлари орасида овози жуда кучли бир мисрлик бор эди. Доро шу одамни чорлаб, дарёнинг бўйидан туриб милетлик Гистиейни чақаришни буюрди. Мисрлик шундай қилди ҳам. Гистией унинг овозини таниб, ҳамма кемаларни қайтариб кўприкни тиклади.

142. Форслар бир амаллаб қутулиб қолишди. Скифларнинг излаш ҳаракатлари бекор кетди. Яна шу пайтдан бошлаб скифлар ионияликларни озод инсонлар ичидаги энг чиркин, қўрқоқлари деб; кул сифатида эса ўз эгасига содиқ, қулликдан қутулиш истагидан узоқ одамлар деб ҳисоблайдилар. Скифлар ионияликларни ана шундай калака қилишарди.

Геродот. “Тарих”, VI китоб, 84-бўлим, 296-бет

Скифлар Доро уларнинг юртига юриш қилгани учун ундан қасос олмоқчи бўлишди. Шу мақсадда, кўчманчи скифлар Спартага элчилар юбориб, лакедомонлар билан иттифок тузишди. Шартномада, скифлар Фасис⁶⁶ дарёсининг ўзанидан Мидияга кириб келишлари, спарталиқлар эса, скифлар билан учрашиш учун Эфесдан (Эроннинг) ичкарисига юришлари келишилганди. Айтишларича, Клеомен⁶⁷ скиф элчилари келган пайтда, улар билан керагидан ортиқ мулоқотда бўлиб, сув қўшилмаган винони ичишга ўрганиб қолган. Спарталиқлар фикрича, Клеомен шунинг учун тез орада ақлдан озган. Шу пайтдан бошлаб, спарталиқлар маст бўлишни хоҳласалар, “Скифчасига қуй” деган иборани ишлатадилар. Менинг фикримча эса, Клеомен Демаратга нисбатан қилган қилғилиги учун жазосини олган.

⁶⁶Фасис. Бу ерда Аракс дарёси назарда тутилган. Скифлар ҳамisha Мидияга Дарбанд олдидаги воҳадан кириб келганлар.

⁶⁷Клеомен. Уша пайтдаги Спартанинг подшоҳи.

П Б О Б

АҲОМАНИЙЛАР СУЛОЛАСИ ДАВРИДА ЎРТА ОСИЁ

Ўрта Осие инсониятнинг энг қадимги замонлариданоқ истиқомат ери бўлганлиги маълум. Юртимизнинг турли қисмларида топилган археологик қазилма ашёлари неолит (янги тош асри) ва ундан бурунроқ палеолит даврида ҳам одамзод турар жойлари топилган. Маълумки, тош асрида одамзод асосан ов ва териб еювчилик даражасида турган. Неолит даврида эса ўтроқлашишнинг янги поғонасига кўтарилган. Яъни зироатчилик, чорвачилик билан шуғулланишга ўтган. Бу эса ўз навбатида тош қуроллари сифатининг яхшилланишини талаб этган. Тош қуролларига сайқал бериш юксак даражага кўтарилган.

Ўрта Осие ҳақида ёзма манбалардаги маълумотлар илк марта Зардуштийлик динининг китоби «Авесто»да учрайди. Унда яхшилик ва ёруғлик худоси Ахурамазда (Ўрмуз) билан ёмонлик ва қоронғулик худоси Аҳриман ўртасидаги курашларда Ўрта Осиедаги айрим ўлкаларнинг яратилиши ҳақидаги афсона берилади.

Зенд-Авесто¹. I фаргард.

Мен Ахурамазда пок яратган биринчи бахтиёр ва фаровон маскан Эриэне-Ваедьо (пок Эрон) эди. Дунёдаги ҳеч нарса кўркамликда унга тенглашолмасди. Шунда, ўлим келтирувчи Аҳриман, бу масканни қондирадиган дарёда Девдан тарқаган буюк илон — қишни яратди. Оқибатда бу ерда қиш ойлари ўнтага, ёз ойлари иккитага айланди (илгари қиш ой-

¹ Зенд-Авесто. Баъзи маълумотлар (мил.ав.) 4 минг, баъзилари (милод.ав, 2 минг ёш берувчи Зенд Авеста — бу Вендадад деб аталувчи нусхаси (мил.аввалги) VIII-VII асрларда янги пахлавий тилида янгитдан яратилган.

лари етти, ёз ойлари бешта эди). Қиш — сув, ер ва дарахтларга совуқни сочади. Эриэне-Ваедьё марказида у, айниқса шафқатсиздир, бироқ бу бало одамнинг фойдасига айланди, қиш келиши билан ер инъомларининг ҳосили жуда кўпайди.

Мен, Аҳурамазда яратган иккинчи — ўктам, чорва ва одамлари сероб ўлка Согдо (Сўғд) эди. Бу ерда ёвуз Аҳриман подага ўлим келтирувчи пашшани яратди.

Мен Аҳурамазда истиқомат учун вужудга келтирган учинчи фаровонлик маскани қудратли ва муқаддас Муру¹ бўлди. Кейин, палидлик кони Аҳриман келди ва палид гаплар яратди у ерди.

Мен, Аҳурамазда яшаш учун яратган тўртинчи буюк рамзлар (туғлар) маскани покиза Багда² бўлди. Ўлим келтирувчи Аҳриман пайдо бўлиб, чумоли галасини мавжуд қилди.

Мен, Аҳурамазда яратган бешинчи фаровонлик даргоҳи, Муру ва Багди орасидаги Нисоим³ бўлди. Ўлим ва ёвузлик кони Аҳриман келди ва баттол шубҳаларни туғдирди.

Мен, Аҳурамазда яратган бахтиёр олтинчи ўлка, аҳолисининг кўплиги билан машҳур Ҳарою⁴ бўлди. Ўлим туғдирувчи Аҳриман келди ва тамомий қашшоқлик киритди.

Еттинчиси — Вэкеретем⁵, саккизинчиси — Оруан⁶, тўққизинчиси — Вэркана⁷, ўнинчиси — покиза Ҳараканти, ўн биринчиси — Хэтумат, ўн иккинчиси — Раган⁸, ўн учинчиси Чекре, ўн тўртинчи бахтиёр ўлка, Зоҳак устидан ғалаба қозонган Фаридунни дунёга келтирган тўртбурчак (чегарали) Вэрэне эди; аммо ўлим кони Аҳриман келди ва буларнинг барида хотинларда ҳайз кўришни мавжуд қилди.

¹М у р у — ҳозирги Мари шаҳрини қуршовчи ерлар.

²Б а г д а — Бақтрия.

³Н и с о и м — Туркменистоннинг ғарби. Ҳозирги тушунчада Ниса.

⁴Х а р о ю — Ғарбий Афғонистондаги маркази Артаксак (ҳозирги Ҳиротга яқин) вилоят.

⁵В э к е р е т е м — ёки Арахозия, ёки Семстон, ёки Қобул ғарбидаги мавзе.

⁶О р у а н — ҳозирги номи аниқланмаган жой.

⁷В э р к а н а — Гирканя, Каспийдан шарқроқда — Анхобод-Красноводск-Астробод шаҳарлари ўртасидаги ўлка.

⁸Р а г а н — эҳтимол Мидиядаги Рагидир.

Ўн бешинчи бахтиёр ўлка, етти Ҳиндистон устидан ҳукмронлик қиладиган Хапга Ҳенду, ўн олтинчиси — ҳукмдори бўлмаган (ҳеч кимга бўйин эгмас) отлиқларга тўла Ренгай¹ бўлди.

Страбон². География, XI, 6.2.

Қадимги эллин ёзувчилари барча шимол халқларини скиф ва келтоскиф деб умумий битта номда атаганлар... Каспий денгизининг нариги томонида яшовчи халқларнинг биттасини сак, иккинчисини массагет атаганлару, гарчи Кирнинг массагетлар билан урушганини ҳикоя қилсалар-да, улар ҳақида аниқ бир маълумот бермаганлар. Тарихчиларнинг юзакиликка йўл қўйганлари ҳамда чўпчакларга қизиқиб кетганлари оқибатида, бу халқларни ўрганиш борасида бирор фойдали иш қилинмаган.

Геродот. Тарих, I к. 201, 203, 204, 205.

Подшо Кир массагетларни бўйсундириш истагига асир бўлиб қолди. Одами кўп ва жанговар бу халқ шарқда, Аракснинг³ исседонларга қарши нариги қирғоғида яшайди. Бировларнинг айтишича, улар скиф халқига қарашли. Аракс дарёсини баъзилар Истрдан (Дунай) катта, баъзилар эса ундан кичикроқ дейишади. Айтишларича, Араксда Лесбосга тенг келадиган ороллари кўп. Оролларнинг аҳолиси турли илдиларни овқат қилишади. Буларни ёзда ейишса, қишда баъзи бир дарахт мевалари билан тирикчилик қилишади. Бу меваларни ҳам ёз пишиғида териб ғамлашади. Айтишларича, уларда яна бир дарахт борки, унинг мевасини авайлаб териб оладилар. Кейин гулхан ёқиб, атрофига ўтириб, ҳалиги мевадан оловга оз-оз ташлаб, чиққан тутунни ҳидлашиб, худди эллинлар май ичиб маст бўлгандек кайф қилишади. Ҳалиги меваларни ташлаганлари сари кайфлари оша бориб, охирида ўйин тушиб қўшиқ куйлашади. Массагетларнинг ҳаёт тарзи

¹ Р е н г а й — олти-етти хил тахмин ичида, иккита бизларга тегишлиси: Рагу — Яксарт ва массагетлар.

² Страбон — (мил. ав I — мил I асрлар). 17 китобдан иборат улкан “География” номли асар муаллифи. Этнография, география хусусида ўз давридаги муҳим маълумотлар сақланган.

³ А р а к с — Буном билан греклар Кавказдаги Араксни-да, Ўрта Осиёдаги Аму ва Сирдарёларни-да атаганлар. Бу ерда Аму бўлиши мумкин.

ҳақида ана шуларни айтиб беришади. Аракс дарёси Гин (Инд) дарёси каби матенлар ердан бошланиб ўша ердан оқиб чиқади. Кир 360 каналга бўлиб ташлаган бу дарё 40 ўзанга ажралади. Ўзанларнинг биттасидан ташқари бариси ботқоқликлар ичида йўқ бўлиб кетади. Айтишларича, бу ерларда яшайдиган одамлар балиқхўр бўлиб, тюлен терисидан кийим кийишади. Аракснинг ҳалиги битта ўзани очиқ ердан оқиб бориб Каспий денгизига қуйилади. Бу денгиз бошқа ҳеч қайси денгизга қуйилмайди ва қўшилмайди. Эллинлар ҳар томонига сузадиган денгиз (Қора денгиз) ва Геракл устунларининг (Гибралтар) нариги томонидагиси, шунингдек, Эритрей (Қизил) денгизлари, аслини олганда ҳаммаси битта денгиздир. Каспий эса ўзига хос алоҳида бўлиб, (эшпакли) кемада сузганда узунасига 15 кунлик, энига эса энг кенг жойида 8 кунлик йўл масофаларига эга. Унинг ғарбий қирғоғи бўйлаб, ҳажман, шунингдек, баландлиги жиҳатидан ҳам энг катта тоғлардан бўлмиш Кавказ ястаниб ётибди... Шундай қилиб, Каспий ғарб томонидан Кавказ билан чегараланган бўлса, шарқ томонидан унга чексиз-чегарасиз текислик ёндошган. Бу масканнинг каттагина қисмини эса Кир босиб олишни мўлжаллаган массагетлар эгаллаганлар... Бу замонга келиб уларнинг ҳукмдори ўлган подшоларининг хотини эди.

Геродот, Тарих, I к. 215.

Кийим-кечаги, турмуш тарзи жиҳатидан массагетлар скифларга ўхшайди. Отлиқ бўлиб-да, пиёда ҳолида-да урушаверадилар, жангнинг иккала услубини-да биладилар; камон отишу, найзабозликни яхши уддалайдилар, одатда ойболталари-да бўлади. Қуролу, анжомлари тилла билан мисдан ясалган: яъни найза, камон ўқи, ойболталарнинг кесарлари мисдан ясалади; бош кийим, камар, белбоғ, енгбоғ ва ҳ.к.лар олтин билан безатилади. Отларнинг кўкрак совуллари мисдан, жилов, сувлиқ, анжомдаги тўқаларини эса олтиндан ишлашади. Мамлакатларида темир, қумуш, йўқлиги учун улар бу металлارни умуман ишлатишмайди. Лекин мис ва олтин бу ўлкада жуда сероб.

Ўша жойдан, I, 216.

Улар (массагетлар)нинг ҳар биттаси биттадан хотинга уйланса-да, аёллардан умумжамоа бўлиб фойдаланишади. Эл-

линларнинг гапига қараганда, бу одат скифларга тегишли, лекин аслида бу одатта скифлар эмас, массагетлар амал қилишади. Агар бирор киши бирорта аёл билан алоқада бўлгиси келиб қолса, ўз садоғини аёл аравасига осадиди-да, бемалол алоқа қилаверади.¹

Страбон, География, XI, 8, 6—8.

Кўпчилик одам ёзиб кетганидек, массагетлар Кир билан бўлиб ўтган ўша урушда ўзларининг жасоратли эканликларини исбот қилганлар ва буни биз ўқиб улардан ўрганишимиз керак. Массагетларнинг бир қисми тоғларда, бир қисми текисликларда, учинчи бир қисми дарёлар туғдирадиган ботқоқларда, тўртинчи бир қисми ботқоқликдаги оролларда яшашади деб гапиришади. Хабар беришларича, Аракс дарёси (Аму дарё) жуда кўп ўзанларга бўлинаркан, улардан фақат биттаси Гиркан қўлтиғига, қолган бариси эса денгизнинг шимолий қисмига қуйилади.²

Тангри деб улар фақат Қуёшга сиғинади ва худойиликка от сўядилар. Массагетнинг ҳар бирининг хотини бўлса-да, бошқа аёллар билан ҳам алоқага киришаверади. Бунда у ўз камонини аёлнинг аравасига илиб кўяди-да, бошқа сир-синоатга қарамайди. Одамнинг қариб, ўзига бағишланажак худойисидидаги кўйларга кўшиб сўйилиб, ейилиб кетиши энг яхши ўлим ҳисобланади. Касалликдан ўлганлар жасадини ҳаром ва ҳурматга нолойиқ ҳисоблаб, ҳайвонотга егани ташлайдилар. Отлиқ ва пиёда сифатида ҳам улар муносиб жангчилардир. Камон, қилич, қалқон, мис болта билан қуролланадилар, жанг пайтидаги белбоғ ва бошқа боғлогичлар олтиндандир. От жиловлари, от ёпинчиқларининг тўқалари ҳам

¹Бу ҳикоя илк ибтидоий одатларнинг қолдиги сифатида қабул қилиниши керак. Бу маън биринчи марта Геродотда учрайди. Кейинги муаллифлар ундан кўчириб бераверганлар. Авваламбор, Геродот ўзи бу гапни Қора денгиз бўйидаги греклардан эшитиб ёзган. Хабар берувчининг биттаси қўшни халқ ҳақида тўғри гапни айтади, иккинчиси эса ҳатти ёки мазах қилиши ёки бир жойда жуда кам ёки ёлғизгина содир бўлган нарсани умуман одати деб тасвирлаши мумкин. Агар шундай бўлса (ёлғиз ҳодиса) унда бу — массагетларда “умумфойдаланишнинг” ёки “Қочининг ҳақи борининг” қолдик ёлғиз мисоли, ёки бузуқликнинг ёлғиз мисоли. Ўз оиласининг таъминоти учун ҳаётини қурбон қилган одам, Широк чикқан халқда бу каби нарса умум одат бўлиши қийин. (*тарж. изоҳи*).

²Ёки Орол билан Каспий битта бўлган ёки Страбон даврида греклар Оролни билмаганлар. (*тарж. изоҳи*).

олтин ёки олтин безаклидир. Кумуш уларда йўқ, темир кам, мис ва тилла серобдир.

Оролларда яшовчи массагетлар, экин-тикинлари бўлмаганидан илдииз ва мева-чева билан овқатланадилар. Кийимлари дарахт пўстидан (мол-жонлиқлари йўқ), дарахт мевасини сиқиб, шарбатини ичадилар. Ботқоқликда яшовчиларининг емаги балиқ, кийимлари — денгиздан чиқиб келувчи тюленларнинг терисидан. Тоғда яшовчилари ёввойи мева дарахтларини ейдилар, сирасини айтганда буларнинг озгина қўйлари бор, бироқ сут ва жунини кўзлаб, уларни сўйишмайди. Кийимлари ўсимлик шираси билан бўялиб, ранг-баранг ва бўёғи узоқ сақланади. Текисликда яшовчилари, ерлари бўла туриб уни ишламайдилар, чорва, балиқ гўшти билан озиқланадилар, кўчманчи-скифча ҳаёт кечирадилар. Бу халқларнинг ҳаммасининг ҳаёт тарзи, бир хил; кўмяш маросимлари, одаглари, феъл-хўйлари ўхшаш; алоҳида олинганда бу халқларнинг ҳар биттаси айёр, қайсар, ваҳший ва жангаридир. Бироқ бошқа халқлар билан муносабатда соддадил, пок ва ҳақиқатпарвардир.

Ўша жойдан. XI, 8, 2.

Бу ердаги (Таврдан) сўл тарафда, шимолнинг ҳаммасини эгаллаб скифлар билан кўчманчилик¹ яшайди. Каспий денгизидан бошлаб, скифларнинг кўпчилиги дайлар деб аталдилар. Шарқроқдагилар эса массагет ва саклардир. Қолгани эса, уларнинг номи скиф деб аталса-да, яна ҳар бирининг алоҳида оти бор. Скифларнинг ҳаммаси бўлмаса-да, кўпчилиги кўчманчидир.

Ўша жойдан, География, VII, 3, 12.

...Дақлар, менинг фикримча, қадимда дав деб аталганлар. Аттикада гет ва давларга мансуб қуллар борлиги, фикримнинг туғилишига сабабчидир. Яъни, бу қуллар дай номидаги скифлардан келиб чиққан ва улар Гирканиядан нарироқда яшашади ва афтидан ҳақиқатан-да Аттикага қулларни жўнатадилар, деган ҳозирги мавжуд фикрдан тўғрироққа ўхшайди.²

¹ Скифларнинг кўчманчилардан кескин ажратилиб кўрсатилиши нисбийдир.

² Европада яшаган скифларнинг Греция билан қадимдан қул олди-сотиси қилгани маълум. Страбоннинг бу фикридан, қуллар Урта Осиёлик бўлмаган, деган фикр туғилади.

Страбон. География, XI, 8, 8.

Массагетлар ва саклар таркибига шунингдек, атасий ва хоразмийлар ҳам қирадилар... Эратосфеннинг гапларига қараганда, араҳот билан массагетлар бақтрияликларга яқинроқда, уларнинг ғарброғига қараб Окс дарёси бўйларида яшашади. Сак билан сўғдлар ўзлари эгаллаган текисликнинг ҳамма чегараси билан, бақтрияликлар эса ерларининг бир қисми билан Ҳиндистонга юзма-юз турадилар. Бақтрияликларнинг кўп қисми Парапамизга яқин истиқоматдалар. Сакларни сўғдлардан Яксарт (Сирдарё); сўғдларни бақтрияликлардан эса Окс (Амударё) ажратиб туради.

Дионисий Перизгит.

Сўғдиёнанинг нариги тарафида, Яксартнинг оқими бўйлаб, камонла урушувчилар, жаҳонда тенги йўқ камончилар, битта ҳам ўқини таваккал отиб кеткизмайдиган саклар яшайди.

Искандариялик Климент.¹ Гиламлар, нашр. IV, VIII, 62. 596 бет.

Найрангли чекиниб қочаётган сак аёллари орқага ўтирилиб камон отардилар-ки, эркакларидан қолишмасдилар.

Клавдий Элиан²

Турли мавзудаги ҳикоялар, XII, 38.

Уйлангиси келган сак қиз билан аввал кураш тушмаги керак. Агар курашда қиз зўр келса, ютқазган курашчи қизнинг бандисига айланиб, тамом ихтиёри унинг қўлига ўтади: йигит фақат курашда енгибгина қизни ўз ҳукми остига олиши мумкин.

Диодор³. Кутубхона, II, 33-34.

Бу пайтларда сакларда Зарина исмли, жанговар хислатларга эга аёл подшолик қиларди. Умуман, бу қабилада аёллар-

¹ *Искандарияли Климент* — 2 аср (мил.) Рим даври ёзувчиси. (Aindorf 1869 й.)

² *Клавдий Элиан*. — 2-3 аср (мил) грек ёзувчиси. “Ҳайвонлар ҳақида”, “Турли мавзудаги ҳикоялар” асарларининг муаллифи.

³ *Диодор* — 1-аср (мил.ав.) — 1 аср (милодий), грек тарихчиси. 40 китобдан иборат “Кутубхона” асари мил.ав. 21-йилда ёзиб битирилган ва аксарияти бизга етиб келган. Ўзидан аввалги тарихчилар Ктезий, Геродот, Эфорлар асарларидан фойдаланган.

нинг бари жанговар бўлади ва уруш азобларини эрлари билан биргаликда тортишади.

Зарина ўлка ерларининг катта қисмини маданий (εχεμεγονας) ҳолатга келтириб, кўп шаҳарлар барпо этди.

Эфор¹. Парча. 76 ва 78.

Кўйбоқар саклар — скиф қабилаларидан биридир. Улар дон кони бўлмиш Осиёда яшаб, ҳақиқатпарвар чорвачиларга мансубдилар.

Скифлар бойлик кетидан қувмайдилар, бир-бирларига ҳалол муносабатдалар, мол-мулк, аёллар, болалар, бутун оила уларда умумийдир. Уларга ташқаридан тажовуз хавф солмайди, чунки босиб оладиган нарсалари йўқ. Араваларда кўчиб юрадилар ва сут билан озиқланадилар. Шахсий мулк орттиришга йўл қўймайдилар, мол-мулк ва бошқа нарсаларга умумлашиб эгаллик қиладилар. Улардан баъзилари Осиёга кўчиб жойлашган, у ерда уларни саклар деб аташади.

Эрипид. Вакх қизлари, 13.

Мидиянинг олтинга бой далаларидан, Фригия билан форсларнинг кўёш нурига чўмган текисликларидан, сўнгра эса Бақтр шаҳрининг деворларидан, мидияликларнинг совуқ юртларидан,² бахтиёр Арабистон ва бутун Осиёдан ўтиб келдим, мен (худо Дионис).

Геродот. Тарих, IV, 97.

Нафақат Европа халқларидан, балки Осиёнинг элларидан-да бирортаси якка ҳолда скифларнинг бирлашган қўшинларига дош беролмайдилар.

Ўша жойдан, I китоб, 106.

Скифлар Осиё устидан 28 йил ҳукмронлик қилганлар ва ўзларининг бебилиска харажатлари ва асов феъллари билан

¹ Э ф о р — грек тарихчиси. Мил. Ав. (405-330 йиллар). Эолиянинг Кум шаҳридан. 30 жилдлик “Умумий тарих” номли асари Диодор ва Страбонларнинг компиляцияларидагина сақланган.

² Узум ва майхўрлик худоси Дионисий қарашлари, бизнинг юртларда-да ўз тарафдорларига эга бўлгани кўринади.

бугун Осиёни хонавайрон этганлар. Ҳар бир халқнинг чекига тушган солиқлардан ташқари, яна босқин уюштириб турар ва элнинг қўлидаги нарсасини тортиб олардилар.

Ўша жойдан, Тарих, I китоб, 73.

... Скифларнинг авбош бир қўшин тўдаси Мидияга қочиб ўтади. У пайтларда мидияликлар подшоши — Дейокнинг набираси, Фраортнинг ўғли Киаксар эди. Аввалига у бошпана сўраб келган ҳисобидаги бу скифларни жуда яхши қабул қилиб, обрўсини баланд қилди. У ҳатто скиф тилини ва камон отишни ўргатиш учун уларга ўз ўғилларини ҳам топширди. Орадан бироз вақт ўтди, илгари овга чиққанда скифлар доим ўлжа билан қайтишарди. Бир сафар улар ўлжасиз келишди...

Ўша жойдан, Тарих, IV китоб, 11.

Бу хусусда яна битта афсона бор (шахсан мен шунисига кўпроқ ишонаман). Унинг мазмуни куйидагича. Скиф кўчманчи қабилалари Осиёда яшашарди. Массagetлар уларни ҳарбий куч билан сиқиб чиқарганларидан сўнг улар Араксни кечиб ўтиб, киммерийлар юртига кириб келганлар (ҳозир скифлар яшаётган ер, айтишларича, қадимдан киммерларники бўлган).

Страбон. География, XI, 8, 3.

Икки халқ: Гиркания билан арийларгача даврдаги Парпия¹ ўртасида жуда катта ва сувсиз чўл бор. Гирканияга, Нисога ёки Парпия текисликларига бостириб кирмоқчи бўлганлар уни, албатта, кесиб ўтишлари керак эди. Бу халқлар, мазмуни келишилган муддатларда шу чўлдан ўтишга ва ўлжани олиб кетишга рухсат берилишдан иборат — ўлпон тўлашга кўнардилар.² Агар скифларнинг юртга кириши рухсатсиз бўлса ўртада уруш чиқарди. Сўнг яна шартнома тузилар, яна уруш чиқарди. Кўшнилари талашдан иборат босқин, кейин эса яраш битими — барча кўчманчиларга хос ҳаёт тарзидир.

¹Парпия тарихи уч даврдан иборат. 1-давр пойтахти Нисо, 2-давр пойтахти Гекатомпил ва ниҳоят учинчи давр — Ксетифон — ҳозирги Бағдод.

²Я ъ н и, ў л п о н — рухсат беришдан иборат эди. (*Тарж.изоҳи.*)

Помпей Трог¹, Филиппийлар тарихи II, 1.

Энг бошида скифлар кудратларидек атоқли эдилар: Улар Парфия, Бақтрия давлатларини, аёллари эса амазоналар подшолигини тузишган. Скифлар ҳамisha энг қадимий халқ ҳисобланган, қадимийликда улар мисрликлар-ла беллашадилар.

Диодор. Кутубхона, II, 43 — 44.

Энди Ҳиндистон чегараларида яшовчи скифлар ҳақида гаплашайлик. Бошланишида улар унча катта бўлмаган маконда яшаганлар, бироқ кейинчалик ўзларининг кўрқмас ва жасурликларига таяниб, жуда шухратли ва жанговар халққа айландилар. Энг аввалги скифлар Аракс бўйларидаги ерларда яшаб, унчалик кўп бўлмаганлар... аммо уларнинг шоҳларидан бири тоғли жойлардан Кавказгача, текисликда эса Мэотия кўлигача (Азов денгизи), Танаидгача (Дон дарёси) бўлган ерларни эгаллаган. Ундан сўнг скифлар Фракия... Мисрда эса Нилгача... Шарқ океанигача... Каспий ва Мэотия кўлигача етиб борганлар. Баъзи бир атоқли шоҳларнинг отлари скифларнинг турли шаҳобчалари — саклар, массагетлар, аримасплар ва ҳ.з.ларга ном бўлиб ўтган.

Ўша жойда, II, 2

Нин Мидия сатрапигига дўстларидан бирини тайинлади-да, ўзи Осие қабилаларини бўйсундиргани жўнади. Ўн етти йил давомида у Ҳинд ва бақтрияликлардан ташқари барчанинг ҳукмдорига айланди. Кадусийлар, тапирлар², гирканлар, драңлар³, дербиклар⁴, карманийлар⁵, хоромнийлар⁶, борканлар⁷, паршилар, Нин — шу халқларнинг ерини босиб

¹ *Помпей Трог* — Рим тарихчиси (I мил ав. — I мил.) “Филиппийлар тарихи” номли 44 китобдан иборат жаҳон тарихни ёзган. Марказида максадон подшоҳлари тургани учун асарга шундай ном берган. (Филипп — Искандарнинг отаси). Асарлари бошқа ёзувчилар (асосан Юстинда) фойдаланувида қолган.

² *Кадусий ва тапирлар* — Копетдоғнинг тоғли қабилалари. Ҳиндистон билан Гиркания орасидаги доводдан.

³ *Драңлар* — заранг, паранглар — Афғонистон гарбидаги қабилла.

⁴ *Дербиклар* — Қорақумдаги қабилла, эҳтимол дайларнинг шимолдаги қўшилари

⁵ *Кармания* — Марказий Эрон.

⁶ *Хоромнийлар* — номаълум қабилла, (хоразмийлар эмасмикин?)

⁷ *Борканлар* — номаълум қабилла.

олди. Йўллари жуда қийин, халқи жуда жангари бўлган Бақтрияни эгаллашни эса, бир неча марта бефойда уринишларидан сўнг кейинга қолдирди.

Ўша жойда, II, 4.

Ниневияга асос солгач, Нин катта қўшин билан Бақтрияга кирди-да, Семирамидага уйланди.

Ўша жойда, II, 5

Аҳолисининг (Бақтрия) феъли-хўйини, кўплигини, олиб бўлмайдиган қалъаларнинг анчалигини билгани учун у (Нин) ўзига бўйсунган қабилалардан жуда катта қўшин тўплади... икки юз минг отлиқ, ўроқ билан қуролланган бир минг саккиз юзтача жанг араваси бор эди.

Ўша жойда, II, 6.

Бақтриянинг кўп катта шаҳарлари ичида бир Бақтра (Балх) дегани бўлиб, улканликда, қалъасининг забт этилмастлигида бошқалардан анча устун, ажойиб шаҳар эди. Унда подшолик қилаётган Оксиарт ҳарб ёшига тўлган жами одамларни тўплади, тўрт юз минг...

Нин жуда қаттиқ қаршилик қилган Бақтрадан бўлак бошқа барча шаҳарларни осонликча олди.

Нин жуда катта миқдорда тилла ва кумушдан иборат Бақтриянинг хазинасини қўлга туширди.

Ўша жойда, II, 16.

Семирамида қўшини билан Бақтрияга қайтгач, Ҳиндистонга қарши уруш ҳаракатига тушди. У ҳамма мамлакатларга дарақчи юбориб, қўшинбошиларга энг бақувват ёшлардан аскар тайёрлашни буюрди. Қабиланинг нуфузига қараб аскар сонини ҳам белгилаб, уч йилдан кейин Бақтрага тўпланишларини тайинлади. Шунингдек, Сурия, Фининия ва Кипрдан кемасозларни чақирди. Инд дарёсида кемасозликка яроқли ашё топишига ишонмаганидан, кемаларни Бақтрадан тайёрлаб жўнатиш лозим эди.

Ўша жойда, II, 26.

(Мидия ва Бобил қўшинбошилари Арбак билан Белизидлар, подшо Сарданапалга қарши исён кўтарганларида)

подшо Бақтриядан катта қўшин чақиртирди. Қўшин катта илдамликда йўл босиб келди. Бироқ, Арбак бақтрияликларни ўз томонига ўтишларига кўндирилди.

*Полиен*¹. *Ҳарбий ҳийлалар*, VII, 26.

Семирамида ёзуви: Табиат мени аёл қилиб яратди, бироқ жасоратларим билан мен ўзимни энг кўркмас эркакларга тенглашгирдим. Нин подшолигида мен шарқда Гинам дарёсидан, шимолда сак ва сўғд ерларигача бўлган маконда ҳукмдорлик қилдим.

Помпей Трог. Филиппийлар тарихи, I, 1.

Нин ўзининг сўнги урушини, айтишларича, биринчи марта сеҳргарлик усулларини топган, дунёнинг моҳиятини тинимсиз излаган ва юлдузларнинг йўлларини ўрганган Бақтрия подшоси Зардуштра қарши олиб борди.

*Тацит*². *Йилномалар*, II, 60.

Германик (Рим саркардаси) қадимги Фивнинг улкан харобаларини кўздан кечирди. Хароба палахсаларида бурунги даббадан далолат берувчи ёзувлар сақланганди. Аждодлар ёзувини тушунтириш вазифасини олган энг катта коҳин бу ердаги ёзувда подшо Рамзес бошчилигида Мидия, Форс, Бақтрия ва скифларга қарши чиқиб, сурёний, ориёний ва уларнинг Ликий, Вифин денгизларига бўлган қўшнилари-нинг ерларини эгаллаб олган аскар ёшидаги етмиш минг кишининг оти ёзилганини айтган.³

Диодор, Кутубхона, II, 32, 5.

Ктезийнинг айтишича, Оссурийлар салтанати нурагач, Осиёда мидияликлар ҳукмронлик (prostenai) қилганлар.

Ўша жойда, II, 34, 1.

Артиншоҳ даврида парпийлар мидияликлардан ажралиб, еру шаҳарларини сакларга топширганлар. Шунда саклар би-

¹Полиен — Грек ёзувчиси (мил. II аср)

²Тацит — машҳур Рим тарихчиси (мил. 50—130 й.й). “Анналлар” (“Йилномалар”), “Тарих” “Германиклар” китобларини ёзган.

³Рамзес II (Рамсис ёки Сезострис)нинг, XIX миёр сулоласи фиръавни (мил.ав. XIII аср). ҳукмдорлигининг чегараси Урта Осиёгача етгани ҳақидаги маълумот фақат Тацитда бор, шунингдек, унинг манбаси ҳам маълум эмас.

лан мидияликлар орасида уруш очилган... Ниҳоят тинчлик ўрнатилиб, парпийлар яна мидияликларга бўйсунганлар, бироқ уларнинг бошлиқлари ўртасида, ҳаминша давом этувчи тинчлик ва ҳарбий бирдамлик сулҳи тузилган.

Ўша жойда, II, 43, 6.

Сак подшолари мидиялик асирларни (katapolemethentes) Танаид (Сирдарё) бўйига кўчириб ўтказишди.

Фотий XXII, 106.

Ктезийнинг Кир ҳақидаги берган маълумотлари Геродотникидан бошқачароқдир. Кир бақтрияликлар билан уруш олиб борган ва бу урушда гоҳ у, гоҳ бу томон банд келган. Аммо, Астиаг Кирни оталиққа олганини эшитгандан сўнг, улар Кир ва унинг онаси Амтида томонига ўтганлар, яъни батамом Кирга берилиб кетганлар. Кир сакларга қарши урушган ва подшо Аморгни — Сфаретранинг эрини банди қилган. Сфаретра 300000 эркак ва 200000 аёлдан иборат қўшин тўплаб Кирга ташланган. Кирни енган, Амтиданинг туғишгани — Пармизни ва унинг уч ўғлини асир олган. Буларни озод қилиш учун Аморгни қўйиб юборишга мажбур бўлишган.

Ўша жойда, 29, 6.

Кир — подшолари Аморея бўлган дербикларга қарши юриш қилган. Улар форсларни қувиб юбориш учун пистирмадан филларни чиқарганлар. (Бу урушда ҳиндлар дербиклар томонида турганлар, филлар ўшалардан олинган эди). Кир жангда отдан йиқилган ва ҳиндлардан бири унинг жигарини найзалаб яралаган. Гарчи атрофидагилар шу заҳоти кўтариб қароргоҳга келтирган бўлсалар-да, ана шу жароҳат оқибатида кейинроқ ўлган. Бу жангда форс ва дербиклардан жуда кўп — 10000 тадан одам ўлган. Кирнинг аҳволидан дарак топган Аморг 2000 отлиқ сак билан ўқдек етиб келган. Форс-дербик жанги бошланганда форслар билан саклар шундай матонат кўрсатганларки, деярлик ғалабага эришишган. Бошқалар қаторида дербиклар подшоси Аморея ва унинг икки ўғли ўлдирилган. Дербиклар 30000, форс томони эса 9000 киши йўқотишган. Кирнинг жасади ерга қўмилган.

Уша жойда, 29, 8.

Кир ўлимидан олдин катта ўғли Камбизни подшоликка (basilevs) тайинлаган. Кичик ўғли Таниоксаркни — Бақтрия, хоромнийлар, парпи ва карманийларга, Спитаннинг ўғли Спитакни эса дербикларга ҳукмдор (despotes) қилиб қўйган.

Ксенофонт¹, Киропедия, 1, 4.

Кир (Куруш) Осиё қабилалари ўз-ўзларини алоҳида-алоҳида бошқаришларини билганидан унча катта бўлмаган форс қўшини билан отланган. Мидиялик билан гирканлар ўз хоҳишларича бўйсунганлар. Кир Сурия, Оссурия, Фригия, Мидия, Кария, Финикия, Бобил, Бақтрия, ҳинди, киликлар, шунингдек, сак, магадидлар ва барча осие қабилаларини бўйсундирган.

Геродот. Тарих. I, 204-215.

Каспий денгизининг шарқ тарафида кўз илғамас чексиз текислик узанган, унинг катта қисмида массагетлар истиқомат қиладилар. Кир ана шуларга қарши юриш қилишни тусаб қолди...

Бу пайтда массагетларга эри ўлгандан кейин подшоликда қолган Тамирида исмли аёл ҳукмдорлик қиларди. Кир унинг қошига хушомадлик гаплар билан элчи юбориб, ўзига хотин бўлишни сўради. Кирга ўзи эмас массагетлар подшолиги кераклигини яхши фаҳмлаган Тамирида элчиларни қабул этмади. Найранги иш бермаган Кир Араксга юрди ва ниятини очик намоён этиб, қўшинини шунингдек, йўлда керак бўладиган буржларни солларга қўйиб, олиб ўтиш учун кўприк қуришга тушди.

Бу ишга банд экан, Тамириданнинг жарчиси келиб қуйидаги гапларни айтди: «Эй, мидияликлар подшоси, бу тадорингни қўй. Зероки, сенинг фойданга хизмат қиладими-йўқми билмайсан. Тинчгина ўз юртингда подшолигингда юр, биз эса ўз юртимизда подшолик қилайлик. Бироқ, сен тинчликни хоҳламаслигингдан бу маслаҳатга қулоқ осмайсан.

¹Ксенофонт (мил.ав. 430-354 йиллар). — 401 йилда грек ёлланмаси сифатида кичик осиелик сатрап Кенжа Кир қўшинида, форс подшоси Артаксерсга қарши исенда қатнашган тарихчи. Ўрта Осиёга қилинган ҳарбий юришларнинг иштирокчиси.

Майли, массагетлар билан тўқнашнинг келса келавери, бироқ кераксиз кўприк қуришни қўй. Уч кунлик йўлга йироқлашишимизга имкон бер-да, сўнг дарёдан ўтавер. Ёки, дарёнинг сизларга тегишли қирғоғида тўқнашмоқ истагинг бўлса, биз қилмоқчи бўлган ишни сен қил». Буни эшитиб Кир, атоқли (hoi protoj) одамларини йиғиб, масалани англади, маслаҳат сўради. Барча, Тамиридага бу қирғоққа ўтиш имконини бериш ва ўз ерларида у билан уруш олиб бориш фикрида тўхтади. Фақат мидиялик Крез бу фикрга қарши чиқди... Шундан сўнг Кир Тамиридага узоқлашишни, унинг қирғоғига ўзи ўтажагини жавоб қилди. Аёл ваъдасига биноан кетди... Кир қўшини билан дарёдан ўта бошлади...

Дарёдан кейин саккиз кун йўл юргач, Кир Крезнинг маслаҳати билан қўшиннинг энг бўш қисмини қолдириб энг яхши қисми билан яна илгариларида. Массагет аскарларининг учдан бир қисмини ташкил этувчи бўлаги, Кир қолдириб кетган қўшинга ҳужум қилиб уни қириб ташлади. Тайёр пишириб қўйилган овқатларни кўриб массагетлар емак-ичмакка муккадан тушдилар. Форслар қайтиб келиб массагетларнинг бирини ўлдириб, бирини асир олдилар. Асирлар ичида Тамириданнинг ўғли — аскар бошлиғи Спаргапиз ҳам бор эди.

Тамирида ўғли ва қўшинининг ҳолатидан дарак топгач, Кирга элчи юбориб, қуйидаги гапларни айттирди: «Бўлган воқеа билан мағрурланма, эй қонхўр Кир, сен ўғлимни ҳалол, очиқ жангда эмас, найранг билан, ичганда ақлингизни оздирадиган, оғзингизга киргандан сўнг ундан ифлос гапларни чиқарадиган узум мевасининг ичимлиги билан енгдинг. Энди, менинг маслаҳатимга кириб, ўғлимни қайтаргин-да, массагетларнинг учдан бир қисм қўшинини қўлга киритдим, деган фикр билан мағрурланиб юртингга қайт. Агар сўзларимга кўнмасанг, массагетлар тангриси Қуёш номи билан қасам ичаманки, сендек еб тўймас олчоқни қонга қондираман.»

Кир Тамириданнинг гапларига заррача эътибор бермади. Йигитча Спаргапиз эса, Тамириданнинг ўғли вино таъсиридан қутулиб, нима иш бўлганини англагач, Кирдан кишанлардан озод қилиш ҳақида ўтинди. Ўтинчи инобатга олиниб, қўллари бўшатилганда эса ўзини ўзи ўлдирди.

Тамирида маслаҳати Кирга ўтмаганини билиб, барча ку-

чини тўлаб унга қарши юрди.

Шахсий фикримча, варварлар қилган урушларинг энг қақшатқичи мана шудир. Айтишларича, аввал улар тик туриб бир-бирларига камон оттанлар. Сўнгра, ўқдонлари бўшагач, яқин келиб найзабоз ва қиличбозликда сўқишишган. Узоқ давом этган бу жангда ҳеч ким чекингиси, қочгиси келмаган. Ниҳоят массагетлар ғалаба қилганлар. Форс қўшинининг аксар қисми қириб ташланган. Бир кам ўттиз йил подшолик қилган Кирнинг ўзи ҳам ўлдирилган. Тамирида бир мешни одам қони билан тўлдириб, Кир жасадини топишни буюрган. Жасад топилганда унинг бошини қонли мешга тикиб, масхаралаганча шундай деган: «Сени мағлуб этган мен, ҳозир тирикману, бироқ сен, найранг билан ўғлимдан айиришинг туфайли мени ўлдирдинг. Олган қасамимни бажариб, сени қонга қондирдим!»

Кирнинг ўлими хусусидаги кўп ҳикоялар ичидан, менга энг ҳақиқатга яқини бўлиб туюладигани ана шудир.

Страбон. География, XI, 8.

Баъзиларнинг айтишига кўра, Кир массагетларга қилган юришида ютқазиб қочган.

Безистун қоясидаги ёзув. I. 6.

Доро шоҳ шундай дейди: Ахурамазда иродаси билан мен подшо бўлдим, мана булар менинг ҳукмимда эдилар: Форслар, Сузиана¹, Бобил, Осурия, Ара, денгиз бўйидаги Миср, Спарда², Иония, Мидия, Армания³, Каппадокия, Парфия, Дрангиана, Ария, Хоразмия, Бақтрия, Сўғдиёна, Гандарлар, саклар, саттагидлар, Арахозия, маклар⁴. Жами йигирма уч вилоят. Улар менга бож тўлардилар ва барча буйруқларимни

¹Сузиана — Эроннинг марказидаги ер.

²Спарда — Кичик Осиёдаги маркази Сардия дейилган Лидия бўлса керак.

³Армания — Бу ерда географик ҳудуд маъносида.

Иония — Кичик Осиё ва ороллардаги грек колониялари.

Каппадокия — Кичик Осиёдаги вилоят.

Гандарлар — Инд дарёси юқорисидаги қабила.

Саттагидлар — Қобул билан юқори Инд ўртасидаги йирик чорвачи қабила.

Арахозия — Жануби Шарқий Афғонистон.

⁴Мак ёки миклар, Қизил денгиз бўйида, Арабистон ва Кармания ўртасидаги қабила.

базарардилар.

Ўша жойда, I, 14.

Комет Муғ бузиб ташлаган муқаддас иморатларни мен тикладим ва Комет Муғ тортиб олган савдо-сотикни, яйловларни, ерни (уйларни) халққа қайтариб бердим.

Ўша жойда, II, 2.

Доро шоҳ сўзлайди: «Мен Бобилда ўралашиб қолганимда мана бу вилоятлар мендан ажралиб чиқдилар. Форсистон¹, Сузиана, Мидия, Оссурия, Армания, Парпия, Марғиёна, саттагидлар, саклар.

Ўша жойда, II, 16.

Парпилар, гирканлар менга қарши чиқиб, ўзларини Фраат тарафдорлари деб эълон қилдилар. Ахурамазда менга кўмак берди... мамлакат меники бўлди.

Ўша жойда, III, 3.

Доро шоҳ сўзлайди: «Марғиёна аталувчи ўлка менга қарши кўзғолди. Фраат отли бир бандани ҳукмдор қилдилар. Унга қарши мен ўз мулозимим, Бақтрия сатрапи, форс Додарсни юбордим ва бу ўлка меники бўлди. Шундай ишларни қилдим Бақтрияда.

Доро Гистаспнинг Нақширустон қабристонини турбатидаги ёзув:

Подшоҳ Доро айтди: «Эрон чегарасидан ташқаридаги, мен кўлга олган, менга бож тўлайдиган ўлкалар будир: Мидия, Сузиана, Парпия, Ария, Бақтриёна, Сўғдиёна, Арахозия, саттагидлар, Гандария, ҳиндлар, Эмергия саклари, камончи саклар, Бобил, Оссурия, Аравия, Миср, Каппадокция, Спарда, Иония, денгиз ортидаги саклар², скудрлар¹, гулчамбар кийиб юрувчи ионияликлар², понгликлар³ коссак-

¹ Доронинг қийин аҳволга тушганини кўрсатувчи белги. Форсистон — Эрон давлатининг ўзаги. Эҳтимол, сохта Камбиз қиёфасида тахтни вақтинча эгаллаган Комет Муғ воқеаси бўлиши мумкин.

² Биринчи марта сакларнинг (скиф) яшаш жойи ва хусусиятларини, худди бошқа-бошқа давлатлардек (аслида ҳам шундай бўлган) ажратилиб кўрсатилишидир.

лар⁴, маций⁵, колхлар⁶. Улар менинг қонунларимга итоатда эдилар, менинг қонунларимдан бошқасига бўйсунмасдилар.

Ҳамадонда топилган кумуш тахтадаги ёзув:

Доро, шаҳаншоҳ, юртлар эгаси, Аҳоманий Гистаспнинг ўғли. Шоҳ Доро айтади: «Сўғдиёна ортидаги саклардан (ўлкасидан) Нубиягача, ҳиндлардан Спардагача бўлган бу мамлакатни бирин-кетин менга Ахурамазда етказди. У Худоларнинг энг буюгидир. Ахурамазда мени ва шу қаторда оиламни паноҳида сақласин».

Полиен. Ҳарбий ҳийлалар. XII, 12.

Дорога қарши йиғилган сак лашкаридаги Саксфар, Омарг, Оамирис номли сак подшолари вазиятни муҳокама қилиш учун бир ерга тўпландилар. Очиқ жойда ўтказилаётган мажлислардан бирида уларнинг олдига Широқ деган бир отбоқар яқинлашиб келди. Агар, деди у, болаларим ва набирачаларимни уй-жой ва пул билан таъминласангиз, форс қўшинини қириб ташлашни бўйнимга оламан. Подшолар талабини бажаришга қасам ичиб сўз бергач, у ёнидан пичоғини олиб, ўзининг кулоқ, бурнини кесиб ташлади. Сўнг бошқа аъзоларини ҳам тилиб жараҳатлади-да, қочқин сифатида Доро қошига борди. Ўзини бу аҳволга сак подшолари солган, деб айтди. Доро унинг бахти қаро ҳолига раҳми келиб, гапларига ишонди. Широқ мангу олов ва муқаддас сувни кўмак беришга чақириб: «Мен душманларимга форслардан фойдаланиб жазо беришга қарор қилдим. Бунинг йўли бор. Гап шундаки, саклар бугун тунда қароргоҳларидан чиқишни режалаштирганлар. Агар биз қисқа йўлдан юриб, улар ўтадиган жойда пистирмада турсак, балиқни қармоққа илинтиргандек қўлга олардик. Отбоқарлик қилиб

¹ Қопсидоғ тоғликлари, Озарбайжонга ҳам тарқалган халқ.

² Матн тушунарсиз, баъзилар дубулга, баъзилар узун соч деб тушунадилар.

³ П о н т л и к л а р — Қора денгиз тарафдаги турли кавказликлар.

⁴ К о с с а к — афғидан шимолий эрон қабиласи.

⁵ М а ц и й л а р — номаълум қабила.

⁶ К о л х л а р — кенг маънода Кавказ халқлари, жузъан эса Омон вилояти англатиларди.

юрганимда йўлларни яхши билиб олганман, йўлбошловчи бўлишим мумкин. Дарвоқе, бир ҳафталик емагу ичмак олиб олишимиз керак». Қўшин етти кунлик йўл юриб, сувсиз, унумсиз ерга келиб қолганда, мингбоши Реносбат йўлбошловчидан, подшоҳни алдаб, шундай катта форс қўшинини на бирорта булоғи йўқ, на бирорта куш ёки ҳайвон кўринмайдиган, на олдинга юриб, на ортга қайтиб бўлмайдиган саҳрога нима сабабдан бошлаб келдинг, деб сўради. Широқ қўлларини шод ўйнатганча, қаттиқ кулиб жавоб берди. «Мен ғалаба қозондим, чунки юртдошларим сакларнинг бошидаги балони қайтариб, форс қўшинини очлик ва ташналик балосига йўлиқтирдим.» Реносбат шу заҳотиёқ унинг калласини олиб ташлади. Дорошоҳ эса баланд қирнинг (барханнинг) устига чиқди, бош ҳукмдорлик белгилари бўлмиш: қизил енгсиз чопонини (порфира), чўққи қалпоғини (тиара), асоини (скипетр), пешона боғини (диадема) ечиб — баридан қутулиб ёнига қўйди. Кунчиқар сонияда Аполлондан ўтиниб, форсларни ўлимдан қутқариш учун осмондан оби ҳаёт юборишни сўради. Шу пайтда ҳақиқатан кучли ёмғир қўйди. Форслар мешларини, қўлларидаги бор идишларини сувга тўлдириб олиб, қутулганлари учун тақдирга шукр қила-қила, Бақтр дарёсига етиб олдилар.

Геродот, Тарих, III, 89-94.

Доро Эронда сатрапия деб аталувчи, йиғирмата маъмурий вилоят ташкил этди. Вилоят бошлиқларини тайинлагач, ҳар бир сатрапиядаги асосий халқларга қараб солиқларни белгилади. Чегарадош элатлар шу асосий халқларга, узоқроқ яшовчилар эса бошқа халқларга тақсимланиб боғлаб қўйилганди. Доронинг талаби бўйича ўлпонни қумуш билан тўлайдиганлар Бобил талантида, тилла билан тўловчилари эса эвбей талантида ўлчаб келгиришлари лозим эди. Бобил таланти етмиш саккиз эвбей миноси қимматига эгадир.

Кир ва Камбиз подшоҳликлари даврида ўлпон бу ҳолда ўлчаб қўйилиши умуман йўқ эди-ю, бироқ мулозимлар совғалар келтирардилар. Шу ва шунга ўхшаган тартибларни жорий этгани учун форслар Дорони савдогар деб атардилар... Еттинчи вилоятда бирлаштирилган саттагидлар, гандарийлар, дадик ва

апаратлар¹ юз етмиш талант микдориди солиқ тўлардилар. Ўнинчи вилоят бўлмиш Эқбатан, Мидиянинг қолган қисми, париканийлар², ортокорибантийлар³ — тўрт юз эллик талант; каспийлар⁴, павсика, пантимат, дарейтлар⁵ — ҳаммаси ўн биринчи вилоятни ташкил этишар ва улардан икки юз талант тушарди. Бактрлардан эгларгача бўлган ерларни қамровчи ўн иккинчи вилоятнинг ўлпони уч юз олтмиш талант белгиланганди. Пактикадан⁶, шунингдек арминияликлар ва уларнинг қўшни ерларидан бошланиб, Эвксин Понти (Қора денгиз)гача узанувчи ўн учинчи вилоят тўрт юз талант тўларди. Ўн тўртинчи вилоят ҳисобланувчи сагартий, сарангий фама-най⁷, угий⁸, миклар ва подшо сургун қиладиганларни жойлаштирувчи Эритрей (Қизил) денгизидаги оролларнинг халқларидан олти юз талант солиқ олинар эди. Ўн бешинчи вилоятни ташкил этувчи саклар ва каспийлар икки юз эллик талант тўлардилар. Ўн олтинчи вилоятдаги парпилар, хоразмийлар, сўедлар⁹, арейлардан уч юз талант олинарди. Париканийлар, осиелик эфиоплар¹⁰, тўрт юз талант тўлаб — ўн еттинчи вилоятни; икки юз талант тўлашга мажбур матиен-

¹ Дадик ва апаратлар — Афтидан Инд дарёсининг юқори қисмида яшовчи элатлар бўлса керак.

² Париканийлар — негадир Геродот уларни икки марта такрорлайди. Демак, улар Мидиянинг чеккаларида, бўш ерларда сочилиб яшаган.

³ Ортокорибантийлар — номаълум эл.

⁴ Каспийлар — Каспий денгизининг Кавказ тарафдаги, жануби-ғарбий қисмидаги қабила. Негадир Геродот уларни икки карра келтиради.

⁵ Павсикай, пантимат, дарейтлар — Каспийнинг жанубий ва шарқий қирғоқларида яшовчи қабилалар. Павсикайлар Плиннийдаги пазиклар бўлиши мумкин.

⁶ Пактика — Инд дарёсининг юқори оқимидаги вилоят. Унинг Армания билан бир вилоятда тушиб қолгани тушунарсиз. Бу—бизга номаълум оти бир бошқа жой ёки Геродот айтганидек, олис ўлкаларнинг ички сатрапияларга боланганига мисол.

⁷ Фамангийлар — Ҳирот яқинидаги ер. У ерда ҳозир фэймонийлар дейилувчи элатча бор.

⁸ Угтийлар — унсийларнинг Искандар Мақидунли билан тўқнашувлари ҳақида Арриан (III, 17) ва Страбонлар ёзганлар. Сузианадаги элат.

⁹ Сўедларнинг Хоразм ва Парфия билан бир сатрапияга киритилганлигида Геродот аниқ янглишаётибди. Бақтрия эгларга қўшилган экан, сўедларда, шу 12-сатрапияда бўлишлари керак.

¹⁰ Осиелик эфиоплар (ҳабашлар). — Бу ибора Геродотдан бошқа ҳеч бир ёзувчида учрамайди. Афтидан Геродот Арабистонга яқин қабилаларни осиелик эфиоплар деб атаган.

лар, саспейрлар, алародийлар ўн саккизинчи вилоятни ташкил этишарди. Мосх, тибарен, макрон, масинойклар — ўн тўққизинчи вилоятга киритилиб, уларга уч юз талант¹ солиқ солинганди. Бизга маълум халқларнинг ичида энг кўп сонлиси бўлган ҳинд халқи, бошқаларга нисбатан энг катта солиқ, яъни уч олтмиш талант олтин қум тўлар ва йигирманчи вилоятга киритилганди...

Геродот. Тарих, VII, 21.

Ксеркс юришига² жалб этилмаган бирорта осийлик халқ қолганмикан, энг улуғларини ҳисобламаганда, Ксеркс қўшинини сувга қондиришга қуввати етган бирорта дарё бормикан? Унинг қўшинига бир халқ кемалар етказса, бошқаси пиёда аскар, учинчиси отлиқ қўшин етказиб беришга мажбур, тўртинчиси жангчилардан ташқари отларни ташийдиган кемаларни тахтлаши, бешинчиси — кўприк қуришга мос узун кемалар, олтинчиси — озиқ-овқат ва кемалар...

Ўша жойда, VII, 64.

Бақтрияликларнинг бош кийими мидияликларникига жуда ўхшаш. Аммо камонлари ўзига хос — бақтриёна бўлиб, қамишдан эди. Скиф қабиласи бўлмиш сакларнинг қалпоқлари учлик бўлиб, пишиқ наमतдан тикилган ва тик кийиларди. Иштонлари, камонлари, ойболгалари ўзига хос эди. Бундан ташқари катта қилич (сneheridia) билан қуроллангандилар, аслида сак деб амирғия скифларини аташарди. Саклар билан бақтрияликларни Гистасп бошлаб борарди. Гистасп — Доро билан Кирнинг қизи Атоссанинг ўғли эди.

Геродот. Тарих, VII, 66, 67.

Арийларнинг камонлари мидияча, бошқа қуроллари эса бақтрияликларникидай. Уларнинг бошлиғи Сисампес Гидарн ўғли эди. Парпилар, хоразмийлар, гандарийлар, дадиклар сафарда бақтриёна қуролланардилар. Уларнинг бошлиғи — Артабаз Фарнак ўғли; сўғдларники Азанес Артей ўғли; ганда-

¹ Ўн тўққизинчи вилоятга киритилган халқларнинг бари Кавказга тааллуқли.

² Гап Ксеркснинг грекларга қарши юриши устида бормоқда.

рий дадикларники эса — Артифий Артабон ўғли эди.

Каспийлар сисирна (пўстин) кийгандилар, қуроллари: қамишдан қилинган маҳаллий камон ва акинак (кенг қилич) эди. Бошлиқлари Артифийнинг туғишган қардоши Ариомард эди.

Ўша жойда, VII, 96.

Кемалардаги аскарлар форс, мидиялик ва саклардан эди... Бу бўлинмаларнинг, худди пиёда қўшиндагидек маҳаллий дохийлари (epiehoioi hegemones) бор эди. Ҳар битта бошлиқ қабиланинг энг атоқли одами эди. Ҳар бир қабилдаги бошлиқлар сони улардаги шаҳар сонига тенг эди. Ниҳоят, бу бошлиқлар қўшинда аскарбоши эмас, оддий жангчилардек, қуллар ҳисобида эдилар. Бурунроқ гапирганимдек, бутун ҳокимият, жумладан, айрим қабилалар устидан-да ҳокимият форслар қўлида эди.

Ўша жойда, VIII, 184.

Ҳар бир кема таркибига бошқа қабил аскарларидан ташқари ўтгизтадан форс, мидиялик ва саклар киритиларди.

Ўша жойда, VIII, 113.

Фессалияга етиб келгач, Мардоний ўзига аввало ўлмаслар деб аталувчи бўлинмани танлаб олди. Бўлинма бошлиғи Гидари, мен шоҳдан айрилмайман дегани учун у қолди. Кейин Мегабаз бошқа форслардан... шунингдек, мидиялик, сак, бақтр, ҳиндлардан танлади. Буларнинг отлиғи-да, пиёдаси-да бор эди.

Геродот. Тарих, IX, 71.

Варварлар ичида форс пиёдалари ва сак отлиқларининг жасорати ажралиб турарди.

Ўша жойда, III, 117.

Осиёда тоғ тизмаси билан ўралган текислик бор. Ўша тоғ тизмасининг эса бешта дараси бор. Хоразмий, гиркан, парпи, саранги, фаманай халқларининг чегараларида жойлашган бу текислик бурунги замонларда хоразмийларга қараган.

Бироқ, форслар томонидан босиб олинган пайтдан бошлаб шоҳнинг мулкига айланган. Текисликни қуршаган тоғнинг бир жойидан Акес деган дарё оқиб киради. Илгари дарё беш ўзанга бўлиниб, ҳар бир ўзан алоҳида дарадан чиқиб, юқорида оти келтирилган халқларнинг ерини суғорган. Бироқ, халқлар форсларнинг қўли остига ўтгач, ўзгариш юз берди. Яъни, подшо бешала дарани кўмиб, ҳар бирига тўғон ясашни буюрди. Оқибатда, сув киради-ю, чиқиш йўли қолмаганидан, тоғ билан ўралган текислик қўлга айланди. Шундай қилиб, илгари сувдан фойдаланиб юрган халқлар, ҳозир фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум бўлганлари учун қаттиқ йўқчиликда қолдилар.¹ Қишда, бошқа халқлар қаторида Тангри ёмғир юборади, аммо тариқ, кунжут экиладиган ёзда улар сувсизликдан жуда азобланадилар. Сувлари йўқлигидан хотинлари билан Эронга йўл оладилар, шоҳнинг саройи олдида ўкириб йиғлаб, дод-вой қилиб ёлворадилар. Подшо сўровчиларнинг қурғоқчиликдан қаттиқ азобланаётганларини кўриб, ерларини тўсган тўғонни очиб юборишни буюради. Ерлари сувга қонгач, тўғон яна ёпилади. Шунини таъкидлаш керакки, улар билан биргаликда сувсизлик азобидаги бошқа халқларнинг суви ҳам очилади. Айтилган гурунглاردан биламанки, расмий солиқлардан ташқари, тўғон очилиши жараёнида подшо кўп пул йиғиб олади. Ишлар мана шунақа.

Ўша жойда, IV, 203-204.

Форслар қолган баркийликларни² қул қилдилар. Мисрдан жуда узоқ жойга, Доро шоҳ қошига жўнатдилар. Шоҳ уларга макон сифатида Бақтриядан бир қишлоқ ажратди. Бу қишлоққа Барки номи берилди ва мен Бақтриядалиқ давримда-да, у қишлоқ мавжуд эди.

Доронинг ўлиmidан кейин Ўрта Осиёда ғалаёнлар давом этди. Эроннинг бари душманлари кураш бошлар эканлар, Ўрта Осиё билан алоқа боғлашга шошилишарди. Артаксеркс даврида (405-424 й.й.) Миср билан бир вақтда Бақтрияда ҳам ғалаён бошланди.

¹ Туркменистон жанубидаги Ахалтака ва Марв воҳалари суғрилишининг айнан ўзи.

² Б а р к и — Шимолий Африкадаги вилоят.

Геродот. Тарих, IX, 113.

(Бақтрияни оёққа турғизиб, подшони тахтдан ағдариш мақсадида) Масиста ўғиллари билан шошилинич жўнади. Менинг фикримча, агар у вақтлироқ етиб борганда ниятига етган бўларди. Чунки, Масиста бу ўлканинг сатрапи эди ва маҳаллий аҳоли бўлмиш бақтрлар билан саклар уни яхши кўришарди. Бироқ Ксеркс укасининг ҳатти-ҳаракатларидан хабар топиб аскар бўлинмасини жўнатди, (у бўлинма) Масистани йўлда қувиб етиб, ўғиллари ва яқинлари билан бирга барини ўлдирди.

Ктезий. Эрон, 31.

Артаксерксдан Бақтрия ва унинг Артапан отли сатрапи ажралиб чиқди. Жанг аввалига гоҳ у тараф, гоҳ бу тараф фойдасига оғишиб давом этди. Бироқ, шамол бақтрияликларнинг юзига қараб эса бошлагач, Артаксеркс голиб келиб, бугун Бақтрияни яна ўзига бўйсундирди.

Ш Б О Б

ИСКАНДАР МАҚИДУНЛИНИНГ ЎРТА ОСИЁГА ЮРИШИ

Арриан.¹ Искандар юришларининг тарихи, III, 8.

Дорога ёрдам учун бақтрияликларга қўшни бўлган ҳиндлар, бақтрияликларнинг ўзлари, сўғдлар етиб келишди. Бақтриянинг сатрапи Бесс бу қўшинга қўмондон эди. Осиёда яшовчи скиф қабилаларидан бири — саклар уларга ҳамроҳ эдилар. Саклар Бессга қарам эмас, Доронинг иттифоқчилари эдилар. Отлиқ камончилар бўлган бу сакларнинг бошлиғи Мавак эди.

Арахот сатрапи Барзаент арахотларни, шунингдек, тоғли ҳинд деб аталувчиларни олиб келди. Арий сатрапи Саттибарзан арийларга бош бўлиб келди. Парпи, гиркан, тапурлар — Фратафрен бошчилигида келишди. Атропат — мидияликларга раҳбар эди, мидияликлар билан бирга эса, кадусилар, албанлар, сакезинлар² бор эдилар.

Ўша манба, III, 11.

Доро қўшинидаги ҳолат қуйидагича эди: сўл қанотда — дай ва арахотлар қўшилган Бақтрия отлиқ аскарлари турарди... Ўнг қанотда, мидияликлар, парпилар, саклар, улардан кейин тапурлар ва гирканлар; ... илғорнинг сўл қанотида — скиф отлиқлари ва ғилдирак ўқига чалғи ўрнатилган юзта араваси билан мингта бақтриялик бор эди.

Ўша манба, III, 19.

Искандар Дорони Мидияда деб эшитгани учун ўша ерга ўтди. Доро эса Искандар Суза билан Бобилда юра турса ва

¹ Арриан — (мил. I-II асрлар грек тарихчиси) “Искандар юришларининг тарихи” асаригина бутун қолган.

² Албан, сакезинлар — кавказлик қабилалар.

унинг сиёсатида зора ўзгариш юз берса деган умидда Мидияда қолмоқчи эди. Бироқ, бордию, Искандар унга томон юрса, Парпия, Гиркания ва то Бақтриягача қочмоқчи ва ўтган жойини пайҳон этиб, ортидан Искандарнинг юриш имконини йўққа чиқармоқчи эди. Шу мақсадда у хотинларини ва уларга тегишли араваларини Каспий дарвозаси томон¹ жўнатган, ўзи эса қолдиқ аскарининг танланганлари билан Экбатанда яшамокда эди.

Ўша манба, III, 20.

(Мидиядан) Искандар Парпияга йўналиб, биринчи кунёқ Каспий дарвозаси олдида қароргоҳ қурди. Эртасига дарвозадан ўтиб, мамлакатда аҳоли яшайдиган ерининг охиригача борди. Нарийёғи кимсасиз чўл эканини билиб, емак-ичмакни шу ерда ғамлаш ниятида отлиқлар ва бирмунча пиёдалардан тузилган бўлинма бериб Кенни жўнатди.

Арриан. Искандар юришларининг тарихи. III, 21.

Доро қўшинидан... Доро билан бирга қочган отлиқ аскарларнинг хилиархи (мингбоши) Набарзан, Бақтрия сатрапи Бесс, Арахозия ва Дрангиананинг сатрапи Барзаент учовлари подшоҳни банди қилишгани ҳақида дарак берилди. Бунини эшитган: Искандар янада илдамлади... Бу ерда у (Каспий дарвозада) душманларини топмадию, лекин Доронинг аёллар аравасида тутқундек олиб кетилаётганини, ҳокимият Бесс қўлига ўтганини, Артабаз ва ўфиллари, шунингдек, ёлланма греклардан ташқари, Доро билан бирга қочган барча варварлар Бессни ўзларининг ҳукмдори сифатида тан олганликларини эшитди...

Варварлар фақат тунда йўл босишга қарор қилганларини-да билгач эса маҳаллий аҳолидан қисқа йўл борми йўқлигини суриштирди. Одамлар, йўл бор, аммо сувсизлик туфайли кимсасиз эканини айтишди...

(Искандар) бир кечала 400 стадийга яқин йўл босиб, ниҳоят тонгда варварларга етиб олди. Улар тартибсиз, қуролсиз борардилар. Шунинг учун жуда камчилик одам ҳимояланди. Кўпчилик Искандарни кўрган заҳоти қочиб туш-

¹ К а с п и й д а р в о з а с и. — Ҳозирги Техрон яқинидаги Копетдагдан ошар доvon.

ди. Ҳимояланаётганлардан ҳам бир нечаси ҳалок бўлгач, қолгани ҳам қоча бошлади. Доро аёллар аравасида Бесс одамлари қуршовида олиб кетилаётганди. Аммо Искандар уларга яқинлашган чоғда Набарзан ва Бесс Дорога бир неча зарбани бериб, 600 отлиқ билан қочиб кетишди. Доро Искандар уни кўргунича бўлмай, жароҳатлари туфайли жон берганди.

Ўша манба, III, 22.

Искандар Доронинг жасадини Эронга жўнатиб, уни шоҳлар турбаги (қабристон)да, Дорогача бўлган шоҳлар қаторида, шоҳона дафн этишни буюрди. Парпи ва гирканларга эса Амминасп деган парпини сатрап қилиб белгилади.

Ўша манба, III, 23.

Қувиб кетаётганда қолдирган қўшин қисмини ўзи билан олиб, Искандар Гирканиага юрди. Гирканиа вилояти Бақтрия йўлининг сўл тарафида, Бақтриядан ўрмонли баланд тоғлар билан ажралиб турарди. Иккинчи тарафда эса то буюк денгизгача тоғолди текислиги узанган. Доро қўшинидаги ёлланма аскарлар тапур тоғларига қочганларини, мақсадлари, ўнг келса тапурларни-да забт этиш эканидан хабар олганидан Искандар шу йўлни танлаган эди... Искандар шу ерларда (Гирканиа) эканида Доронинг хилиархи (мингбошиси) Набарзан, Гирканиа ва Парпистоннинг сатрапи Фратаферн, шунингдек, Доро мулозимларининг анчаси омонлик сўраб келиб, ўзларини унга топширдилар...

Искандар бу ердан йўлга тушиб Задракарт¹ деган Гиркан шаҳрига йўналди...

Тапурия сатрапи Автофродатта сатраплигини қайғиб берди. Артабазнинг ўғлини эса ёнида, иззат-хурматда олиб юрди. Чунки улар атоқли форсларнинг биринчи қаторида туришар, Дорога садоқатини сақлаб қолгандилар.

Ўша жойда, III, 24.

Кейин Искандар ўзи билан бирга қалқонлиларни, камончиларни, агриан², Кен билан Аминта бўлинмаларини,

¹ Задракарт — номаълум шаҳар, кейинги Журжон бўлиши мумкин.

² Агриан — фракция-македония қабиласи. Искандар пиёда аскарларида эдилар.

этер¹ отлиқларининг ярмини ва отлиқ найзавозларни олиб энди унда отлиқ найзавоз бўлинмаси-да тузилганди мардлар юртига кирди. Шулар билан биргаликда Мардистоннинг анча қисмини олди, кўп одамларни ўлдирди, ўлдирилганларнинг аксарияти қочаётганда жон бердилар, камчиликни ташкил этганларни банди қилди. Мардистонга келиш ниҳоятда оғирлигидан, одамлари камбағаллигидан, бунинг устига жасурлигидан бу юртга кўп замонлардан бери душман йўламаганди. Шунинг учун Искандарнинг келганидан ҳеч бири қўрқмасди, анча ичкарига киргандан кейин ҳам кўпчилик мардлар гафлатда қолгандилар. Анчагина одамлар Искандар чиқолмайди деган умидда баланд-баланд, тик тоғларига қочдилар. Аммо Искандар ўша тоғларга-да етиб боргач, элчи жўнатиб ер ва жонларини топширдилар. Искандар элчиларнинг қайтишига рухсат бериб, тапурлар каби мардларнинг устидан-да Автофродатни сатрап белгилади.

Ўша жойда, III, 25.

Шуларни тартибга солгач, Искандар Гирканиянинг энг улкан шаҳри, ҳукуматининг даргоҳи ҳам жойлашган Задрокартга кирди. Бу ерда 15 кун яшади. Худоларга атаб одатий қурбонликлар қилди, гимнастик ўйинлар ўтказди-да, парпилар юртига² ўтди. Ундан арийлар юртига, уларнинг шаҳри Сузияга ча борди. Бу ерда Арий ерининг сатрапи Сатибарзан Искандар қошига келди. Искандар уни сатрапликда қолдирди.

Шу кунларнинг ичида форслардан бир неча киши келиб, Бесс аллақачон тож, форс шохларининг ридосини кийиб олганини, ўзини Бесс деб эмас, Артаксеркс, бутун Осиёнинг подшоси деб атаётганини, қошида Бақтрияга қочган форслар, туб бақтрияликлар борлигини ва яқин кунларда иттифоқчи скифларни кутаётганини айтишди. Бу пайтга келиб жами аскарини тўплаб олган Искандар Бақтрияга юрди...

(Йўлда) у Арий сатрапи Сатибарзаннинг Анаксипп ва унинг отлиқ найзавозларини ўлдиртирганини, арийларни қуроллангириб барини подшолик саройи жойлашган Артак-

¹ Э т е р — маъноси дўст, ўртоқ (Hetairoi), подшога энг яқин, ёлланма грек қўшини.

² П а р п и л а р ю р т и. — Афгидан Искандар ҳозирги Туркманистон чўлларига киришни йстамай, Копетдоғнинг жанубий этакларидан юрган.

сан шахрига тўплаётганини айтишди. Мақсади: Искандарнинг қайдан юришига қараб, Бесга қўшилиб македонларга хужум қилиш эмиш. Бу хабардан сўнг Искандар Бақтрияга юришини давом эттиролмасди..

У зудликда Сатибарзан ва арийларга қарши отланди-да, икки кунда 600 стадий йўл босиб Артаксан яқинига келди. Сатибарзан Искандарнинг яқинлашганини эшитганда хужумининг тезлигидан лол қолиб, Артаксандан қочди. У билан унча кўп бўлмаган арий отлиқларигина бор эди. Чунки кўпчилик аскарлари Искандарнинг дарагини эшитибоқ уни тарк этишганди.

Арриан. Искандар юришларининг тарихи, III, 25.

Искандар, ажралишда қатнашган, ҳозир эса уй-жой ва қишлоқларини ташлаб қочган одамларни билиб олиб шиддат билан таъқиб қила бошлади. Улардан бирларини ўлдирса, иккинчиларини кулликка солди. Арий сатрапи қилиб эса форс Аразмни белгилади. Сўнг Кратер бошчилигида қолдирилган қўшини билан қўшилиб, заранглар юртига юрди ва уларнинг пойтахтига келди. Ўша пайтда бу жойларнинг ҳукмдори Дорога қасд қилганлардан бири Барзаент эди. Искандарнинг келганини эшитиб Инднинг нариги қирғоғидаги ҳиндлар ичига қочди. Ҳиндлар уни ушлаб Искандарга қайтариб беришди. Барзаент Дорога қарши жиноятлари учун ўлдиртирилди.

Ўша жойда, III, 27.

Искандар қадимда ариасп деб, кейинчалик, Кир Камбиз ўғлига скифларга қарши юришида кўрсатган хизматлари учун эвергетлар деб атала бошлаган халқнинг юртига борди. Отабоболарининг Кирга кўрсатган хизматлари учун, шунингдек, грекларнинг энг яхшиларига хос бўлган ҳақиқатпарастликлари ва шу туфайли турмуш тарзлари атрофидаги варварлардан фарқ қилиши учун ҳам катта эҳтиром билан муносабатда бўлди. Эвергетларнинг эркинлигига даҳл этмай озод қолдирди ва чегарадош ерлардан ўзлари сўраганини берди. Бироқ, ўзлари сўраганчалик бўлса-да, олганлари унчалик кўп эмасди.

Ўша жойда, III, 28.

Искандар Бақтрия сари Бессга қарши юришини давом эттираркан, йўл-йўлакай драңглар, гедрозийлар, араҳотларни бўйсундириб, Менонни улар устидан сатрапликка қўйди... Сатибарзан Бессдан олинган 2000 отлиқ билан келганида арийлар яна ажраганларини эшитиб, уларга қарши форслардан Артабазни, этерлардан эса Эригий билан Коранни юборди...

Сатибарзан жангда Эригий билан тўқнаш келиб ўлдирилди. Варварлар чекинишди, сўнгра қочишди.

Искандар Кавказ тизмасига¹ келиб, у ерда шаҳарга асос солди ва Искандария деб атади. Ўзига одатий худойилар қилди. Кавказ тизмасидан ошиб ўтиб, бу ўлкага эрони Проексесни сатрап этиб тайинлаб, уни назорат қилишга этер Нилоксен Сатир ўғлини қўйди. Аристотелнинг айтишича, Кавказ тоғ тизмаси шунчалик баландки, Осиёдаги бошқа тоғларнинг бирортаси унга тенглашолмайди. Тоғнинг бу тарафи аксарият яланғоч ва ўсимликсиздир. Кавказ тоғлари жуда узоқ чўзилган бўлиб, ҳатто Киликия билан Памфилияни ажратувчи Тавр ҳам Кавказдан тармоқланганмиш. Айтишларича, бошқа тоғ тизмалари ҳам ундан тармоқланган ва яшовчи қабила-ларнинг номларига қараб турлича аталадилар. Аристебулнинг хабар беришича, Кавказнинг бу томонида терпентин дараҳти билан силфийдан бошқа нарса ўсмаса-да, одам анчагина гуж жойлашган. Ўтлаб юрган майда чорва ҳам сероб бўлиб, силфийни жуда яхши еркан. Ҳидини сезса, узоқданоқ югуриб ташланиб, гулини-да, баргини-да еб, ҳатто илдизини-да суғуриб оларкан. Шунинг учун киренейликлар молларини силфий ўсадиган ерлардан нарироқда ушлаб, баъзилар эса силфий ўсадиган жойни мол келмайдиган қилиб ихоталайдилар, чунки киренейликлар учун сулфий анча қимматли ҳисобланади.

Бесснинг ёнида Дорони қўлга олишда қатнашган форслар, 7000 га яқин бақтрияликлар ҳамда Танаиднинг нариги тарафида яшовчи дайлар бор эди. У ана шу одамлари билан Кавказолди мавзеларни талаб, кунпаякун этаркан, ўртадаги чўлни қўшганда, емак-ичмақдан маҳрум чегарани янада кен-

¹ Кавказ тизмаси — греклар Кичик Осиё, Кавказ, Помир, Ҳиндикушни бари бир тоғ тизмаси ҳисоблаб уни “Кавказ” ёки “Тавр” тоғлари дердилар. Ҳиндикушнинг яна бир Парапамиз деган оти-да бўлган.

гайтириб, Искандарни келолмайдиган қилиш умидида эди. Аммо Искандар, қалин қор босганига, эҳтиёж учун нарсаларнинг етишмаслигига, йўл юриш ниҳоятда оғирлигига қарамай олға босаверарди.¹ Унинг яқинлашиб қолгани даргани эшитган Бесс Оксдан (Аму) ўтиб, кўприкка ишлатган кемаларни ёқиб, Суғдиёнадаги Навтакка² чекинди. Спитамен билан Оксиарт — Суғдиёна ва Танаид дайларининг отлиқлари ила унинг ортидан эргашидилар. Қайтага, бақтриялик аскарлар, Бесснинг чекинганини эшитгач, уй-уйларига тарқалиб кетишди.

Арриан. Искандар юришларининг тарихи, III, 29.

Драпсакка³ етиб келганда Искандар аскарларига дам берди. Сўнг Бақтриянинг энг йирик шаҳарлари бўлмиш Аорн билан Бақтрға йўналди. Бу икки шаҳарни у биринчи ҳамладаёқ олди-да, этер Архелай Андрокл ўгли бошчилигида қўриқчи аскар қисмини қолдирди. Қолган шаҳарларни ва умуман бақтрияликларни кўп уринишсиз таслим этган форс Артабазни сатрап тайинлагач, Окс дарёсига йўналди. Бу дарё Кавказ тоғларидан бошланиб, Искандар қўшини билан Осиёда кўрганлари ичида, агар ҳинд дарёларини ҳисобламаганда, энг каттасидир. У Гиркания яқинида катта денгизга қуйилади.

Искандар дарёдан кечиб ўтишга уринганда иложини қилолмади. Чунки, кенглиги 6 стадий бу дарёнинг чуқурлиги кенглигига мутаносиб эмасди. У жуда чуқур, суви лойқа, қум аралаш, оқими ўта тез бўлиб, соҳилга қоқилган ҳамма нарсани шу сониядаёқ бир ҳамлада суғуриб ташларди. Қумлик соҳилига бирор нимани мустаҳкам ўрнатиш имкони-да йўқ эди. Боз устига, яқин атрофда дарахт кам ўсар, кўприк тиклаш ният қилинадиган бўлса, ёғочни кўп олисдан келтирилиш талаб этилар, бу эса ишни жуда чўзиб юборарди. Шунинг учун Искандар чодирга ишлатиладиган териларни тўплашни, уларни мумкин қадар қуруқ сомон билан тўлдириб, сув кирмайдиган қилиб тикишни ва бир-бирига пишиқ қилиб боғлашни аскарларига буюрди. Бу ишлар битганда унинг

¹ Ҳиндикушдан Искандар Бомиён атрофларида ошган бўлса керак.

² Н а в т а к — Шаҳрисабз атрофидаги воҳа бўлса керак.

³ Д р а п с а к — Қундуз бўлиши мумкин. Лекин, Григорьев уни Эндерак деб айтади.

ҳосиласи — қўшинни 5 кун ичида дарёдан ўта олишини таъминлади.

Арриан. Искандар юришларининг тарихи. III, 30.

Спитамен ва Датаферннинг Бессни ушлаб бериш ҳақидаги аҳдларига ишониб қийинлигини сезган Птоломей, пиёда аскарларига ҳарбий тартибни сақлаган ҳолда ортидан келишни тайинлаб, отликлари билан олға кетди-да, бир қишлоққа яқинлашди. Бессни ўз қўли билан ушлаб беришдан уялган Спитамен, аскарларини олиб узоқлашганди. Птоломей қишлоқни қуршаб (у девор билан ўралган, дарвозалари бор эди), у ерда яшовчи варварларни, Бессни тугиб берсалар ҳеч қандай ёмонлик кўрмасликлари ҳақида огоҳлангиришни буюрди. Қишлоқлар Птоломейни солдатлари билан бирга киритишди. Птоломей Бессни қўлга олиб, жўнаб кетди... Искандар аввал Бессни қамчилашни, сўнг эса Бақтрияга жўнатиб у ерда ўлдиришларини буюрди. Бу Бесс ҳақида Птоломейнинг ҳикоясидир. Аристокбул эса, Спитамен билан Датаферн ўз одамлари билан Бессни Птоломейга, кейин Искандар олдига яланғоч ҳолда, бўйнида занжир билан келтиришган, деб ҳикоя қилади. Бу юртда қўшинига от йиғиб (қўшин Кавказдан ўтишда, Оксда ва Оксдан кейинга юришда кўп от йўқотганди), Сўғдиёна пойтахти Мароқандга келди. Сўнгра эса Танаид¹ дарёси (Сирдарё) томон юрди.

Аристокбулнинг айтишига кўра, Танаидни маҳаллий варварлар Яксарт деган бошқа номда атайдилар. У Кавказ тоғларидан бошланиб, Гиркан денгизига қуйилади. Тарихчи Геродот яна бир Танаид борлигини ва у скифларнинг саккизинчи дарёси эканини, шунингдек, у Танаиднинг сарчашмаси-да қўл, қуйиладиган жойи-да катта Меотида қўли эканини ва бу дарёни қўшлар Европа билан Осиёни ажратиб туради, деб ҳисоблашларини ёзиб кетган. Дарҳақиқат, Меотида қўли Эвксин денгизининг энг олис қўлтиғида ўзига Танаид қуйилувчи жойи билан Европа ва Осиёни ажратиб туради...

Бу ерда баъзи македонияликлар емак-ичмак гамлаш мақсадида тарқалиб кетганларида варварлар уларни чошиб таш-

¹ Т а н а и д — Қадимги греклар ҳозирги Сирдарё ва Дунайни Танаид деб атайдилар. Афғондан икки дарёнинг бўйларида ҳам скифлар яшагани учун.

лаб, қояли ва тик тоғларга қочиб кетдилар. Улар сони 30000 кишигача борарди. Искандар уларни таъқиб қилди... Искандар бу тепаликни забт этди. 30000 варвардан қутулиб қолгани 8000 дан ошмасди¹.

Арриан, Искандар юришларининг тарихи, IV, I.

Орадан бир неча кун ўтганда, ўзларини абийлар деб атовчи скифлардан элчилар келишди (Ҳомер ўз достонида абийларни кўкларга кўтариб мақтайди, улар Осиёда истиқомат қилдилар, жамият бошқарувида қонунлари бор, энг асосийси бойликка ўч эмаслар ва тўғри сўзлар). Яна бир элчилар асосий қисми Европада яшайдиган европалик скифлардан келишди. Искандар дўстлик алоқаларини ўрнатиш баҳонасида бу элчиларга бир неча этерларни кўшиб жўнатади. Чин мақсади эса скиф ўлкасининг табиати, халқининг сони, феъл-атвори, жангда ишлатадиган қуроолларини билиб олиш эди. Шу дарё бўйида (Сирдарё) ўз номи билан аталувчи шаҳар қуришни ҳам режалаштирганди. Чунки бу мамлакат шаҳар қуришга арзирди. У скифларга қарши юриш қилингудек бўлса таянч бўлиши, дарёнинг нариги соҳилидаги варварлар ҳужумидан муҳофаза ролини ўйнаши мумкин эди. Курилажак шаҳар, унинг назарида, аҳоли нуфузи жиҳатидан ҳам, номининг шон-шухратига мослиги жиҳатидан ҳам залворли ўрин тута оларди.²

Бу орада дарё бўйида яшовчи варварлар, шаҳарларида қолдирилган македонларни ўлдириб, хавфсизликларини кучайтириш учун шаҳар деворларини мустаҳкамладилар. Варварлар паноҳ топган шундай шаҳарлардан еттигасининг номини келтиришади. Искандар йўлида биринчи учраган Газа шаҳрини қуршади. Киропол деб аталувчи, варварлар энг кўп йиғилган шаҳарга қарши эса Кратерни юборди... (Газа шаҳри олингач) Искандарнинг бериб кўйган буйруғига кўра, бари эркакларни қириб, хотину болалар ва бошқа бойликлар олиб кетилди. Кейин Искандар йўлидаги энг яқин иккинчи ша-

¹ Аррианнинг македонлар талончилигига қарши сўғларнинг кўзғолони ҳақидаги маълумоти Курций Руфда (VII, 6, I) қароқчиларни жазолаш деб айтилган.

² Гап ҳозирги Хўжанд ҳақида борлади. У чекка Александрия (Alexandria eschate) деб аталган. Искандар қурган шаҳарларининг барига ўз номини берган. Псевдо Каллисфеннинг (сохта Каллисфен) айтишича, улар 12 та эди.

ҳарни қамаб, ўша кунидек олиб, асирлар тақдирини юқоридагидек ҳал қилиб, учинчи шаҳарга йўналди. Эртасига биринчи ҳамладаёқ уни-да олди...

Ҳали олинмаган шаҳарнинг одамлари, вайрон бўлган шаҳарларнинг тутунларини кўзлари билан кўриб, улардан омон қолган қочқинлардан шаҳарларнинг кетганини ўз қулоқлари билан эшитгач, ҳар бири ўзича, гала-гала бўлишиб шаҳардан қоча бошладилар. Бироқ, уларга қарши чиқарилган отлиқ бўлинмаларнинг қўлига тушиб, кўпчилиги чоғиб ташланди.

Арриан. Искандар юришларининг тарихи, IV, 3.

Искандар икки кунда беш шаҳарни олди. Аҳолисини қул қилиб, шаҳарларнинг энг каттаси бўлмиш Кирополга йўналди. Бу шаҳарга Кир асос солган ва бошқаларига нисбатан деворлари баланд, шунингдек, атрофдаги жанговар қўшнилardan йиғилганлар-да кўпроқ эди. Биринчи ҳамла македонларга анча қийин тушди. Искандар қамал иншоотларини қалъага яқин суришни буюрди. Деворни бузиб, шу жойдан сурункали ҳужум қилиш орқали мақсадга эришмоқчи эди. Шунда, шаҳардан оқиб ўтувчи дарёнинг ёмғир сувига мўлжалланган, қуруқ ўзанига кўзи тушиб, унинг шаҳар деворига тақалмаслигини аниқлади. Бу — аскарлар учун шаҳарга кириш имконини берарди (унинг ўзи бир неча одами билан ўзандан шаҳарга кирди). Сўнг яқин дарвозани ичидан бузиб, бошқа аскарларни киритди. Варварлар шаҳарнинг қўлдан кетганини кўргандан сўнг-да, таслим бўлмай, Искандар аскарларига ташландилар. Орада қаттиқ жанг бўлди... Биринчи жангда душманлардан 8000 киши ўлдирилди. Қолганлари (шаҳарга жанг биладиганлардан 18000 киши йиғилганди) қалъага кириб беркиндилар. Искандар бир кунгина қамал қилди, чунки сув етишмаслигидан улар таслимга мажбур бўлдилар. Еттинчи шаҳарни Искандар биринчи ҳамладаёқ олди. Птолемей шаҳарнинг ўзи таслим бўлган дейди. Аристобул эса, аксинча, у жанг билан олинган ва Искандар қўлга тушганларнинг барини ўлдиртирган дейди. Птолемей давом этиб, Искандар бандиларни аскарларга бўлиб берди ва Осиёдан чиқиб кетмагунча кишанда сақлашни буюрди, дейди.

Бу орада Танаид соҳилларига осиелик скифларнинг қўшини келди. Улар бериги бетдаги бир неча варвардан исён да-

рагини эшитиб, агар исён бақувватроқ бўладиган бўлса, ўз навбатида македонларга ташланмоқчи эдилар. Бунинг устига, Спитаменнинг Мароқандда қолдирилган македон аскарларини қамалга олганлиги ҳақидаги хабар келди. Искандар Спитаменга қарши Андромах, Менадем ва Каранни жўнатди.

Арриан. Искандар юришларининг тарихи, IV, 4.

Кейинги 20 кун давомида Искандар ўзи асос солган шаҳарни бутлаб мустаҳкамлади, мойиллик билдирган юнон ёлланма аскарлари, атрофдаги варварлар, шунингдек, жангга яроқсиз аҳволга тушган македон солдатлари билан маъмурлади.

Худоларга одатий қурбонликлар келтирди, от ва бошқа гимнастик мусобақалар ўтказди. Шу орада дарё бўйига келган скифларнинг кетиш сиёҳлари йўқлигини, бериги соҳилни очикдан очик ўққа тутаётганини (дарё бу ерда кенг эмасди) ва Искандарнинг скифларга тегишга ҳадди сифмайди, акс ҳолда скиф билан осийлик варварларнинг фарқини билиб оларди, деган маънода, Искандар шаънини ерга урадиган гапларни айтаётганларини хабар қилишди...

Искандар скифларга қарши урушмоқ учун дарёдан ўтишга қарор қилди-да, тери ҳозирлашни буюрди... Терилар тайёр бўлгач... ишора бўйича машиналар нариги қирғоқда у ёқдан-бу ёққа юрган скифларга ота бошладилар. Улардан баъзилари яраланди, битгаси эса қалқон, совутидан ўтиб, ўзини тешиб чиққан ўқдан отдан ағанади. Скифлар узоқдан машиналар отаётган ўқ ва тошлардан, шунингдек, жасур паҳлавонларининг ўлимидан саросимага тушиб, қирғоқдан нарироққа чекиндилар. Карнайлар садоси остида, унинг ўзи бошчилигида дарёдан ўта бошлашди... Скифлар тўлиғича қочишди, Сатрак номли доҳийлари, шунинг ичида мингта яқини ҳалок бўлди, 150 киши асир олинди. Таъқиб жуда шиддатли, ҳаво жазирама иссиқ эди. Аскарлар анча оғир аҳволга тушдилар, қаттиқ чанқадилар. Шулар туфайли скифларни ялписига қўлга олиб бўлмади, боз устига Искандарнинг тоби қочди. Агар айтилган сабаблар бўлмаганда, менимча, скифларнинг битгаси ҳам қирғиндан қутулолмасди.

Ўша жойдан, IV, 5-6.

Кўп ўтмай, Искандар қошига скиф халқи ва подшоси номидан кечирим сўрагани элчилар келишди: бу ишлар скиф-

лар қурултойининг (to koionon) эмас, қозоқилик, қароқчилик қилгани чиққан тўданинг ишидир, подшонинг шахсан ўзи Искандарнинг буйруқларини бажаришга ҳозирдир, дейишди улар. Искандар улар билан хайрихоҳлик оҳангида суҳбатлашди, чунки ўйлаб кўрса, бир томондан уларга ишонмай ҳужумга ўтганда-да, обрўсини орттирадиган бир нарса топмади; иккинчидан, юзага келган янги шарт-шароит скифларга қарши юриш имконини йўққа чиқарганди. Унинг Мароқанд қалъасида қолдирган македон бўлинмаси Спитамен бошчилигидаги аскарларнинг ҳужумини қайтариш учун қалъадан чиқиб, унча-мунча маҳаллийни ўлдириб, ўзи талафот кўрмай яна қалъага қайтганди. Спитамен эса Искандардан келаётган ёрдамнинг Мароқандга яқинлашганини билиб, қамални тўхтатди-да, Сўғдиёнанинг пойтахтига чекинди.¹ Фарнук ва бошқа саркардалар уни умуман Сўғдиёнадан чиқариб юборишга уриндилар ва чегарагача таъқиб қилдилар. Кутилмаганда қаршиларидан кўчманчи скифлар чиқишди. Спитамен улардан 600 кишини ўзига қўшиб олиб, Искандарнинг келишини кутишга қарор қилди...

Мароқанд яқинида (Зарафшон бўйларида) македонлар ҳар томондан исканжага олиниб, унча катта бўлмаган оролга қочиб ўтишди. Бу ерда уларни скифлар ва Спитамен отлиқлари қуршаб олиб, ўққа тутишиб, жуда озгинасини банди қилиб, қолган барини ўлдиришди.

Аристокл айгишига кўра, македонлар пистирма туфайли қирилганлар. Чунки скифлар ўрмонда яшириниб, айна жанг кетаётган пайтда чиқиб ташланганлар... Бу хабар Искандарга етиб келганда, у отлиқ этерларнинг ярмини, қалқончиларнинг, камончиларнинг ҳаммасини, агрианларни, фалангаларнинг энг енгилени олиб Спитаменнинг ўзига боришга қарор берди. Спитаменнинг яна қайтиб келиб, қалъадаги македонларни қуршаб олганини эшитгани учун Искандар Мароқандга юрди. Уч кунда 1500 стадий йўлни босиб, тўртинчи кун шаҳарга яқинлашди. Спитамен ва унинг одамлари Искандарнинг келганини эшитиб, жойларида туролмай, шаҳарни ташлаб қочибди. Искандар Спитаменни таъ-

¹ Бироз аввалроқ, Арриан Мароқандни Сўғдиёна пойтахти, деганди. Ҳозир эса бошқа шаҳарни (эҳтимол Панжикентдир) пойтахт демоқда. Демак, ё у, ё бу гап ҳақиқатга тўғри эмас.

қиб қиларкан, жанг бўлган (македонлар қирилган) жойга келиб, вақтнинг тифизлиги имкон берганча жасадларни кўмдирди ва саҳрогача қочқинларни кувиб борди. Орқага қайтаркан, бутун ўлкани вайрон қилиб қирғинга солди. Қўрғон ясаб мустаҳкам биқиниб олган барча варварларни қирди, чунки улар македонларга қилинган хужумга иштирокчи эканликлари маълум эди. Шу йўсинда Искандар Политимет¹ дарёси суғорадиган ўлкани бошидан охиригача босиб ўтди. Бу ерларда сув соб бўладиган нуқтадан саҳро бошланади. Политимет эса кумга кириб кетади. Худди шунингдек, бошқа анчагина серсув дарёлар ҳам. Мисол учун мардлар еридан оқиб ўтувчи Эпард, арейлар юртидан оқиб, юртта-даном берган Арей, эвергетлар юртидан оқувчи Этимандр². Бу дарёлар ҳаммаси Темпей водийсидан оқиб ўтиб денгизга қуйилувчи Фессалиянинг Пеней дарёсидан биттаси ҳам кичик эмас. Политимет эса Пенейдан кўра анча каттадир.

Арриан. Искандар юришлари тарихи, IV, 7.

Кўрсатган бу қаҳрамонликларидан сўнг Искандар Зариясга бориб, қишнинг қаттиқ совуқлари ўтгунча яшади. Шу ердалигида унинг олдига Парфия сатрапи Фратафери ва Арияга Арзамни туғиб келиш учун жўнатилган Стазанор келишди. Улар Арзам билан Парфияга Бесс сатрап этиб тайинлаган Барзаентни ва унинг атрофидаги, Бесснинг хиёнатиде ишгирок қилганлардан бир неча кишини кишанбанд ҳолда келтиришди... Искандар Бессни Дорога хиёнатда айблаб, кулоқ учларини ва бурнини кесиш-ни, сўнг эса шу аҳволда Экбатанга олиб бориб, мидия ва форсларнинг йиғини (xullogos) олдиде қатл этишни буюрди.³

Ўша жойдан IV, 15.

Искандар қошига (Мароқандга) европалик скифлардан иккинчи бора элчилар келишди... Ваколатлари бўйича улар скифларнинг Искандар буйруқларини бажаришга... дўстликнинг мустаҳкам бўлиши учун эса скиф подшоси⁴ ўз қизини

¹ Политимет гр. (сўзма-сўз “Кўпшухратли”) — Зарафшон дарёси.

² Этимандр, уни Арахот дейишган — Гилменд дарёси.

³ Курций бу воқеа, яъни, Бесснинг топширилиши Мароқандда бўлган, дейди. Аррианда эса — Балхда бўлиб чиқяпти.

⁴ Скифларда ягона подшо бўлмаган. Бирорта қабила доҳийси бўлиши мумкин.

Искандарга хотинликка беришга тайёр эканини айтишди. Ёки скиф боёнлари ва бошқа скиф подшоларининг қизларини Искандарнинг яқин одамларига никоҳлаб бериш таклифини айтганди скиф подшоси...

Шу кунларда Хоразмий подшоси Фаразман-да, 1500 отлиги билан келди. Фаразман ўзининг колх ва амазоналар қўшниси эканини, мабодо Искандар бу икковига қарши уруш очса, ҳамда Эвксин денгизи бўйида яшовчи бошқа қабиаларни бўйсундирмоқчи бўлса, шахсан йўлбошловчи бўлишга, қўшинни эса озиқ-овқат билан таъминлашга тайёрлигини айтди.

Скиф элчиларига Искандар ўша пайтдаги шароитларга мос бўлган дўстона жавоблар берди, скиф қизлари билан никоҳ орқали боғланиш масаласини эса ҳозирча мавруди эмаслигини айтди. Фаразманнинг эса, дўстона таклифини мақтаб, дўстлик ва ҳарбий иттифоқ шартномасини тузди. Понт юришини бошлашга ҳали вақт борлигини айтиб, уни Бақтрия ҳукмдорлиги топширилган Артабаз ва бошқа сатраплар билан таништириб қўйди...

Кейин Искандар Сўғдиёнани яна бир босиб ўтиш ниятида Окс дарёсига қайтди. Чунки, кўпчилик сўғдилар у тайинлаган сатрапга бўйсунганини истамай, қалъалар ва бошқа ҳимояланиш мумкин бўлган жойларга қамалиб олганлари ҳақидаги дараклар етиб келганди. Окс қирғоғидаги қароргоҳида турганда чодирини яқинидан булоқ отилиб чиқди. Унинг ёнида яна бир ёғли суюқлик чиқадиغان булоқ ҳам кўринди.¹

Арриан. Искандар юришларининг тарихи. IV, 16.

Искандар қўшинининг бир қисми билан Сўғдиёнага ўтди. Полисперхонт, Аттал, Горгий, Мелеагрларга шу ерда — Бақтрияда қоллишни, уни итоатда ушлашни, варварларнинг тартибсизлик қилишларига йўл қўймасликни, ажралиб чиққанларини эса бўйсундиришни тайинлади.

Қўшин Сўғдиёнанинг каттагина қисмидан ўтиб, Мароқандга етиб келганда Искандар Гефестионни Сўғдиёнанинг шаҳарларига аҳоли топиб қайтадан жойлаштириш² вазифаси

¹ Аму бўйидаги нефть булоғи ҳақидаги қимматли маълумот. Ҳозирги Каспий бўйидаги топилмааларга Амударёнинг эски ўзанига яқин жойларни кўрсатган Аррианнинг хабари турки бўлган бўлиши мумкин (*тарж. изоҳи*).

² Гап Искандарнинг аскарлари, ветеранлар, ёки асирлар томонидан кунпаякун қилинган шаҳарлар хусусида.

билан, Кен ва Артабазни эса, Спитамен қочиб борган, деган хабар келгани учун скифларга жўнатди. Қолган қўшин эса Сўғдиёна юришини давом эттирди ва ҳеч қандай қийинчиликсиз исёнчилар эгаллаган масканларни қўлга олди. Искандар бу ишлар билан банд экан, массагет деб аталувчи скифлар юртига қочиб ўтган Спитамен ва унинг ёнидаги бир неча сўғд, 600 га яқин массагет отлиғини атрофларига йиғиб, Бақтриядаги бир қўрғон олдида пайдо бўлишди. Ҳеч қандай хавфни кутмаган қўрғон бошлиғига, аскарларга ҳужум қилиб уни эгаллашди. Аскарларни чоғиб, бошлиқни банди қилиб сақлашди. Қўрғонни қўлга киритганлари жасурлантирди шекилли, бир неча кун ўтиб Зариасп шаҳри остоналарига келишди. Шаҳарга ҳужум қилишга юраклари бетламаган бўлса-да, анча-мунча ўлжани олиб кетишди. Зариаспда ярим соғ, ярим касал озгина этер отлиқлари қолганди холос... Скифларнинг босқинини эшитиб, улар Зариаспни қўриқлаш учун қолдирилган ёлланмалардан 80 кишини йиғиб, яна подшонинг хизматкорларидан одам қўшиб, массагетлар устига юрдилар... ўлжанинг барини тортиб олдилар. Бироқ, тартибсиз ҳолда қайтаётганларида Спитамен билан скифлар пистирмасига учрадилар-да, 6 этер ва 60 ёлланма аскарни йўқотиб қайтдилар.

Арриан. Искандар юришларининг тарихи. IV, 17.

Ушбу хабарни эшитган Кратер массагетларга қарши шошилинч отланди... Жанг бўлиб ўтиб, македонликлар ғалаба қозонди.

Бари одамлар билан Кенга, ўз бўлинмаси билан Мелеагрга, 400 га яқин этер отлиқларига, ҳамма отлиқ найзавозларга, Аминта бўлинмасидаги барча бактриялик ва сўғдларга Искандар шу ерда қолишни, Кенга бўйсунушни, мамлакатни муҳофазалашни ва мабодо Спитамен қишда босқин уюштира, уни алдаб, тузоққа илинтиришни топширди.

Бу орада Спитамен, ҳамма жойлар македон гарнизонлари билан бандлигини, паноҳ бўладиган пакка йўқлигини кўриб, Кен қўшинига қарши юришга қарор қилди. Сўғдиёна билан массагет Скифияси чегарасидаги сўғд қўрғони бўлмиш Богамга келди-да, 3000 га яқин скиф отлиқларини ўзи билан бирга Сўғдиёнага босқин уюштиришга кўндирди.

Қашшоқликда яшовчи, биров талашидан қўрқадиган на шаҳари, на муқим яшайдиган қишлоғи бўлмаган бу скифларни ҳар қандай босқинга қўндириш жуда осон эди. Кен билан унинг дўстлари Спитаменнинг отлиқларга бош бўлиб яқинлашаётганини эшитиб, аскарлари билан қарши чиқдилар. Ўртадаги қақшатқич жангда македонлар юлиб келдилар. Варвар отлиқларидан 800 дан ортиғи ўлдирилди. Кен отлиқларидан 25, пиёдаларидан 12 одам йўқотилди. Спитамен қўшинидаги кўп сўғд ва бақтрияликлар қочиб кета туриб, ундан ажралиб, Кенга келиб қўшилдилар. Скиф-массагетлар эса, босқиннинг барбод бўлганини кўриб, ўз қуролдошлари бақтрия ва сўғд аскарларининг озиқ-овқат қарвонларини талаб, Спитамен билан сахрога чекиндилар. Аммо юртларига кириш мақсадида Искандар юриш бошлаганини эшитиб, хавфхатарни ўзларидан соқит қилиш умидида, Спитаменнинг калласини кесиб Искандарга юбордилар.

Арриан. Искандар юришларининг тарихи, IV, 18-19.

Қиш қаҳри ҳали кучли бўлганидан Искандар қўшинга Навтакда дам олишга рухсат берди... Кўклам келиши билан сўғдлар кўп одам тўплади, деган хабарни эшитгани учун «Сўғд қояси» деб аталувчи қояга (petra)¹ етиб келди. Бу қояга бақтриялик Оксиарт-да, хотини ва қизларини яшириб, ўзича бу жойни олиб бўлмас деб ўйлаб, кейин Искандардан юз ўтириб ажралганди. Агар бу қоя олинса, Сўғдда бундан кейин ҳам исён кўтаргудек бўлсалар қочадиган жойлари бошқа қолмайди, деган қарорга келинди. Искандар қояга яқинлашганда кўрдикки, гир атроф тиклигидан тўғридан-тўғри ҳужумнинг фойдаси йўқ. Варвар узоқ қамалга ҳозирланиб озиқ-овқатни-да гамлаган. Қалин қор македонларнинг ишини жуда қийинлаштиради, душманнинг эса ичадиган сувини сероб қиларди. Шунга қарамай Искандар қояни олмоққа қарор қилди... Таслим бўлиш ҳақидаги таклифга варварлар мазах билан жавоб бердилар: «Искандар аввал бу ёққа чиқоладиган қанотли жангчилар топсин, оддий бандалардан биз қўрқмаймиз!».

Олдинги машқларда қатнашиб қояга чиқиш ҳунарини эгаллаганлардан 300 га яқин киши топилди. Улар ўзларига

¹ Қ о я — тоғдаги улкан сунага ўхшаш ер бўлиши керак. (тарж.изоҳи.)

лозим бўлган михларни тайёрладилар... Михларга зиғирпоя толасининг пишиқ арқонларини боғлаб, қоянинг деворлари роса тик бўлган ва шу сабабдан энг кам қўриқланадиган ерига келдилар. Сўнгра, михларни қордан холи бўлган ёки қор қаттиқ музлаган жойларга қоқиб, бири бирларига зина бўлиб, ёрдам бериб, бири у ердан, бири бу ердан кўтарила бошладилар. Тонг отганда қояга кўтарилиб тоғнинг чўққисини эгалладилар. Сўнг Искандарнинг буйруғига биноан македон қароргоҳига қараб, зиғирпоя толасидан тўқилган рўмолларини силкита бошладилар. Искандар сўғдларнинг энг олдингида турган соқчиларига жарчи юбориб, вақтни чўзмасдан таслим бўлишни, чунки қанотли одам топилиб, тоғ чўққисини қўлга киритганини айтишни ва чўққи томон ишора қилишни буюрди. Варварлар чўққини кўрдилар ва кўрқиб кетиб... таслим бўлдилар.

Асирга олинган жуда кўп аёллар ва болалар ичида Оксидартнинг хотини, фарзандлари, жумладан Роксана отли қизи ҳам бор эди... Искандар унга ишқи тушиб, эҳтироси жуда кучли бўлса-да, асираси ҳисобланган қизнинг номусига тегмай, уни уйланишга лойиқ деб топди.

Арриан, Искандар юришларининг тарихи. IV, 21

Сўғдиёнадаги режаларини битириб, юқорида айтилган супани-да қўлга олгач, Искандар паретақлар вилоятига юриш бошлади. Варварларнинг катта тўплами яқинлашиб бўлмас бир табиий қўрғонни, яъни иккинчи қояни эгаллаб олганлиги бу юришга сабаб бўлган эди. Хориен қояси деб аталувчи бу қояга Хориеннинг ўзи-да жуда кўп мулозимлари билан қочиб борган эди. Қоянинг баландлиги 20 стадийча чўзилган¹, айланаси эса 60 стадийча эди. Баландлик ҳар томондан бироз қиялаган тиклик бўлиб, кирадиган қийин йўл фақат битта эди. Ингичка бу қоя йўли табиий эмас, инсон томонидан яратилган, бир тарафи жар бўлган, фақат битта одам সিғадиган бўлгани учун қаршилик бўлмаган тақдирда, аскар киритиш қийин эди. Бунга фақат жарни тўлдириш орқали эришиш мумкин эди... Искандар арчаларни кесиб хужум нарвонларини тайёрлашни ва улар орқали жар тубига

¹ Ишонил қийин, 20 стадий — 4 километр дегани. (тарж. изоҳ.)

тушишни буюрди. Чунки нарвонларсиз бу ишни-да амалга ошириш иложи йўқ эди. Камон ўқлари қоя устига тушган-да... Хориен... лол қолиб, Искандарга элчи юборди-да, олди-га Оксиартни жўнатишни илтимос қилди. (Оксиарт Хориенни таслим бўлишга кўндирди... ва Искандар Хориенга бу қўрғонни-да, ҳукмронлик қилган вилоятини-да қайта топширди).

Арриан. Искандар юришларининг тарихи, VII, 6.

Бақтриялик сўғд, арохоз, дранг, арий, парпи, шунингдек, эвак деб аталувчи форслардан тузилиб, ичига этер отлиқлари сочиб ташланган махсус бешинчи гиппархия¹ тузилганди. Гиппархиянинг йигитлари қомат гўзаллиги, бақувватлиги билан ажралиб туришарди. Тўғри, уларнинг ичида этерлар ҳам бор эди ва бу нарса отлиқ қўшиннинг ялписига кўпайтирилгани учун қилинганди. Бироқ, уларнинг агэмага² қўшилгани, ўзларининг калтароқ отма найзалари ўрнига узун македонча найза билан қуроллантирилгани, агэмага Артабазнинг Кофэс, Мазейнинг Гидарн билан Автибол, Парпия ва Гиркания сатрапи Фратафреннинг Сизен билан Фрадасман деган ўғиллари, ака-ука Автобар билан Мифробейларнинг киритилгани, боз устига агэмага Искандарнинг хотини Роксананинг акаси Оксиартнинг ўғли Гистаспнинг — бақтрияликнинг бошлиқ қилиб қўйилгани македонларни қаттиқ изтиробга соларди. Искандар батамом варварлашиб бўлди, нафақат македонча одатларни, балки македонларнинг ўзларини-да қадрламай қўйди, деб ўйлашарди улар.

Ўша жойда, VII, 16.

Кейин Искандар Гиркан тоғларидаги ўрмонларни кесиб, узун-узун грекча услубда тўшамасиз ва тўшамали кемалар ясаш учун Аргей ўғли Гераклитни кемасозларга бош қилиб жўнатди.

Каспий ёки Гиркан деб аталувчи денгизни ўрганиб чиқиш, унинг Эвксин Понти (Қора денгиз) билан ёки бошқа

¹ Г и п п а р х и я — отлиқлар бўлинмаси.

² А г э м а — сараланган отлиқ бўлинмаси, илгари фақат македонликлардан тузиларди.

денгиз билан қўшиладимми-қўшилмайдими, Буюк Шарқ денгизига, шарқ, яъни Ҳиндистон томонидан Гиркан кўрфазига қўйиладими-йўқми, шуларни билиш ишғиёқи туғилганди Искандарда. Чунки, унинг сўраб суриштиришларидан Форс қўлтиғи билан Қизил деб аталувчи денгиз — Буюк денгизнинг кўрфазлари бўлиб чиқди. Атрофида озмунча халқлар яшашига, кемалар юрадиган дарёлар келиб қўйилишига қарамай Каспийнинг боши қаердалиги ҳали топилмаганди. Ҳинд дарёларидан кейин энг буюк дарё деб ҳисобланувчи ва бақтрлар еридан оқиб ўтувчи Окс (Аму), скиф юртидан оқиб ўтувчи Яксарт ҳам шу денгизга тушарди. Арманиядан оқиб ўтувчи Аракснинг Каспийга қўйилиши етиб келган кўп маълумотлар билан тасдиқланганди. Буларнинг бари катта дарёлар эдилар. Бу дарёларга эса бошқа дарёлар келиб қўшилди. Бу маълумотларнинг қўпчилиги, Искандар билан бирга юрувчи ва ўша тарафларга борган, у ерларда яшаган халқлардан чиққан ҳамроҳларига маълум эди. Қарама-қарши томонда кўчманчи скифлар яшарди, лекин улар хусусида тўлиқроқ маълумот йўқ эди.

Арриан. Искандар юришлари тарихи V, 1, 10.

... (Искандарнинг қўшин олдидаги нутқи). Уйларингга боринглар ва ўз подшоларинг Искандар ҳақида, форс, мидия, бақтр, саклар устидан ғалаба қозонган, уксий, арахозий, драгларнинг танобини тортган, то Каспий денгизига-ча бўлган маконда яшовчи парпилар, хоразмликлар, гирканларни бўйсундирган; Кавказдан ошган, Каспий дарвозасидан ўтган; унғача фақат Дионис жазм этган Окс, Танаид, Инд дарёларини кечиб ўтган; Гидасп, Акезин¹, Гидрастрларни кечиб ўтган, Инднинг иккала ўзани бўйлаб сузиб бориб, Буюк Денгизга чиққан, Гедрозия чўлидан юриб ўтган, кемалари Ҳиндистондан Эронга етиб борганда эса Кармания ва ориглар² юртини эгаллаган подшоҳинглар ҳақида сўзлаб беринглар.

¹ А к е з и н — Панжоб пасттекислигидаги дарё. Инда қўйилади. Гидасп, Гидрастрлар унинг ирмоғи.

² О р и т л а р — Балужистондаги бир қабила.

Квинт Курций Руф. Исқандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, IV, 5, 4.

(Уруш бошланишидан аввал Доронинг Исқандарга хати). Исқандар салтанатнинг буюк таянчлари бўлмиш Евфрат, Тигр, Аракс ва Гидасп дарёларидан ўтиши лозим бўлади. У шундай ўлкаларга келадик, кўшинининг кичкиналигидан уялиб қизариб кетади. Мидияга, Гирканияга, Бақтрияга, Ҳиндларга у қачон етиб бораркин? Мен Кавказда, Танаид соҳилларида яшовчи сўғдларни, арахозийларни гапириб ҳам ўтирмайман.

Ўша жойда, IV, 6, 3.

Бу қабиаларнинг ичида бақтрияликлар энг уддабуро, феъл-атворлари шафқатсиз, форсларнинг дабдаба ва назокатли ҳаётидан нафратланадиган халқдир. Жанговар, қароқчиликдан кун кўрадиган скифларнинг кўшниси бўлганлари учун ҳамиша куролланган юрадилар.

Ўша жойда, V, 6, 17-18.

Форсларнинг экинзорларини вайрон қилиб, кўп қишлоқларини эгаллаганда, Исқандар бошқа форслардан кескин фарқланувчи, жуда жангари, пард деган қабила билан тўқнашди. Улар тоғларда ўзлари ўйган ғорларда бола-чақалари билан яшашади. Емишлари мол ва ов ўлжасининг этидир. Хотинларининг феъли-хўйи эркаклардан қолишмайди.

Ўша жойда, V, 8, 1-5.

Доро аввал Бақтрияга бормоқчи эди. Бироқ, Исқандарнинг ундан илгарилаб бориб қолишидан хавфсираб, ниятини ўзгартирди... қочишга эмас, жангга тайёрлана бошлади. Унинг 30000 пиёда аскарлари бўлиб, 4000 таси садоқати оғишмас греклар эди. Сопқончи билан камончилари-да, 4000 киши бўлиб, бундан ташқари аксарияти бақтрияликлардан иборат 3300 отлиқ жангчиси бор эди ва уларга Бақтрия сатрапи Бесс бошчилик қиларди.

Ўша жойда, V, 9, 2-8.

Набарзан Бесс билан битта фитнада эди... ниятлари ўзларига содиқ аскарлар ёрдамида подшони банди қилиш;

мўлжаллари — агар подшони тирик топширсалар Искандар уларни таъқиб қилмайди ва улар голибнинг марҳаматию, миннатдорчилигига эришадилар (шунинг учун Набарзан Дорони Бақтрияга ундарди): «Бақтрия тегилмаганча туришти... Ҳиндлар, саклар сенинг қўлингда; шунча одам, шунча аскар, отлиғу, пиёда ҳаммаси урушни қайта бошлашга тайёр»...

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. V, 9, 14-17.

(Форс) Қароргоҳидаги кайфият турлича эди, маслаҳат йиғинлари бурунгидек яхлит эмасди... Бақтрияликлар билан бирга бўлган Бесс, Бақтриянинг хавфсизлиги ва бойликларини ваҳ қилар, бу ер эса хавф-хатар гирдоби эканини айтиб, форсларни-да ажралиб жўнашга ундарди.

Ўша жойда, V. 13. 18.

(Доронинг ўлдирилиши тасвирланади). Жиноятни содир этгач, қочиш билан изни яширишмоқ фикрига тушишди. Набарзан Гирканияга жўнади. Бесс унчалик кўп бўлмаган отлиқлари билан Бақтрияга. Аскарнинг камлигига сабаб, кимидир қандайдир ниятлар илинжида, кимидир қўрқиб тарқалиб кетишганди. Базўр 500 отлиқ йиғилди. Улар-да, кўп иккиланишар, урушни давом эттиришга ҳам, доҳийларини ташлаб қочишга ҳам тайёр эдилар.

Ўша жойда, VI, 2, 12-15

(Искандарнинг қўшини) бурунлари ҳеч кимга номаълум, лекин шу замонда Фроту Дажладан то Қизил денгизгача бўлган ҳамма халқларга ҳукмини ўтказаётган парпиёнлар юртига ўтиб борди. Скифлар ҳосилдор текисликларни эгаллаб, ҳамма қўшинлари учун хавф солардилар. Улар Осиёда ҳам, Европада ҳам яшайдилар. Танаид Европа билан Осиёни ажратиб туради. Парпиёнага асос солган скифлар, у ерга Боспор орқали эмас, Европадан келганларига шак-шубҳа йўқ. У ерда греклар асос солган, иқлими жуда ажойиб Гекатомпил деган шаҳар бўлган.

Ўша жойда, VI, 6, 13-19.

Бесс подшоҳ либосларини кийиб, Артаксеркс номини қабул қилди ва бу билан скифларга, шунингдек, Танаид

(Сирдарё) бўйидаги бошқа халқларга ўзини мажбурлаб тан олдирди. Бу хабарни Искандарга Сатибарзан олиб келди. У юкиниб Искандарга хайрихоҳ эканини айтди. Искандар унга ўзи сатраплик қилаётган вилоятни берди.

Шундай қилиб Искандар Бақтрияга юрди. Бессни олмақчи эди.

Ўша жойда, VII, 3, 6-23.

Парапамизад¹ деб номланган ва ҳатто қўшнилари билан-да борди-келди қилмагани учун ҳеч кимга маълум бўлмаган қабиллага подшо бутун қўшини билан ҳужум қилди. Варварлар ичида энг маданиятсизси бўлган буларнинг ери асосан шимолнинг совуқ ўқига ўтирилган ва ғарб томондан Бақтрия, жануб томонидан эса Ҳинд океани билан чегарадошдир. Парапамизадлар уйларини хом ғиштдан тиклайди. Қурилиш ашёлари танқислигидан уйларини тепасигача хом ғишт билан битириб, ёруғ кириши учун битта тешик қолдирадилар... Уй теғрасини, совуқ об-ҳавода етишиши мумкин бўлган шох-шабба ва ёғоч билан қоплайдилар. Қишда қалин қор тагида қоладилар. Қор эригандан сўнггина уйларига яна ёруғлик тушади. Доимий совуқдан сиқилган ерларига қалин қор ёққанда атрофни ёруғликдан кўра сояга ўхшайдиган бир зимистон қоплайди... Ана шундай зимистон чўлга мубтало қилинган қўшин — совуқлик, очлик, чарчоқ, иложсизлик йиғиндисидан иборат қийинчиликлар ичида эди... Агар солдатлар бирорта уйга дуч келсалар ўзларини тезгина тиклаб олардилар, бироқ туман шунчалик қуюқ эдики, туғундан бошқа нарсани кўриб бўлмасди.

... Бу жойдан қўшин Осиёни иккига ажратиб турувчи узлуксиз Кавказ тизмаси томон юрди... Катталиқда иккинчи ўринда турувчи Тавр тизмаси, Каппадокияда бошланиб, Киликиядан ўтиб бориб Армания тоғларида Кавказ тизмаси билан қўшилади. Ўша жойда бир-бирига қўшилиб, узлуксиз бир тизма ҳосил қиладилар. Осиёнинг барча дарёлари шу ердан бошланиб бири Қизил денгизга, иккинчиси Каспийга, учинчиси — Гиркан ёки Понтга (Қора денгиз) қуйиладилар. Қўшин ўн етти кундан кейин Кавказни ошиб ўтди...

¹ П а р а п а м и з — Арриан Парапамиз номини ишлатмаса-да, Ҳиндикушдан ўтишни шу каби тасвирлайди.

тоғ остоналарида шаҳар учун ер танланди. Бу шаҳарда македонларнинг ёшуллиларидан (geniores) 7000 кишининг, шунингдек, меҳнати керакли бўлган аскарларнинг қолишига рухсат этилди. Шаҳар аҳли бу шаҳарни ҳам Искандария деб аташга қарор қилди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, VII, 4, 1-7, 20-25

Искандар ҳаракатларининг тезлигидан ваҳимага тушган Бесс, қабилалардаги қабул қилинган одатлар бўйича, ота-боболари сифинган худоларга қурбонликлар келгирди-да, дўстларини, қабила доҳийларини дастурхон устида (ҳарб ишлари хусусида) сўзлашиб олиш учун базмга чақирди... Менинг фикримча, — деди у, — Ўқўз дарёдан душман учун ўтолмайдиган ғовдек фойдаланиб, Сўғдиёнага чекинишимиз ҳамда қўшни қабилалардан бардам-бардам ёрдамчи кучлар етиб келмагунча кутиб турмоғимиз керак. Хоразмликлар, дайлар, саклар, ҳиндлар, Танаид ортидаги скифлар келишади. Уларнинг бирортаси-да, македонлар билан куч синашишдан бош тортиш даражасигача пастлашмайдилар. Йиғилганларнинг бари бу қарорнинг халоскорона эканини тан олдилар... Бесснинг бақтрияликлардан 8000 қуролланган кишиси бўлиб, ҳаммаси — македонликлар Ҳиндистонга кетиш-япти деб ўйлаганидан Бессга қўшилгандилар. Бироқ, македонларнинг ўзларига қараб келаётганини билиб, Бессни ташлаб қишлоқларига (vici) тарқаб кетдилар. Бесс эса содиқ қолган «аймоқлари»нинг қўшини билан Оксдан ўтди-да, душманлари фойдаланмаслиги учун кемаларни ёқиб, Сўғдиёнада янги кучларни тўшлади.

Искандар эса, айтганимиздек, Кавказ тизмасидан ўтган, аммо қўшини оч эди. Аскарлар худди зайтундан шарбат қандай сиқиб олинса, шундай қилиб кунжутни сиқиб баданларига суртардилар. Бироқ, бир амфора бунақа шарбатнинг нархи 240 динор, бир амфора асал 390, шароб эса 300 динор эди. Буғдой эса умуман йўқ эди. Варварлар “сир” деб атайдиган ва ичига мева-чева солиб қўмиб қуядиган идишларини шундай яширардиларки, уни кўмган кишидан бошқа ҳеч ким тополмасди. Бу ҳақатчиликда солдатлар фақат балиқ ва ўт-ўлан билан ўзларини ушлардилар. Бироқ, шу емак ҳам

етишмас, натижада юк ортилган отларни сўйишга тўғри келарди. Шу азобда улар Бақтрияга етиб келдилар.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, VII, 4, 26-31.

Бақтриянинг табиий шароити турли-тумандир; узумлари йирик-йирик ва жуда ширин; офтобда яхши қизийдиган ерни қондирадиган серсув дарёлар бор; энг ҳосилдор жойларга дондун экилади, қолган қисми қорамол еми учун экинзорга айлантирилган; бироқ майдонининг катта қисми унумсиз. Сув етишмаслигидан бирор нарса ўстириб одамларига едиrolмайди. Понт шамоли эсиши билан кум ёғилади, катта тоғлардек уюлиб, барча йўлларнию, сўқмоқларни босади. Шунинг учун сафардагилар худди денгизчилар каби юлдуз кўриб йўл юрадилар. Кечалари кундузгидек ёп-ёруғ бўлиши бунга қўл келади. Аммо оби-ҳаво бузилганда бу жойларда барча излар йўқолади, чарақлаб турган юлдузларни туман қоплайди, денгиздан эсангн шамол одамларни ағдаради. Бироқ оби-ҳавоси юмшоқ бўлган минтақаларда одам жуда кўп яшайди ва уюр-уюр отлар боқилади. Бу вилоятнинг маркази бўлмиш Бақтра шаҳри Парапамиз тоғининг биқинида жойлашган.

Вилоят билан шаҳарга ўз номини берган Бақтр дарёси шаҳар деворларининг тагидан оқиб ўтади.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, VII, 4, 32-40

... Бу орада Бессга ёрдамга келаётган Танаиднинг (Сирдарё) нариги тарафида яшовчи скифлардек яна бир хавф пайдо бўлганини хабар қилишди. Бу билан бир вақтда Каран билан Эригийнинг арий қабиласи ерларида қилган ишларидан хабардор бўлинди. Македонлар ила арийлар ўртасида уруш рўй берибди. Варварларнинг бошида қочқин Сатибарзан турган экан. Жангнинг сустлигини, кучларнинг тенглигини, галабанинг ё у, ё бу томонга ёр бўлмаётганини кўриб, у оти билан олдинги қаторга ташланибди, дубулфасини ечиб ўз жангчиларини жасоратлантирибди, душманларига қараб эса, қани бирга-бир чиқадиганинг борми, мен у билан яланбош сўқишаман, дебди. У тарафдан аскар бошлиғи Эригий чиқибди. Ёши ўтинқираган, бироқ жисмоний ва руҳий кучла-

ри сақланиб, йигитларникидан сира қолишмайдиган Эригий ҳам дубулгани ечиб, кал бошини ялангочлабди-да, шундай дебди: «Ғалабам билан ёки мардона ўлимим билан Искандарнинг қандай дўстлари, қандай аскарлари борлигини кўрсатадиган кун мен учун етиб келди». Бошқа бир сўз демай, отини душманига бурибди. (Жанг тафсилоти ва Сатибарзаннинг ўлими ҳикоя қилинади). Доҳийлари кетидан ихтиёрийдан кўра кўпроқ ша-роит тақозоси билан юрган ва Искандарнинг яхшиликлари эс-ларида турган варварлар Эригийга таслим бўлдилар.

Искандар эса Бесснинг изидан кетди.

Ўша жойда. VII, 5, 1.

Бақтрия ҳокимиятини Артабазга топшириб, у ерда юк ва заҳираларни қолдириб, сараланган ва синашга кучларини олиб сўғдларнинг чўл ерларига кирди. Аскарларини тунда олиб юрарди. Сув етишмаслигидан қаттиқ чанқардилар... 400 ста-дий атроф-теварақда ҳеч қандай сув йўқ эди. Куёш ерни аёвсиз қиздирарди; чидаб бўлмас даражада қизиган ерни куёш нуридан туғилган туман қошларди, узлуксиз, адоқсиз те-кислик эди.

Ўша жойда. VII, 5, 13-18.

Шу йўсинда Искандар Окс дарёсига етиб келди... Кемалар йўқ эди. Ер ялангоч, (қурилиш) ашёлар йўқлигидан кўприк-да қуролмасди. У ичи сомон билан тўлдирилган чарм қошларни тарқатди. Қошларни миниб дарёдан ўтардилар, биринчи ўпан-лар бошқалар келишини чеккароққа ўтиб кутардилар. Ана шу усулда қўшинни олти кунда нариги соҳилга олиб ўтди.

Ўша жойда. VII, 5, 19-24.

Сўғдиёнадаги воқеаларни билгач, Бессни таъқиб қилиш-га қарор берди. Бесснинг дўстлари орасида Спитамен алоҳида унинг ҳурматига сазовор эди. Аммо макрни ҳеч қандай хиз-матлар билан-да юмшатиб бўлмади. Доро учун қасосдир, деган гап билан ўз жиноятига лабдабали тус берди; Спита-мен жиноятдан эмас (бахти қаро) тақдирдан юз ўтирди. Ис-кандарнинг Ўқуз дарёсидан ўтганини эшитгач, Бессга илға-ри қаттиқ садоқат билдирган Датаферн билан Катенларни режасига шерикликка тортди. Улар саккизга бақувват-бақув-

ваг йигитчаларни бошлаб тезликда етиб келишди. Спитамен Бесснинг олдига борди-да, Датаферн билан Катен сенга қарши фитна тузиб, тириклигингча туғиб Искандарга топширишмоқчи экан, уларни ҳибсга олиб, кишанлаб қўйдим, деди. Бесс бу гапга ишониб, жазолаш ниятида айбдорларни келтиришни буюрди. Бироқ улар... уни боғлаб, бошидан подшолик лозиматларни, жигаларни юлиб олишди... Ҳибсга олувчилар ёлғон гапириб, бу ишни Искандарнинг буйруғига қўра қиляпмиз, дейишмаганда йиғилган оломон Бесс томонида хужумга ўтармиди, ё йўқлиги номаълумлигича қолди. Уни отга миндириб Искандар хузурига жўнатишди.

Квинт Курций Руф. «Искандар Мақидунлининг ишлари» VII, 5, 27.

Улар аҳолиси бранхидлардан иборат бўлган кичик шаҳарчага келишди. Бир замонларда, Ксеркс Грециядан қайтаётган пайғда бранхидлар Милетдан кўчирилиб бу ерга жойлангизилгандилар. Чунки улар Дидим эхромини Ксеркс фойдасига таққирлаганлар. Улар бу ерда ота удумларини ушлаб яшар, фақат икки тилда гаплашишар, истеъмолдаги тилни эса бироз фалишлангизиб ишлатардилар. Улар подшони шод-хуррамлик билан куғиб олиб, ўзларини ва шаҳарларини унга топширдилар. Искандар қўшинидаги милетликларни тўплаб, бранхидларнинг тақдирини ҳал этишни уларга топширди. Милетликлар эса бранхидларнинг сотқинлигини унутмагандилар ва ёмон кўрардилар. Милетликларнинг фикри турлича чиқиб, қарорлари чўзилиб кетгани учун ҳал қилиш масаласини подшо ўз зиммасига олди... У дарвозадан кириб, сотқинликнинг уяси сифатида шаҳарни ер билан яксон қилишни, одамларини битта қўймай ўлдиришни буюрди. Одамларининг тили бирлигида, ялиниб-ёлворишлари-да унинг қаҳрини юмшата олмади. Иморатларнинг изи ҳам қолмади, муқаддас дарахтзорлар илдизи билан суғуриб ташланди, шаҳар ўрнида чўл ва унумсиз ер қолди... Милетни кўрмаган, хиёнат қилиш қўлиридан келмайдиган авлод ўз аждодлари гуноҳини ана шу тариқа ювди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. VII, 6, 36-43.

Бу жойдан у Танаидга (Сирдарё) борди. Боғланганлигининг устига ҳеч қандай кийими қолдирилмаган Бессни шу

ерга келтиришди. Спитамен уни буйнидаги занжирдан ушлаб турар ва бу нарса македонлар учун варварларнинг берган текин томошаси эди...

(Искандар Спитаменни мақтаб) узининг танқоровулдари сафида юрувчи Доронинг укаси Оксирита Бессни олишни буюрди. Бессни хочга тортишди, қулоқ ва бурнини кесишди, сўнг варварлар камон отиб ўлдиришди-да, қуш ҳам тополмайдиган қилиб жасадни ташлаб юборишди... Бессни келпирганларнинг бариси мукофотлар олди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. VII, 6-10-27.

Тўртинчи куни Мароқанд шаҳрига келишди. Шаҳар 70 стадий узунликдаги ташқи девор билан, ичидаги қалъа эса яна бир иккинчи девор билан қуршалганди. Шаҳар бошқарув тизимини ўрнатиб бўлгач, подшо атрофдаги қўшни қишлоқларни талатиб, ёқиб ташлади. Кейин бир замонлар аждодлари Кирни ўлдирган абий-скифларидан элчилар келишиб, ўз итоатгўйликларини билдирдилар... Абийларни Европада яшовчи скифлар олдига жўнатиб, уларга, Танаиднинг бу қирғоғига шоҳнинг рухсатисиз ўтмасликларини айтишни тайинлади... Шаҳар қуриш учун Танаиднинг шундайгина устида жой танлади... ва бу шаҳар забт этилганлар учун ва янги забтлар учун таянч бўлажagini эълон қилди.

Аmmo унинг ниятларига сўғдларнинг ажралиб чиққанлари ҳамда ўзларига бақтрияларни эргаштирганлари ҳақидаги хабар тўғоноқ бўлди. Улар 7000 отлик эдилар. Қолганлари буларнинг обрўсига (anetoritoten sequebantur) ишониб эргашган кишилар эди. Искандар Бессни сотган Спитамен билан Катенга, амалга ошира олишларидан шубҳа қилмагани учун бу кўзғолонни тўхтатиш ҳақида буйруқ берди. Бироқ улар, тўхтатиш илтимос қилинаётган воқеанинг бошловчиси бўлганлари учун, подшо барча Бақтрия отлиқларини қошига чорлайди-да, барини бирданга ўлдиради, деб миш-миш тарқатиб, буйруқни бажармадилар... Улар ўзларининг халққа қарши қилган гуноҳлари учун жазоланишдан, шунингдек Искандарнинг аччиғи кўзғалишидан ҳайиқардилар ва Бесснинг шоҳга қасд қилишини-да бирдек истамасдилар. Жазолан қўрқиб ҳисси халқни қуролга чақаришга олиб келди.

Искандар Кратерни Кирополни олишга қолдириб, ўзи бошқа шаҳарни эгаллади. Ундаги ёшларнинг (жангчиларни) барини ўлдиртириб, қолганларини ғолибларга ўлжа сифатида бўлиб берди. Шаҳар кўрғонини эса мустақамлади. Жасур халқ бўлган мамаценлар ўз-ўзларини ҳимоя қилиш энг ҳалол иш, бундан ташқари омон қолишнинг-да энг тўғри йўлидир, деган қарорга келдилар. Қабиланинг қатъий қарорини юмшатиш учун шоҳ улар ҳузурига 50 отлични юбориб, таслим бўлганларга меҳр-мурувват, жанг қилиб мағлуб бўлганларга аёвсиз қаҳр кўрсатилишини яхшилаб тайинлашни буюрди. Мамаценлар шоҳнинг лафзида туришига-да, буюк қудрат эгаси эканлигига-да заррача шубҳаланмасликларини айтиб, отличларга шаҳар ташқарисидан тўхташни буюришди. Сўнг хурсандчилик билан зиёфат қилишди. Тунда эса емак-ичмақдан оғирлашган ва уйқули ҳолидалигича қириб ташлашди.

Искандар бир ҳамлада оладиган мўлжалда, шаҳарни қуршаган истехком (согопа) қурди-да, қамалга бошчилик қилиш учун Мелеагр билан Пердиккани чақириб, ўзи Киропол қамалидаги Кратер ёнига жўнади. Кир асос солан бу шаҳарни аслида кечирмоқчи эди. Чунки бу қабилаларнинг подшолари ичида у Кир билан Семирамидага алоҳида меҳр қўйганди, уларга қойил қоларди. Бироқ шаҳарликларнинг қаттиқ турганлари уни жуда аччиқлантирди, натижада у галабадан сўнг шаҳарни ер билан битта қилиб ташлади... Шундан сўнг, мамаценлардан қасд олишни хаёлига-да келтирмай Мелеагр билан Пердикканинг олдига қайтди. Унинг юришларида олинган шаҳарлардан бирортаси ҳам бу шаҳарчалик қаршилик кўрсатмаганди: аскарлари шунчалик тез ҳалок бўлди, ўзи, палаҳмон тошидан шундай зарба олдики, ўлишига оз қолди... Бироқ, енгилмас шоҳ ҳали жароҳатдан қутулмай-да, ҳужумларни аввалгидан ҳам кучлироқ суратда давом эттирди. Девор остига лаҳм қаздирганда катта бўшлиққа дуч келди-да, ундан ёриб кирди. Қўлга олинган шаҳарни ер билан битта қилди.

Бу ердан у Менадемни 3000 пиёда ва 800 отлич билан Мароқанд шаҳрига жўнатди. Бу шаҳарга Спитамен қайтиб қелиб, македон маъмуриятини ҳайдаб, гарчи аҳоли унинг исёнини маъқулламаган бўлса-да, шаҳарга қамалиб олганди. Аҳоли эса қаршилик қилолмаганидан итоаткорликдан бош-

қа иложи йўқ эди. Бу орада Искандар Танаидга қайтиб, қароргоҳининг атрофини девор билан ўраттирди. Деворининг узунлиги 60 стадий чиққан бу шаҳарга Искандария деб от қўйдирди. Шаҳар қурилиши шу қадар тез тугатилдики, қалъа деворидан кейинги 17-кунни уйларнинг томини қоқа бошлашди. (Иш улар орасида тақсимлангани учун) аскарлар орасида кучли мусобақа бошланиб, уларнинг ҳар бири ўз ишини биринчи бўлиб битиришга ҳаракат қиларди. Шаҳарга асир олинганлар жойлаштирилди. Асирларни эса подшо эгаларига товонини тўлаб озод қилганди. Бу иш кўп йиллар ўтгач ҳам шу кунларгача, асирларнинг авлодлари онгида Искандар хотирасини сақлаб қолган.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, VII, 7, 1-6.

Бироқ, Танаиднинг нариги соҳилидаги ерларга эгалик қилувчи скифларнинг шоҳи, македонларнинг дарё бўйида қураётган шаҳри ўзига бўйинтуруқ бўлади, деб ҳисоблаб, Картаз исмли укасини катта отлиқ қўшин бошчилигида шаҳарни бузиш ва македон қўшинларини суриб ташлаш топшириғи билан жўнатди. Танаид бақтрияликларни европалик деб номланувчи скифлардан ажратиб туради. Осиё билан Европанинг чегараси шу дарёдир. Фракия яқинидаги скифларнинг уруғлари шарқдан шимолга кетаверадиган йўналишда яшайдилар. Бировлар айтганидек, сарматларга чегарадош эмас, балки уларнинг бир қисми бўлиб, масканлари Осиёнинг чеккаси бўлмиш Бақтриягача чўзилгандир. Скифлар шимолга яқин яшашади; у ерларда зич ўрмонзорлар ва кенг чўллар бошланади; Танаидга ва Бақтрияга ўтирилган ерларидаги вилоятлари маданий ҳаёт тарзидан холи эмас. Бу қабила билан бошланиши мумкин бўлган уруш Искандар учун кутилмаган нарса эди. Душман отлиқлари узоқдан кўриниб турар, у эса ҳали олган жароҳатининг хасталигидан қутулмаган, овози яхши чиқмас эди; шунинг учун дўстларини маслаҳатга чақирди. Душмандан эмас, кутилмаган офир шароитлардан кўрқарди у. Бақтрияликлар ажралишган, скифлар сурункали босқин уюштиришаётган бир пайтда Искандар на оёқда тура на отда юрар, на гап билан қўшин руҳини кўтара оларди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. VII, 7, 31, 39.

Шоҳ Бақтриянинг ажралиб кетишига сабабчи бўлган Спитаменга қарши Менадемни юборди. Спитамен ўрмон ичидаги пистирмага дайларни тўшлади. Улар отда икки кишидан мингашишар, отларининг тезлиги эса одамларининг маккорлигига тенг эди. Спитамен ўрмонни ўраб олишни, сўнг — рўпарадан, ортдан ва ўнгу сўл қанотлардан бирдан ҳужум қилишни буюрди. Ҳар томондан ўраб олинган Менадем жуда узоқ урушди... Лекин (барибир, ниҳоят) жонсиз йиқилди... Сўқишувда 2000 пиёда, 300 отлиқ ҳалок бўлди.

Ўша жойда, VII, 8, 6-30.

Искандар (Сирдарёдан) отлиқ билан фалангаларни солларда олиб ўтишга қарор қилди. Енгил куролли аскарларига эса мешларда сузиб ўтишни буюрди. 12000 кишини уч кунда олиб ўта оладиган солларни жуда тезликда боғлаб тайёрладилар. Кечувга бари нарса тайёр бўлганда, скифларнинг 20 кишидан иборат элчилари қабиланинг одати бўйича араваларида келишиб, шахсан подшога гаплари борлигини айтишди.

(Скиф элчиларининг гапидан):... «Мидия, Сурия, Эронни эгалладинг, бақтрияликларни бўйсундирдинг, энди очқўз ва тўймас қўлларингни бизнинг мол-жонимиз томон чўзаятсан. Бақтрия атрофида шунча овора бўлиб юрганинг сенга таъсир қилмадими? Уни қайириб оламан, дегунингча сўғдлар яна уруш бошлади. Галабаларингдан сенга янги урушлар туғилмоқда... Танаиддан ўтадиган бўлсанг скифларнинг нечоғлик буюк майдонга тарқалганини, уларга ҳеч қачон етолмаслигингни билиб оласан. Бизнинг камбағаллигимиз, сенинг аскарингнинг тезлигидан анча илдамлироқдир... Бизнинг тимсолимизда сен Осиё ва Европанинг қўриқчиларини кўриб турибсан. Танаид бўлмаганда биз Бақтрия билан чегарадош бўлардик: Танаиддан сўнг бизнинг ерларимиз Фракиягача чўзилган. Эшитишимизча, Фракия — Македония билан чегарадошдир. Бизни душман сифатида кўрмоқчимисан ёки дўст сифатидами, ўйлаб кўр?»

Ўша жойда, VII, 9, 1, 2.

Шоҳ пешанасига нима ёзилган бўлса, шунга кўнишини ҳамда (яқинларига) маслаҳат солишини айтди. Элчиларни

жўнатиб, кўшимча солларни тайёрлашни буюрди (дарёдан кечув тасвирланади).

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, VII, 9, 13-21.

Душманнинг отлик кўшини қочди. Шоҳ уларни 80 стадий масофагача қувиб борди... ораси узоқ бўлмаган масофаларда тошлар кўйиб белгиланган Либер ота¹ чегараларидан ҳам ўтиб душманнинг кўпини қириб, ундан-да кўпини асир олиб, 1800 отни қўлга тушириб, ярим тундан отганда қайтиб келишди. Македонлар 60 отлик, 100 га яқин пиёда йўқотдилар, минггача жангчи яраланди. Галабанинг шов-шуви ажралиб чиққан Осиёнинг жуда катта қисмини ларзага солди. Ахир барча халқлар скифларни енгилмас деб биларди, модомики скифлар ҳам синдирилган бўлса, македонларга ҳеч қайси қабила бас келолмас экан, деб ўйлай бошладилар. Шунинг учун саклар-да, элчилар юбориб, бўйсунишга тайёр эканлари ҳақида ваъда бердилар. Уларни бу қадамни кўйишга Искандарнинг жасоратидан ҳам кўра кўпроқ, бўйсунган скифларга кўрсатган мурувватлари сабабчи эди.

Шоҳ сак элчиларини илтифот билан кутиб олди. Сўнг Кратерга кўшиннинг катта қисмини бериб, айланма йўллардан юришни тайинлаб жўнатди. Ўзи Марокандга келди. Спитамен унинг яқинлашаётганини эшитиб Бақтрияга қочди.

Ўша жойда. VII, 10, 1-13.

Сўғдиёнанинг катта қисми чўлдан иборат. 900 стадий кенгликдаги жойни эгаллайди. Маҳаллийлар Политимет² деб атайдиган дарё катта майдонни суғоради. У аввалига тор воҳа ичида оқиб, кейин ер остига кириб кетади. Лекин сувнинг шалдираган овози дарёнинг ер ости оқимини билдиради, оқимнинг устидаги тупроқ эса ҳамини нам туради.

Шоҳнинг олдига бақувват-бақувват ва атоқли сўғдлардан ўттиз кишини олиб келишди. Ўзларининг қатлга олиб кетилишини эшитган бу сўғдлар бирдан қўшиқ айтиб, яна

¹ Либер ота — Худо Диониснинг лотинча номи. Эртақла айтилишича, Осиёни биринчи бўлиб эгаллаган дейилиб, у борган жойлар белгилаб қўйилган.

² Политимет — бу маҳаллий эмас, грекча номдир. Ҳозирги Зарафшон.

турли йўллар билан хурсандликларини билдира бошладилар. Шоҳ хурсандчиликнинг боисини сўради. Улар, шу пайтгача бировларнинг қўлида ўлиб кетишларидан хафа эканларини, энди эса, неча-неча қабилалар устидан ғалаба қозонган шоҳ қўлида ўлим топажакларини ва бу шарафли ўлим уларни ажодлари ёнига қайтаражагидан хурсандликларини айтдилар. Ажодлар билан учрашув эса қасамлари бўйича барча кучли эркакларга насиб этармиш. Искандар улардан, мен билан дўст бўлиб яшаб қолишни истамайсизларми, деб сўради. Биз ҳеч қачон сени ёмон кўрмаганмиз, бироқ урушнинг тизимига боғланганимиз учун душман сафига тушганмиз, деб жавоб беришди улар. Ўттизта барзангининг ҳаммасига эркинлик берилди, тўрттаси шоҳ қўриқчилари сафида қолишди. Сўғдиёнада 3000 пиёда билан Певколайни қолдириб (шароит бундан ортигини талаб ҳам этмасди), у Бақтрияга кетди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, VII, 10, 15.

Ох ва Окс дарёларини кечиб ўтиб, Марғиёна шаҳрига келиб, унинг атрофидан олтига шаҳар учун жой танлади. Шаҳарларнинг иккитаси жанубга, тўрттаси шарққа юзланиб тушиши ва керак бўлганда бир-бирига ёрдам бера олиши учун орадаги масофалари яқин эди.¹

Ўша жойда. VII, 11, 1-29.

У бошқа яна жуда кўп жойларни забт этди. 30000 аскарни икки йил боқадиган озиқ-овқат билан қояни эгаллаб олган Аримазни енгиши шулар жумласидандир. Баландлиги 30, айланаси 150 стадий келарди, тўрт томони тик жарликлардан иборат бу қояга (супага) фақат ингичка сўқмоқчалардан чиқиш мумкин эди. Ярим йўлда кўришиб турган горнинг тор ва қоронғу оғзидан жилғалар чиқиб, ҳар томонга ёйилганча оқиб ётарди... Шоҳ бу жойни олиб бўлмаслигини кўриб, ортга қайтмоқчи бўлди-ю, бироқ кўнглида бахиллиги юлиб келди. Қамалга киришишдан аввал барибир таслим тақлифини этиш учун Кофен Артабаз ўғлини Аримаз олдига

¹ Марғиёнага исёни батамом бостириш ва шаҳарлар қуриш учун қилинган сафар ҳақидаги ҳикоя фақат Квинт Курцийда учрайди.

юборди. Аримаз мағрурлик-ла рад жавобини бериб, Искандар учини биладими, деб сўради... Искандар унга шу кунги кечасиёқ македонлар уча олишини исбот қиламан, деди (300 йигитчанинг арқон ва темир қозиқлар ёрдамида қоянинг устига чиққани тасвирланади).

Кофен яна Аримазни таслим бўлишга ундаб... қоянинг учини кўрсатди-да, унинг ғоз туришидан куларкан, бу Искандар қўшинининг тишчалари, деди. Шу пайт пастдаги қароргоҳдан, берилган ишора билан бутун қўшиннинг ҳайқириғи эшитилди. Алоҳида олганда ҳеч қандай кучга эга бўлмаган бу ҳаракатлар варварларни таслим бўлишга мажбур этди. Аримаз ўзининг энг яқин дўстлари ва қабиланинг катталари билан Искандар қароргоҳига тушди. Бунга уни мағлубият алаmidан кўра — иложсизлик алами мажбур этганди. Улар аввал қамчи билан саваланди. Сўнгра эса қоянинг остоналарига осилдилар.¹ Мол-жони билан бирга таслим бўлганлар янги қурилган шаҳарлар² аҳолисига тортиқ қилинди. Артабаз қояни ва атроф вилоятни қўриқлаш учун қолдирилди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. VII, 1, 2-14.

Таслим бўлган варварларга, ўжарлик билан курашаётганларнинг шаҳарлари ва ерларини бўлиб беришни буюрди. Бироқ, бақтриялик қочқинлар 800 массагет отлиқлари билан қўшилиб қўшни қишлоқларни вайрон қилаётгандилар. Уларни даф этиш учун шу вилоятнинг сатрапи Аттин 300 отлиқ билан тайёрланаётган фитнадан хабарсиз равишда йўлга чиқди. Душман эса қароргоҳ яқинидаги ўрмонга аскарини ҳамда тузоқ маъносида мол-жонлигини тўплаганди.

Қўшин учун емак тўплагани чиққан Аттиннинг аскарлари жанговарликка амал этмай борардилар. Душман уларга бирдан ёпирилиб, ҳаммасини қириб ташлади. Бу жанг дароги Кратерга етиб боргач, у зудликда бутун аскар билан етиб келди. Массагетлар қочишди. Мингта дай устидан қозо-

¹ А р и м а з қ о я с и. — Унинг қаердалиги ҳақидаги олимлар фикрлари турлича. Лекин у Арриандаги Сўғд қояси билан чалкаштирилмаслиги лозим.

² Искандар Марғиёнада бандлигида, илгари босган Сўғдиёнада уч марта қаршилик исёни кўтарилганини Диодор аниқ айтади.

нилан ғалаба бугун вилоятда кўтарилган исённинг бостирилишини таъминлади. Сўғдларни яна бир карра бўйсундириб шоҳ Мароқандга қайтди. Боспор скифларига жўнатилган Бердшу юртининг элчилари билан бирга қайтди. Дай ва массагетларнинг кўшниси бўлган хоразмликларнинг доҳийси Фратаферн элчиларини жўнатиб Искандар буйруқларига бўйсуншини айтди. Скифлар Искандардан ўз шоҳларининг қизига уйланишини таклиф қилдилар, мабодо шоҳ бу қариндошчилик таклифидан ор қилса, македонлар ва скифларнинг атоқли одамлари ўртасида қуда-андачиликка рухсат беришини сўрадилар. Элчиларни илтифот билан кутиб олгач, шоҳ Базаира¹ деб аталадиган вилоятга кетди.

Бу ерлардаги варварлар бойлигининг асосий белгиси — ўрмон ичида қамаб ушланадиган улуғвор, асл ҳайвонлардир. Улар бунинг учун серсув булоқ ва сойлардан сув ичадиган катта-катта ўрмонларни танлаб, ҳайвон қўтонларини девор билан ўрайдилар, овчилар учун қочадиган бошпаналар қурадилар. Искандар тўрт йилдан бери тегилмаган қўтонга бутун кўшини билан келиб, ов бошлашга буйруқ берди. Кўпчилик ўртасида турган шоҳга каттакон арслон тўппа-тўғри кела бошлади.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. VII. 1, 19.

У ердан шоҳ Мароқандга қайтди.

Ўша жойда. VIII, 2, 14-22, 25-38.

Ксениппа² Скифия билан кўшни вилоят. Қишлоқлари жуда кўп, бари бир-бирига яқин жойлашган. Ҳосилдор ерлари маҳаллий аҳолини ўзида ушлаб туришидан ташқари, четдан одамларни жалб қиларди. Бу вилоят Искандардан ажралиб чиққан отликлар учун макон бўлганди. Искандарнинг дарагини эшитган ерлик аҳоли уларни ҳайдай бошлади. Бақтрияликлар бир ерга тўпланиб 2500 киши бўлишди. Тинчлик замонларда қароқчилик қилишга ўрганган бу отликлар урушдан, айниқса эса айбларидан ўтиш имконининг йўқли-

¹ Базаира — Қардалиги номаълум. Бирор доҳийники бўлган овлоқ жой ҳақида фақат Курций ёзган. Диодор бу вилоятни “Басистлар ўлкаси” деб атайди.

² Ксениппа — Қарши ёки Кели (Шаҳрисабз) бўлиши мумкин.

гидан жон аччигида Искандарнинг претори Аминтага ташланишди. Жанг узоқ давом этди; ниҳоят 700 кишисини йўқотиб (улардан 300 киши асирга тушганди), бари таслим бўлди. Жангда македонлар 80 кишини йўқотишди, 350 одам жароҳатланди.

Буларни бўйсундиргач, Искандар кўшини билан Навтака деб аталувчи вилоятга ўтди. У ерда Сизиметр¹ деган одам сатрап эди. Унинг онасидан туғилган икки ўғли бор эди, зеро уларда бундай алоқа рухсат этилганди. Сизиметр аҳолини қуроллантириб, воҳанинг энг ингичка жойини мустаҳкамлади. Воҳанинг олдида дарё оқар, орти эса баланд қоя эди. Қоянинг тагидан кенг лаҳм қазилган бўлиб, ёруғлик тушиб турса-да, ичқариси қоронғу эди. Лаҳмни туб аҳолидан бошқа ҳеч ким билмас эди. Искандар табиатан ингичка воҳага қурилган тўсиқларни таранлар олиб кириб бузди-да, ҳимояланаётганларнинг кўпини камондан оттирди. Бузилган тўсиқлар устига чиқиб, аскарини қоя томон сурди... Тепадан сув тушарди, бундай жарни тўлдириш мумкин эмасдек туюларди. Шоҳ кесилган дарахт ва шохларни тўплашга буюрди. Бундай улкан ҳажмдаги ишни ҳамда мустаҳкам истехкомнинг зил кетаётгани кўрган маҳаллийларни ваҳима босди... Шоҳ қамалдагиларни қўрқитув билан олиш мумкин, деб ҳисоблаб, шу қабиладан чиқиб, унга хизмат қилаётган Оксиартни варварларни таслим бўлишига кўндириш учун юборди... Сизиметр кўнаётгандек бўлганда онаси ва хотини, бировнинг қўлига тушгандан кўра ўлганимиз яхши деб, Сизиметрнинг хаёлларини омонликдан шон-шараф ва номусни ўйлаш томон бурдилар...

Озод ҳаётнинг эркаклардан кўра хотинларга қимматли бўлганидан уялган Сизиметр, музокараларни тўхтатиб, мудофаани давом эттиришни буюрди. Бироқ, душман билан ўзининг кучларини солиштириб ўйлаб кўраркан, хотин зоти маслаҳатига кирганига пушаймон бўлди. Шунинг учун қатъият билан Оксиартни чақирди-да, шоҳнинг меҳр-шафқатига сизиниб таслим бўлишини айтди. Фақат онасининг айтганларини шоҳга билдирмайсан, деб шарт қўйди. У онасининг жазоланишидан хавфсирарди. Кейин Оксиартни жўнатиб, кетидан онаси, ўғиллари, қариндош-уруғлари би-

¹ С и з и м е т р . – Доро қўйиб кетган форс.

лан оломон бўлиб йўлга тушди ва ҳатто Оксиарт ваъда қилган омонлик гаровини ҳам кутиб ўтирмади. Искандар улар томонга бир отликни жўнатиб, орқаларига қайтишни ва ўз жойларида унинг таширифини кутишни тайинлади. Минерва¹ ва (ғалаба маъбудаси) Викторияларга атаб қурбонликлар қилди. Сизиметрни ўз мансабида қолдириб, агар содиқ дўст бўлиб қолсанг, яна катта вилоятни кўшиб бераман, деб ваъда қилди. Келтирган икки ўғлини эса ўз аскарлари ҳисобига кириштириб бирга юришни тайинлади.

Бир фалангани шу ерда қолдириб, отлиқлари билан исён кўтарган ва бўйсунмаганларни таъқиб қилиб жўнади. Йўлларни катта харсанглар босган, ниҳоятда қийин эди. Кўп отларнинг туёғи синиб, ҳоригандан юролмай қолди. Аммо шоҳ отларни алмаштириб, таъқибни тўхтатмади... (Жангдан сўнг) варварлар тарқалиб кетиб, ўрмонларда жон сақлашди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидуллининг ишлари ҳақида, VIII, 3, 1-15.

Искандар Спитаменнинг дайлар ичидалигини билгани учун уларга босқин қилмоққа қарор қилди.

Спитамен ўз хотинини жон-дидан севар, янги-янги қувғинлар ва қоч-қочлар жонига тегиб кетган бу аёлни доимо ёнида бирга олиб юрарди. Бир куни хотини ноз-карашмасини ишга солиб, дарбадар қочиб юришларни тўхтатиб, Искандар меҳрига сизиниб таслим бўлишни ўганиб сўради... У қиличчини суғуриб олди ва агар қайноға-қайинилар ўртага тушмаганда хотинини санчиб ўлдирган бўларди. Шунда Спитамен, кўзига кўринмасликни, агар кўринса ўлдиришини тайинлаб, тунларини никоҳсиз хотинлари билан ўткази бошлади. Бироқ унинг севғиси, айниқса, атрофдагиларнинг гап-сўзлари билан яна кўзгалди. Бирга яшай бошлагач, хотини эски ўтинчини яна такрорлай бошлади... Аммо у, бўйсунмишдан ўлимни ортиқ кўришини айтди... Бир куни катта базмдан сўнг уни маст ҳолда уйқуга кетганини билиб, хотини кўйлаги остига яширган қиличи билан Спитаменнинг

¹ Минерва — латинча. Грекчада Афина. Қадимги афсоналарда осмон, будулар, ҳосилдорлик, чақмоқ худоси; меҳнатнинг ири; одамларни оти жийлави, ҳўкизни кўнга кўнини, арава ва кема ясашига в.ҳ.з.ларга ўргатган.

бошини кесди-да, воқеадан хабардор кулига берди. Унинг билан биргаликда, қонга беланган кўйлагини-да ечмай, македон қароргоҳига келди... Искандарга Спитаменнинг бошини топширди. Искандарнинг кўнглида турли туйғулар курашарди. Ундан юз ўтирган, уни сотган, агар тирик қолса яна қанча-қанча ёмонликлар қилиши, ҳаётини заҳарлаши мумкин бўлган одам йўқ қилинганди. Аёлнинг хизмати жуда катталигини кўриб турарди. Лекин маккорона хиёнатни қабул қилолмасди... Мараз ишдан жирканиш, хизматта меҳр кўрсатишдан устун келди: у аёлга қароргоҳдан кетишни, грекларга варварча ахлоқни юқтирмасликни буюрди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида, VIII, 3, 6, 13.

Спитаменнинг ўлдирилганини эшитган дайлар, исённинг ишгирокчиларидан бўлган Датаферни кишанлаб келтириб, ўзлари-да таслим бўлдилар.

Искандар ўзи қўйган ноибнинг очкўзлиги ва раҳмсизлигидан кўришган азобларини ювиб, уларни мукофотлашга қарор қилди; Гирканияни, мардларни, тапурларни Фратафернга топшириб, ундан олдинги ноиб Фрадатни банди ҳолида келтиришни буюрди. Дрангларга қўйилган ноиб Арсам ўрнини Станазор олди; Арсак Мидияга, Оксидатни йўқотиш учун жўнатилиди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. 4, 1-25.

Уч ойда бу ишларни битириб, қишки қароргоҳлардан чиқди-да, Габазе мавзесига йўналди. Биринчи кун тинч ўтди... Учтинчи куни бутун осмон бўйлаб чақмоқ чақнади... момагулдурак турди, қўшин на юришни, на туришни билмай қолди. Бирдан шаррос ёмғир қуйиб, дўлга айланди. Аввалига аскарлар қуролиларини пана қилгандилар, бироқ тез орада қўллари совқотиб, ёмғирпўшларини ушлолмай қолдилар-да, йиқила бошладилар. Чарчоқдан, ёмғиру, совуқдан ҳам кўра, кўпроқ қўрқувдан йиқиларди улар. Баъзилар гулхан ёқди, баъзилар варварларнинг уйларига етиб олди, баъзилар эса, ҳаво сал юмшагандан кейин шалаббо ерда капалар тиклай бошлади... Ниҳоят Сизиметр кўп юкчи мол ва икки мингта

туя келтиргандан кейин аскарлар совуқ ва очликдан қутулди. Саклар устига юришди. У ерни хонавайрон қилишгач, шоҳ тушган ўлжадан Сизиметрга ўттиз бош жонлиқ берди.

Ундан таниқли Оксиарт сатраплик қилаётган вилоятга ўтишди. Оксиарт паноҳига ўтиб, содиқ қолишга онт ичгач, шоҳ сатрапликни унга қайтариб берди. Фақат иккита ўғлининг қўшин сафида бўлишини талаб этди. Аёллар ичида Оксиартнинг Роксана деган қизи бор эди... салтанатни мустаҳкамлаш ниятида шоҳ унга уйланди. Шунингдек, македонларни-да форс қизларига уйлантирди.

Квинт Курций Руф. Искандар Мақидунлининг ишлари ҳақида. VIII, 5, 1-2.

Ҳиндистонга, ундан эса океан соҳилига юришга тайёрланаркан, ортда турли-туман ғимирлашлар кўтарилиб, ниятларига халақит қилмаслиги учун босиб олинган вилоятлардан 30000 қуролланган ўспиринни йиғиб келишга буюрди. Мақсади – ўспиринлардан ҳам аскар, ҳам гаров сифатида фойдаланиш эди. Кратерни ажралиб чиққан Австан билан Катенни бостириш учун жўнатди. Австан асир олинди, Катен эса жангда ўлдирилди. Полиперхон Бубацена деган вилоятни бўйсундирди.

Диодор. Кутубхона, XVII, 73.

Искандар Дорони қўлга олиш мақсадида юриш бошлади. Бу пайтда Доро Бақтриядан ва бошқа сатрапиялардан куч тўплай бошлаганди. Бироқ душманининг сиқуви таъсирида 30000 форс аскар ва ёлланма греклар билан Бақтрияга қочишга мажбур бўлди. Йўлда уни Бақтриянинг сатрапи Бесс ушлаб, хиёнат қилиб ўлдирди.

Искандар Бессни таъқиб қила бошлади. Бесс бу пайтда анча илгарилаб Бақтрияга етиб бўлган эди. Шунинг учун Искандар ортга қайтди.

Ўша жойда, XVII, 74.

Бесс Набарзану, Барзаент билан бирга Бақтрияга кириб олди. Бесс Бақтрияга қўйилган Доронинг сатрапи эди. Шу мансаби билан танилгани учун халқни озодлик курашига кўтара олди. У табиий йўл шароитининг оғирлиги душманга

қийинчилик, бақтрияликларга эса мадад келтиришини, аҳолининг қўлиги эса мустақил яшаш учун асос бўла олишини айтарди. Халқни кўндириб уруш эълон қилгач, ўзини подшо деб эълон қилиб, қўшин тўплашга, қурол-яроғ ҳозирлашга, хуллас, ғайрат билан урушга тайёрлана бошлади.

Диодор. Кутубхона, XVII, 75.

Искандар Гирканияга кириб, уч кунлик йўлдан сўнг Гека-томпил¹ шаҳри ёнида қароргоҳ қурди. Бу бой шаҳарда емак, мева-чева сероб бўлгани учун қўшинга бир неча кунлик дам берди. У ердан 150 стадий йўл босиб улкан қоя олдида тўхтади. Қоя остида, ҳатто худолар учун-да катталик қиладиган улкан ва ажойиб ғор бўлиб, ундан Стибоит деган дарё оқиб чиқади.

Искандар Гирканиянинг Каспий ёки Гиркан деб аталувчи денгизгача жойлашган бари шаҳарларини эгаллади. Гиркания мамлакатидан ўтаркан, «Қулғу қишлоқлар» деган ерга борди. Ҳеч бир ўлка мева-чеваси билан бу қишлоқларга тенглаша олмайди. Узумининг бир бошидан бемалол бир чора шароб чиқади. Тут ва анжир дарахтларининг биттаси ўн медингача² ҳосил беради. Ўрим-йиғимда тўкилган доннинг ўзи келаси йилги экин учун етарли бўлиб, бошқатдан меҳнат қилишга ҳожат йўқдир. У ерда эманга ўхшаган дарахт япроқларидан асалга ўхшаган суюқлик оқиб чиқиб, одамлар уни истеъмол қиладилар.

Ўша жойда, XVII, 81.

Дрангианадаги ишларни жой-жойига қўйиб, Искандар яна қўшин бошига туриб, аввалам бор аримаслар, яъни «яхшилиқ қилувчилар», «жўмардлар» (Эвергетлар) юртига юрди... Аҳоли уни меҳрибонлик ила кутиб олди. Искандар уларни солиқлардан озод қилиб ва бошқа шу каби яхшилиқларни ато этди. Уларнинг қўшнилари гедрозийлар-да шундай яхши кутиб олганлари учун аримасларга ўхшаб меҳрибончилик кўрдилар. Бу икки қабиланинг бошчилиги Тиридатга берилди.

¹ Г е к а т о м п и л — Шимолий Мидияда, Копетдоғ домини бўсағасида, Каспий дарвозасининг жанубий қисмига яқин жойда бўлган шаҳар.

² М е д и м — 52, 53 литрга тенг.

Бу орада, Сатибарзаннинг Бақтриядан катта отлиқ бўлима билан чиқиб, Арияда пайдо бўлганини, аҳолини Искандардан ажралишга ундаётганини эшитди. Унга қарши Эригий ва Станазор бошчилигида кўшин жўнатиб, ўзи Арахозияга ўтди ва бир неча кун ичида уни эгаллади.

Диодор. Кутубхона, XVII, 82.

Ундан кейин Искандар, парапамизад деб аталувчи элга уруш очди. Улар Катта Айиқнинг¹ остидаги мавзеларда яшади. Ерлари кўпинча қор босиб ётади, совуққа ўрганмаган элатлар учун бориш ва яшаш қийин. (Курций тасвирига ўхшаш табиий ва маиший шароит тасвирланади)... Шоҳ бу юртнинг бари аҳолисини бўйсундирди.

Ўша жойдан. XVII, 83.

Мидияга тушиб борадиган нишабликка етиб келиб, Искандар бир шаҳар қурди ва унга Искандария деб ном берди. Бу шаҳардан бир неча кунлик ерга у яна бир шаҳар қурдида, у ерга 7000 варвар, 3000 та урушга мунтазам қатнашмайдиган, шунингдек, қолишга истак билдирган ёлланма аскарларни ерлашгирди. Бесснинг тож ва подшоҳлик ва либосларини кийиб, кўшин тўплаётганини эшитиб Бақтрияга йўл олди. Арияда қолган лашкарбошилар уруш санъати билан жанговарликда донг таратган Сатибарзаннинг исёнчилардан катта куч тўлаганини эшитиб, унга қарши юрдилар. (Жанг ва Сатибарзан билан Эригийнинг бирга-бир сўқилгани тасвирланади). Эригий ютиб чиқди. Варварлар дохийларининг ўлимидан даҳшатга тушиб, жон таҳликасида шоҳга таслим бўлдилар. Бу орада Бесс бир базмла ўзининг Гобар² исмли сафдоши (hetarios) билан аччиқлашиб қолди... Уни ўлдирмоқчи бўлди. Гобар Искандар паноҳига қочди. Гобарнинг қутулиб қолганини эшитган ҳамда мурувват кўришдан умидвор бўлган бошқа дохийлар тил бириктириб, Бессни банди қилдилар ва Искандарга келтирдилар. Шоҳ уларга катта мукофотлар бериб, Бессни Доронинг укасига ва бошқа

¹ Катта Айиқ юлдузлари — Бу туркум юлдуз остида, дейилишида шимолда яшовчилар, деган маъноси бор.

² Г о б а р — Бесснинг душмани сифатидаги бу ном фақат Диодорда учрайди.

қариндошларига топширди. Улар Бессни хўрлаб, масхаралаб ўлдирдилар ва жисмини бурдалаб, ҳар томон сочиб ташладилар.¹

Диодор. Кутубхона, XVII, 84.

Сафарларининг бирида, ўтиши лозим бўлган бир чўлда у жуда кўп аскарини йўқотди. Бир пайтлари форслар ўз юртарининг чекка-чеккасига кўчирма қилган грек бранхидларни ўлдиртирди. Сўғд ва скифларга қарши юриш. Искандар олдига қатл учун келтирилган сўғд доҳийлари ғаройиб бир сабаб-ла қутулиб қоладилар.²

Искандар исён кўтарган сўғдларни таъқиб қилиб 12000дан ортиқ одамни ўлдиради. Сўғд ва бақтрияликларни иккинчи карра жазолаб, келажакда-да итоатда ушлаш учун қулай жойларда шаҳарлар қуради. Сўғдларнинг учинчи исёни, тоғларда жон сақлаганларни Искандар қўлга олади.

Бассистлар ўлкасидаги ғаройиб ов, ўлжа жуда катта бўлади.

Навтакларга қарши юриш, у қўшинининг катта қисмини қор туфайли йўқотади.

У Оксиарт қизи Роксанага ошиқ бўлиб уйланади, кўп дўстларига атоқли варварларнинг қизларига уйланишни маслаҳат қилади.

Помпей Трог³ Филиппийлар тарихи, XII, 3-5.

Искандар Гирканияни, мардларни... кейинроқ Кавказ тоғи этакларидаги драг, эвергет, парет, парапамизад ва бошқа қабилаларни бўйсундирди. Унинг олдига Доронинг дўстларидан бири бўлган Бессни кишанланган ҳолда келтиришади. У Дорога хиёнат қилиб уни ўлдирган эди. Искандар бу хиёнатни жазоси сифатида қатл этиш учун уни Доронинг укасига топшираркан, Доро менинг душманам ва бунинг дўсти эди, деган гапларни айтади.

¹ Искандар юришининг бошланиши, Бесс билан Сатибарзан воқеалари Курций билан деярлик бир хилда тасвирланган. Бу уларнинг битта манбадан фойдаланганини кўрсатади. Аммо Сўғд юриши ва кейинги воқеалар йўқолган ва фақат айрим бобларнинг сарлавҳалари сақланган. Қадим ўтмишда ёзилган бу сарлавҳалар, фарангчадан таржима қилинган. (Miot. 1837 йил.)

² Курцийда келтирилган воқеа бўлиши мумкин.

³ *Помпей Трог* — Унинг “Филлиппийлар тарихи” асари асосан Искандарнинг давомчиларига бағишланган бўлиб, Искандар ҳақида қисқа изоҳлар билан чекланган.

Бу ўлкаларда ўз номининг унутилмаслиги учун Танаид ёқасида Искандария шаҳрини бунёд этди, 6000 қадам узунлигидаги шаҳарни ўровчи девор ўн етти кун ичида қуриб битказилди ва унга Қир қуриб кетган шаҳарларнинг аҳолиси кўчириб ўтказилди. Бақтрия ва Сўғдиёнада у ўн икки шаҳар қуриб, қўшиқидаги ногинч, ғалвали кишиларни ўтроқлашгирди.

Плутарх. Искандар Мақидунли, XLV.

Гирканиядан сўнг Парпияга ўтди... Орексарт (Яксарт) дарёсини Танаид деб ўйлаб кечиб ўтди ва скифларни юз стадийгача қувиб борди.

Ўша жойда. XLVII.

Искандар бир томондан ўз турмуш тарзини маҳаллийчага мослаштиришни, иккинчи томондан маҳаллий аҳолини македонча турмушга яқинлаштиришни кучайгирди. Аралаштириш орқали ўз ҳокимиятини куч билан эмас, яхшилик билан мустақамлайман, деб ҳисобларди. Шу мақсадда маҳаллий болалардан ўттиз мингтасини танлаб олиб, юнонча билимга ва македонча қурол-яроғни ишлатишга ўргата бошлади. Уларга устозликка жуда кўп одамларни жалб этди. Бир кўришдаёқ севиб қолган гўзал ва сарвқомат Роксанани никоҳига олгани ҳам шу ниятларига мос келарди.

Искандарнинг йўлномаси¹, 71.

Мардлар қабиласида одамларнинг қурол-яроғи билан ўз куч-қувватидан бошқа бойлиги йўқ.

Ўша жойда, 84.

Искандар аскарлари қамалда қолган Мароқандгача борди. Танаиднинг нариги соҳилида скифлар ғала-ғовур кўтарётганди. Ўзиникиларга ёрдам беришга шошиларди. Асирлар қўли билан асос солинган шаҳарни йигирманчи куни битгирди. Ёши ўтганларни, жароҳатланганларни, ҳарбга ноқобил ёки истамаганлар, шунингдек, раҳбарлик соҳасида тажрибаси борларни шаҳарга ерлашгирди.

¹ И с к а н д а р й ў л н о м а с и. — Номаълум муаллиф томонидан 5-асрда ёзилган. 19-асрда Арриан асарларига Миллер томонидан қўшиб чиқарилган.

Ўша жойда. 79.

У сўғларнинг пойтахти Мароқандга, сўнгра эса Танаидга борди. Танаид Араксдан оқиб чиқиб, Гиркан денгизига қуйилади ва шу билан Осиёни Европадан ажратиб туради.

Ўша жойда, 81.

Ҳомер асарида мақталган абий скифларидан элчилар келди; улар ғолиблар қошида феъли-хўйларини айтарканлар, қашшоқлар қароқчилардан-да эркинроқдир (матали) асосида, биз фақат ўз вужудимизга муҳтожмиз, дердилар.

Ўша жойда, 95.

Абийлар эркинликда ва камбағалликда тенглар. Турмуш тарзларида камбағалликни гўзаллаштирганлари билан фарқлилар бошқалардан, камон ва ўқдан бўлак нарсага эгалик қилмасликка мусобақалашадилар. Камон ва ўқ уларнинг асосий интилишларидир. Болаларига мерос қолдирадиганлари ҳам шу. Овчида шу иккови бўлса бас: оиласида сут ҳам, эт ҳам мўл, кийим учун тери ҳам етарли. Боз устига улар ўта меҳмондўст, жуда ширин сўздирлар.

Страбон¹. География. XV. 2, 10.

Юқорида эслатилган тоғларнинг жойлашшини, Искандарнинг Парпийдан Бақтриёнага қараб Бессни таъқиб этган йўлини ўрганиб, аниқроқ белгилаш мумкин. Аввалам бор у Арияга келган. Кейин фитнада фош этилган Парменион ўгли Филотни ўлимга маҳкум этган жойи — дранглар юртига ўтган. Кейин у Филотнинг отаси Парменионни фитнага иштироки бор деб айблаб, уни ўлдириш учун бир неча одамни Экбатанга жўнатган. Айтишларича, улар ўттиз-қирқ кунлик йўлни ўн бир кунда босиб, топшириқни бажарганлар. Дрангларнинг турмуш тарзи тўлиғича форсча бўлиб, шароб етишмаслигидан қийналадилар. Уларда қалай метали сероб. Дранглардан сўнг Искандар эвергетлар ва араходларга ўтган. Эвергетларга бу номни Кир қўйган экан.

Кейин у Савр юлдузлари остида яшовчи парапамизадлар юртидан ўтган. Парапамизадларнинг тоғли ери ўша пайтда

¹ С т р а б о н — Искандарнинг солномачилари қаторига кирмайди. Лекин онда-сонда бошқа сабабларга биноан берилган маълумотларида қизиқарли материаллар бор.

қалин қор босган бўлиб, юриш жуда қийин эди. Ёғдан бўлак ҳамма нарса билан яхши таъминланган қишлоқлардаги аҳоли аскарларни уйига қўйгани азобни анча енгиллаштирган. Аскарларнинг чап тарафида Парапамиз тоғларининг қорли чўққилари турган. Парапамиз тоғларининг жануб қисми ҳинд билан арийларники, шимолий ғарб қисми — бақтрияларникидир... Искандар ана шу жойда қишни ўтказиб, ҳам шаҳар куриб, ортида Ҳиндистонни қолдириб Бақтрияга ўтди. Йўлларда бутасимон хандонписта дарахтларидан ташқари умуман дарахтлар ўсмасди. Озиқ-овқат етишмаслигидан аскарлар юк ҳайвонларининг гўштини ердилар. Еганда ҳам ўтин етишмаслигидан хомлигича ердилар. Ҳазм қилиш учун эса бу ерларда сероб бўлган силфий ўсимлигини истеъмол қилардилар. Ўн беш кундан сўнг, Искандар ўзи асос солган шаҳардан ва қишлоқ жойидан Бақтриянинг Адрасп шаҳрига ўтди.

Страбон. География, XI, 8.8.

Массагет билан сакларнинг таркибига, шунингдек, адрасп ва хоразмийлар ҳам киради. Спитамен бақтр ва сўғдлардан худди Бессга ўхшаб ана шуларнинг ичига қочганди.

Ўша жойда, XI, 11, 6.

Гирканиядан Сўғдиёнага кетавериш йўлининг шарқий йўналишида, Таврнинг бериги тарафида яшовчи халқлар қадимдан форсларга, македонларга, парпиларга маълум бўлган. Тўғри кетаверишдаги халқларнинг скифлар эканлигини ташқи қиёфасиданоқ билиш мумкин. Ана шу скифларга ва улардан нари, шимолда яшовчи номадларга қарши қилинган ҳарбий сафарлар бизга номаълумдир. Бесс билан Спитаменни таъқиб қиларкан, Искандарнинг ана шу халқларга қарши юриш нияти бор эди. Бироқ, Бесс асир олиниб келтирилгани, Спитаменнинг ўлдирилгани сабабли у ўз ниятларидан воз кечди.¹

Ўша жойда, XI, 11, 4.

Айгишларича, Искандар Бақтрия билан Сўғдиёнада сак-кизта шаҳар бунёд этган. Бир неча шаҳарнинг ерини ҳайда-

¹ Афтидан Қорақум ичкарисига режалаштирилган, бироқ амалга ошмаган юриш ҳақида гапирилган.

тиб йўқ қилган. Каллисфен қамоққа олинган Бақтриядаги Кариат, Сўғдиёнадаги Мароқанд, Яксарт бўйида, Эрон империясининг чегарасида Кир қурган шаҳарларининг энг чеккадагиси² ана шулар жумласидандир. Кирга бўлган жуда катта ҳурматига қарамай, аҳолисининг кўп марта қўзғолон қилгани туфайли, охирида бу шаҳарни ер билан битта қилганди.

Ҳийла ишлатиб у икки қояни қўлга олган. Биринчиси, Бақтриядаги Оксиарт қизи Роксанани яширган Сизиметр қояси; **иккинчиси**, Сўғдиёнадаги Окс қояси, уни яна Аримаз қояси деб ҳам аташади. Сизиметр қоясининг баландлигини ўн беш, айланасини эса саксон стадий, деб айтишади. Қоянинг уст қисми ҳосилдор тупроқ билан қопланган бўлиб, 500 кишини емак билан таъминлай олади. Искандар шу қоянинг устида чарлаб қутилган ва шу ерда Оксиарт қизи Роксанага уйланган. Сўғдиёнадаги қоя Бақтрияникидан икки карра баланд. Сўғдиёнада Искандар бронхидларнинг шаҳрини-да, ер билан битта қилганди. Бронхидлар бу ерга ўз юртлари бўлмиш Дидимдан, ўз ихтиёрлари билан эҳромдаги бойликларни Кирга топшириб, унинг кетидан эргашиб келгандилар ва Кир уларга бу ерда шаҳар қуриб берганди. Искандар эҳромнинг таланиши ва уларнинг сотқинлигидан нафратланиб ғазабланганди.

¹ Олимлар буни Уратепа деб тахмин қиладилар.

IV Б О Б

ЎРТА ОСИЁНИНГ ИСКАНДАР ДАВРИДАН КЕЙИНГИ ГЕОГРАФИК ШАРҲЛАРИ

Қадимги грек ва римликлар Ўрта Осиё ҳақида асарлар ёзганининг ўзиёқ савдо алоқаларининг ва умуман алоқаларнинг ривожланганини билдиради. Милодгача I аср билан милоддан кейинги I аср даврининг йирик географлари бўлмиш Плиний, Страбонлар, Геродотга ўхшаб ўзлари саёҳатчи эмасдилар. Бироқ, чинакам саёҳатчиларнинг, шахсан бориб кўрган — Мегасфен (Ҳиндистон), Декдамларнинг (Аму ва Сирдарё воҳалари) асарларидан фойдаланганлар.

Искандар Мақдунлининг юришлари оқибатида антик дунё географларининг билим ва маълумот олиш доираси бениҳоя кенгайди. Масалан, агар Геродот Аму ва Сир атрофидаги ўлкалар ҳақида гира-шира, бировлардан эшитган дарақлар даражасида ёзса, Страбон билан Плинийлар бу жойлар ҳақида батафсил маълумот беради. Икковининг Помир, Шарқий Туркистон, Хитой ҳақида кўп нарса биланлари аён. Лекин шарққа борган сари маълумотлари саёзлашаётгани сезилади. Бу даврнинг учинчи буюк географи Птолемейдир. У милудий II асрни, асрнинг иккинчи ярмида шарҳлаган, бироқ 91-120 йиллардаги Хитойнинг ўлкамизга қилган иккинчи босқини даврида яшаган Тирлик Мариннинг асарларидан фойдаланган. Марин эса Птолемейнинг яқин ўтмишдоши эди.

Страбон биз келтирган парчаларда, ўз давридаги географик билимларнинг кенгайиши сиёсий воқеаларга, йирик давлат бирлашмаларининг тузилишига бевосита боғлиқлигини урғу бериб айтади.

Страбон. География. I, 2, 1.

... Парпилар Гиркания, Бақтрия ва бу юртларнинг юқорисида яшовчи скифлар ҳақидаги билимларимизни анча кенгайттирдилар. Парпилар ўтмишдошларимизга бизга нисбатан камроқ маълум бўлганлари учун, биз бу маълумотларни кенг-роқ ёритиш имконига эгамиз.

Страбон. География, II, 5, 58.

Қадимги географлар, Кримнинг Тавр, Кавказ тизмаси, Копет-Дағ, Ҳиндикуш ва Пөмир (Имай) тоғлари бир-бирига узлуксиз боғланиб, Осиёни нақд иккига бўлиб туради, деб ўйлашган ва бу маълумот уларнинг назарияларида асосий таянч нуқтаси эди. Бу тоғларнинг барини битта Кавказ тоғи деб, қолганларини турли маҳаллийча ном олган қисмларидир, деб айтадилар.

Осиё Тавр тоғлари билан иккига бўлингандир... Таврнинг бериги томонида, Гиркан соҳилларидан то Имай (Пөмир) тоғларидаги ҳинд ва скиф ерларигача бўлган кенгликларда турли юртлар бор.

Гиркан денгизи ортидаги бу юртлардан кейинги, ҳинд ерларидан ва улардан кейинги шимол ерларидан ҳам сўнг жойлашган мамлакатларга скифлар, гирканлар, парпилар, бақтрияликлар, сўғдлар эгаллик қиладилар.

Ўша жойда, XI, 8, 1.

Агар Гиркан денгизидан шарққа қараб юрилса, ўнг тарафимизда то Ҳинд океанигача чўзилган узлуксиз тоғлар ётади. Фарбда қолувчи Памфилия ва Киликиядан бошланиб, то Ҳинд денгизигача турли номларда аталиб чўзилган бу тоғларни эллинлар Тавр тоғлари деб атайдилар. Тоғларнинг шимолий қисмини биринчидан: гел, кадусий, амардлар; кейин юқорида айтганимиздек, гирканларнинг баъзи бирлари эгаллайдилар; ундан сўнг яна шарққа Ох дарёси томон юрилаверса, парпи, марғиён, арий халқлари яшайди. Яна давом этилса чўл чиқадики, бу чўлни Гирканиядан Сарний дарёси ажратиб туради. Арманиядан бу ергача балки ундан ҳам берирокдан чўзилиб келган тоғ — Парафра деб аталади. Гиркан денгизидан арийларгача бўлган масофа 6000 стадийга яқин, деб айтилади. Ундан кейин Бақтриёна, Сўғдиёна ва ниҳоят кўчманчи скифлар юрти келади. Ана шу тоғ тизмаларини, арийлар юридан бошлаб, македонлар Кавказ тоғлари деб атаганлар. Бироқ маҳаллий халқларда уларнинг ҳар бир бўлагининг ўзга-ўзга отлари бор: масалан, Парапамизнинг шимолий чўққилари Эмод, Имай дейилади ва яна бошқа-бошқа номлар учрайди.

Каспийнинг бошқалардан узилган, алоҳида ёниқ денгиз экани ҳақида фақат Геродотгина билган. Анча кейинги ҳатто I-II аср географларигача уни океanning бир қўлиғи, деб ҳисоблашган. Бутун жанубий денгизлар, Гибралтар улар учун яхлит океанга қўшилувчи, унинг бўлаклари бўлган. Фақат Птолемейгина Геродот нуқтаи назарига қайтиб келган.

Страбон. География, XI, 7, 4.

(Каспий денгизи ҳақида) Искандарнинг шухратпарастлигига мосланган тилёғламалик йўлида жуда кўп ёлғонларни ёзиб ташлашган. Танаид дарёси Осиёни Европадан ажратиб туриши, шунингдек, Осиёнинг Гиркан денгизи билан Танаид ўртасидаги катта қисмини македонлар забт этмаганлигига ҳамма қўшилади. Шунинг учун тарихчилар Искандар Осиёнинг шу қисмини ҳеч бўлмаса эллараро миш-мишларда «забт этилганини» таъминлаш учун найранг қилиб, Танаид қўйилувчи Меотида қўли билан Каспий денгизини битта ҳавза, деб атаверишган. Каспий денгизини ҳам баъзан қўл атаб, бу иккови яхлит бир нарсанинг икки бўлағи, сувлари бир-бирига қўйилиб туради, дейишган. Поликет ҳатто, исбот учун Каспий денгизида илон бор, суви чучук, деган мисолларни келтиради. Яна, Танаид (Сирдарё) Каспийга қўйилади, деган мисол келтириб, уни Меотидадан айри эмаслигини исботлайди ва давом этиб, Ох (Тажан), Окс (Аму)лар каби энг шимолдаги дарё ҳисобланувчи Яксарт (Сирдарё) ҳам ҳинд тоғларидан бошланиб худди бошқаларидек Каспий денгизига қўйилади, деб айтади.

Плиний¹. Табиий тарих. VI, 13 (36).

Каспий ёки Гиркан денгизи Скиф океанидан чиқиб келиб Осиёнинг орқа тарафига қўйилади. Атрофига ўрнашган элатларнинг номига монанд унинг турлича отлари бўлсада, энг атоққилари Каспий билан Гиркандир. Клитархнинг фикрича, у Понт Эвксиндан кичик эмас. Эратосфен эса унинг ўлчамини-да келтиради... 175000 қадам, холос.

¹ Катта Плиний. Милодий I аср рим олими. 37 китобдан иборат залворли "Табиий тарих" асарининг муаллифи. 79-йилда Везувий вулкони отилиб Помпеяни босаётган пайтда томоша қила туриб ҳалок бўлган.

Осиё дарёлари ҳақида қадимги географларнинг билимлари анча бўш бўлган. Аму ва Сирдарёнинг (Окс ва Яксарт) ўрта қисми билан тузуккина танишликларига қарамай. Уни Дон билан битта дарё, деб чалкаштирадилар. Бу уч дарёнинг бўйларида ҳам скифлар яшагани ва савдо-соғиқ ишлари асосан скифлар орқали битгани, айниқса кўчманчи юртларга келиб кетишнинг қийинлига бунга сабаб бўлган бўлиши керак. Масалан, Птолемей Хитойни Азов денгизига чегарадош, деб ёзади.

Полибий.¹ Умумий тарих, X, 48.

Апасиақлар Окс ва Яксартнинг орасида яшайдилар.

Дарёларнинг биринчиси Гиркан денгизига, иккинчиси Меотида кўлига қуйилади. Иккалови кемалар қатнайдиغان даражада салмоқлидир. Кўчманчиларнинг отдан тушмай улардан Гирканияга ўтиб юришлари қизиқ. Бу ҳақда икки хил гапиришади. Биринчиси жуда оддий, иккинчиси эса ғаройибу, бироқ имконсиз деб ҳам бўлмайди. Окс ўзанланишини Кавказ тоғларидан (Ҳиндикуш) олиб, сувларнинг қўшулуви ҳисобига Бақтрияда улкан дарёга айланади-да, кенг текисликдан узоқ оқади. Кейин саҳрога етиб борганда катта ва тик қояларга дуч келади. Пастта ташланаркан, оқимининг тезлигидан суви қоялардан бир стадиядан ортиқроқ нарига бориб тушади. Апасиақлар ана шу шаршаранинг тагидаги кўп-кўроқ жойдан Гирканияга ўтаверади. Қўйидаги иккинчи ҳикоя эса ростта кўпроқ ўхшайди. Дарё оқиб ўтадиган ерларда кенг майдон ва текисликлар кўп. Тоғу қояларга дуч келган дарё ана шу майдонларга шиддатла тушиб, уларни тешиб киради-да, бироз масофага ер остидан оқиб яна юзага чиқади. Варварлар бу жойларни яхши билганлари учун Гирканияга ана шу — дарёнинг ер остида оқадиган жойидан бориб келаверадилар.

Солин. Плиний қайта ишлаган, 49, 5.

Бақтрияликлар Лаксарт (Яксарт) дейдиган дарёнинг номи скифларда Силис бўлса, Буюк Искандарнинг аскарлари уни Танаид деб атаганлар. Бироқ, Селевк билан Антиохнинг лашкар бошиси Деодам — бу дарёни шахсан кечиб ўтгани учун

¹ П о л и б и й — милoddан бурунги 204-22 йй. грек тарихчиси, бизга деярли тўлиқ етиб келган “Умумий тарих” номли ажойиб асарнинг муаллифи.

маълумотлари ишончли одам, уни Танаид эмас, деб айтади. Дарё ўзининг бир қисмида форслар билан скифлар ўртасида чегара бўлиб хизмат қилади.

Страбон. География. XI, 11, 5

Сўғдиёнадан оқиб ўтадиган дарёни Аристокбул Политемет деб атайди. Аслида, бу ердаги барча нарсаларга янги тдан от тўкиб чиқарганларидек, бу номни-да македонлар қўйганлар. Дарё юртни суғориб ўтиб, чўл ва сахрога киради-да, арийлар юртидаги Арий дарёсига ўхшаб қумга сингиб кетади. Айтишларича, Ох (Тажан) дарёсининг бўйларида ерковлар ёғли булоқлар топган. Модомики, бу ўлкада ишқорли, асфалтли, елимли, олгин гугуртли сувлар бор экан, табиийки, ёғлиги ҳам бўлиши керак. Бироқ бу нарсанинг камданкамлиги унга гаройиблик тусини беради. Бировларнинг айтишича, Ох дарёси Бақтриёна ичидан, яна бошқа бировларнинг гапига кўра, унинг ёнидан оқиб ўтади. Яна шундай гаплардан бири: Ох денгизгача жануброқдан, Оксга қўшилмай алоҳида бир ўзи оқади, кейинчалик Оксга қўшилиб, Гиркан денгизига қўйилади дейишади.¹ Оксининг кенглиги аксарият жойларида 6-7 стадий келаркан. Яксарт эса бошланишидан охиригача Оксга алоқаси бўлмаган алоҳида дарё бўлиб, фақат қўйилиш учун иккови бир денгизга боради. Патроқл айтишича, икковининг қўйилишлари орасидаги масофа саксон фарсанг келар экан. Форсларнинг бир фарсанги эса бировларнинг айтишича олгмиш, иккинчиларнинг айтишича, ўттиз-қирқ стадийга тенг экан.

Страбон. География, XI, 7, 5.

Евдокс ва бошқа муаллифларнинг Гирканиа гаройиботлар ҳақида ёзганларига қуйидагини мисол этиш мумкин. Денгиз бўйида тоғлар бир неча қатор девор бўлиб узанади. Уларнинг бир нечадан гори бор. Деворлар билан денгиз ўртасида соҳил бўйи текислиги ётади. Шиддат билан келган дарё девордан ошиб, соҳилга тушмай тўғри денгизга етиб боради. Пастдаги соҳилда, тепадаги сув ёпинчиғи остида бемалол қўшин ўтиб юриши мумкин. Маҳаллий халқлар кўпинча бай-

¹ О х — (Герн Руд ёки Тедженни) грек тарихчилари Каспийга қўйилади ёки Ниса (Ашхобод)гача боради, деб ўйлашган. Аслида у қумга кириб йўқ булади.

рам ва қурбонлик қилганларида, бу ерга сайлгоҳ сифатида йиғиладилар. Гоҳ ёрларда ўтирадилар, гоҳ қирғоқда сув «томининг» остида ўйин-кулги қиладилар, гоҳ чўмиладилар. Ҳар ким кўнглига кетган ишни қилади. Нам сероблигидан соҳил ҳаминча кўм кўк ўт ча чечаклар билан қопланган бўлади.¹

Плиний. Табиий тарих, XXXI, 7 (74-75).

Бақтрияда бири скифларга, бири эса арийларга қараган икки кўл бор. Кўллардан улар туз чўктириб оладилар... Дарёлар туздан қуюқлашиб, сув худди муз қоплагандек туз тагидан оқади. Каспий дарвозаси олдига, шунингдек, мардлар билан Армания худудига етганда дарёлар тузли дарё, деб аталадилар. Бақтрияда Ох ва Окс дарёлари тоғлардан бўлак-бўлак туз парчаларини оқизиш келади.

¹ Бу матн ўша пайт грек географлари тўқис эмаслигини яна бир кўрсатади. Сўнгги манзара Копетдогодаги сойлардан олингандир, бироқ улар денгизга тушмайдилар.

У Б О Б

МИЛОДДАН БУРУНГИ IV АСРДАН МИЛОДИЙ III АСРГАЧА ЎРТА ОСИЁДАГИ СИЁСИЙ ВОҚЕАЛАР

Ўлимидан кейин Мақидунли Искандарнинг тожу тахтини қонуний эгаллайдиган вориси қолмади. Умумқўшин йиғилишида Искандарнинг туғма эси паст укаси Филипп номидан ҳукм суриш учун ҳокимият генерал Пердиккага топширилди. Сатрапияларга бошчилик қилиш қўшинбошчилар, шунингдек, Искандар ва унинг яқинлари, қуда-андачилик ишлари билан боғланган атоқли маҳаллий кишилар орасида бўлиб олинди. Кимга қайси ўлка теккани ҳақидаги маълумотлар, биз келтираётган асарларда бир-бирдан бироз фарқлидир.

Помпей Трог. Филиппийлар тарихи. XIII, 4.

Бақтриянинг нариги тарафи ила Ҳиндистон ўлкалари аввалти ноибларда қолдирилди... Гидасп билан Инд орасидаги ерлар Таксилга, Парапамиз билан Кавказ тоғларининг чегаралари Оксартга, Бақтрия чек ташлаш орқали Аминтага, драгн ила арийлар Станазорга, Сўғдиёна — Сулций ва Стагнорга. Парпия — Филиппга, Гиркания — Фратафернга тегди.

Арриан китобларидан олинган. Искандарнинг ворислари ҳақидаги маълумот. VI, IX, 34.

... Осиеъни қуйидагича тақсимлашди... Парпияни Филипп олди; Станазор арий ила драгнлар ҳокими бўлди, Солийли Станазор Бақтрия билан Сўғдиёнада қолди, Агенор ўели Питонга Ҳиндистоннинг парапамизадлар билан чегарадош ерлари тегди, Роксананинг отасига парапамизадларни беришди.

Диодор. Кутубхона, XVIII, 78, 3.

Осиеънинг ўзига тегишли сатрапияларга келганда, ҳеч нарсаи ўзгартирмай, ким қаерга бошлиқ бўлса ўшаларнинг ўзи-

ни қолдиришга қарор қилишди. Бу сатрапияларнинг қўшнилари бўлган ўлкалар Таксил билан ўша ўлкаларнинг подшоларида қолди. Парапамизадлар юрти сифатида донг чиқариб, Кавказда жойлашган ўлка, қизи Роксанага Искандар уйланган Бақтриянинг подшоси Оксиартга берилди... Солийлик Станазорга Ариана билан Дрангиана, Филиппа — Бақтриёна ва Сўғдиёна; Фратафернга Парпия ва Гирканиа; Антропатга Мидия тегди. Таксил билан Пор ўз шоҳликларида қолишди.

Искандар ўлимининг биринчи куниданоқ унинг лашкарбошилари ўртасида ўзаро низолар бошланди. 321 йили Ҳиндистон сатрапи Пифоннинг исёни бостирилиб, мамлакат янгитдан тақсимланди.

Диодор. Кутубхона, XVIII, 39.

Антипатр сатрапияларни қайтадан тақсимлади: Пифон — Мидияни, Филипп — Парпияни, кипрлик Станазор — Ария билан Дрангианани, солийлик Станазор — Бақтрия ва Сўғдиёнани олдилар. Роксананинг отаси Оксиартга — парапамизадлар ўлкасини; Пифонга Ҳиндистоннинг парапамизадларга чегарадош ерларини беришди. Инд дарёсининг нариги тарафи Порга, Гидасининг нариги тарафи эса Таксилга берилди.

Номингагина Искандар меросхўрларининг ҳуқуқини ҳимоялаб чиққан Кичик Осиё сатрапи Эвмен билан сурьялик Антигон орасидаги низода ўрта осиелик сатрашлар Эвмен тарафида турган бўлсалар-да, урушларда фаол қатнашмадилар. Жанжал Сурия билан Месопотамия тўғрисида чиққан эди.

Ҳинд подшоси Порнинг ўлдирилиши, ерларини эса Эвдам эгаллаб олиши ҳам шу йиллари (319-317 й.) рўй берди.

Ўша жойда, XIX, 13-14.

Эвмен шарқдаги сатрашларга элчилар орқали хат жўнатиб, аскарлари бошчилигида Сузианага келиб унга қўшилишлари ҳақида буйруқ берди.

(Келганлар орасида): Оксиарт сатрап бўлган парапамизадлар юртидан 1200 пиёда, 400 отлиққа бош бўлган Андро-баз; ўзига бақтрияликларни-да қўшиб олган Ария билан Дран-

гиананинг сатрапи Стазанор 1500 пиёда ва 1000 от билан; Ҳиндистондан 500 от, 3000 пиёда аскар ва 120 фил билан Эвдамлар келишди. Филларни Эвдам Искандарнинг қазосидан сўнг подшо Порни ўлдиргач, эгаллаб олганди.

Урта Осиёга Эвменнинг енгилиб ҳалок бўлганида, кейинроқ Антигоннинг Миср сатрапи Птолемей ҳамда Бобил сатрапи Салавк билан олиб борган урушлари-да деярли таъсир этмади. Бироқ, бироз вақт ўтгач, Салавк қўлида йирик кучлар тўплана бошлади. 312 йилга (мил.ав.) келибқоқ у ўзини сатрап ҳисобламай, Бобилни мустақил шоҳлик сифатида ташкил эта бошлади. 301 йилда Антигонни тор-мор этгач, Сурияни, Кичик Осиёнинг бир қисмини, Армания ва батамом Урта Осиёни қўли остида бирлаштирди. Унинг учун фақат Ҳиндистон билан бўлган жанг муваффақиятсиз тугади. Ҳиндистонда бу пайтга келиб Маурия сулоласи яна тикланиб, подшо Кандрагупта ёки Сандрокат (Андрокат мил.ав. 231-йилда ўлган) бошчилигида йирик давлат тузилганди. Салавк Кандрагупта ҳокимиятини тан олишга ва Гидрозия, Арахозия, Ариананинг бир қисмини, парапамизадларни беришга мажбур бўлганди. Салавк ва Кандрагупта подшоликлари ўртасида савдо алоқалари ривожланиб кетди.

Помпей Трог. Филиппийлар тарихи, XV, 4.

Салавк шарқда кўп урушлар олиб борди; биринчидан Бобилни олди, сўнг ғалабадан кучини кўпайтиргач, Бақтрияни эгаллади-да, Ҳиндистонга юрди. Искандардан сўнг бу ерда озодликка асос солган Сандрокот ҳоким эди... Салавк у билан шартнома тузди ва Шарқда ишларини бир ёқлик қилиб, Антигонга қарши яна уруш бошлади.

Аппиан¹, Сурия, 55.

Салавк Инд дарёсидан кечиб ўтиб Андракотта қарши уруш олиб борди. Охирида бу уруш куда-андачиликда мустаҳкамланган дўстлик шартномаси билан якун топди.

Салавк Фрот ортидаги ҳамда денгиз бўйидаги бутун Сурияни, Ички Фригия ерларини олди. Месопотамия, Армания, Са-

¹ А п п и а н — милодий 1-асрда янаган. Рим тарихини грек тилида ёзган.

лавкия деб аталувчи Каппадокия, форслар, парпилар, бактрлар, араблар, тапирлар, Сўғдиёна, Арахозия, Гиркания, хуллас, Искандар то Индгача босиб олган халқларнинг бари.. Фригиядан Индгача бўлган ҳамма унинг ҳукмига ўтганди.

Салавкийлар сулоласининг асосчиси Салавк Никатор милодгача 281-йили ўлган. 281-261 йилларда подшолик қилган, унинг ўғли I Антиох Сотер — Ўрта Осиёда савдо марказларининг қурувчиси, дарёлари савдо имкониятларининг ўрганувчиси сифатида қайд этилади.

Плиний. Табиий тарих. VI, 18.

Варварлар Искандарияни бузиб ташлаганларида, Салавк ўғли Антиох унинг ўрнида, Зоталга қуйилувчи Марғ бўйида Салавкия шаҳрини барпо этди-да, отини Антиохия¹ деб аташни лозим топди. Шаҳар айланаси 70 стадий эди.

Солин. Плиний қайта ишлаган. 49, 5.

Бақтрияликлар Лаксат (Яксарт) деб атовчи Сирдарёни Салавк ва Антиохларнинг саркардаси Демодам кечиб ўтди.

II Антиох Теос (худо) даврида бошланган Салавкиянинг инқироzi — II Салавк Калиник даврида тугалланди. Салавк асос солган катта давлат ўзининг табиий ҳудудлари бўйича бўлиниб кетди. Грециялик сатрап Диодот ёки Феодот, тахминан 250-йилда Сўғдиёнани-да қўшиб Бақтрия давлатини мустақил деб эълон қилди. Парпи яда скифлардан бўлган Арсакийлар сулоласи кучайиб мустақкамланди. Бошқа бир ишончсиз тахминга кўра сулола бақтрияликдир. Бу фикрни арман тарихчилари айтганлар. Бу тарихчиларнинг нотўғри фикрларига кўра, парпилар македон истибдодига қарши курашда ўсиб келаётган Римдан ёрдам сўраганлар. Бироқ бу гапнинг ёлгонлиги шундаки, бу даврларда Рим ҳали Шарқ билан қизиқадиган даражага етмаган кучсиз давлат эди.

¹ Антиохия — Бунинг ўрнидаги Искандария ўз навбатида қадимги Муру, ҳозирги Марининг ўрнига қурилган эди. Баъзи манбаълар уни Салавкия деб ҳам аташади. Марғ — Муғ дарёси ҳеч қандай дарёга қуйилмайди.

Страбон. География, XI, 9, 1.

Парпия ўзи катта эмас. Форс, ундан кейинги кўп йиллар чўзилган Македон ҳокимиятига гирканлар билан бирга солиқ тўлаган. Бундан ташқари Парпия ўрмонзор тоғликлардан иборат камбағал ўлка. Подшолар ўтганда қўшинларини тўхтатмай тез олиб ўтишга уринадилар. Чунки бу ўлка қўшиннинг қисқа муддатли тўхташида-да боқишга кучи етмасди. Бизнинг кунларимизга келиб Парпиёна катталашиб, кучланиб кетди. Эндиликда Комисена, Хорана¹ шунингдек, Каспий дарвозасигача бўлган бари ерлар, илгари Мидияга қараган Раг², Тапир ҳам уларнинг таркибий қисмидир.

Арриан³, Парфия, 2.

Парпиёнлар скифлардан келиб чиққан, устларидаги македонлар ҳокимиятини итқитиб ташлашган, Эронга кул эдилар, уларга қарши исён кўтаришган, деб камина Арриан айтади.

Арриан, Парча, 248.

Арсак ўғли Фриаптинини авлодиари бўлмиш оғанини Арсак билан Тиридат Арсакийлар, ўз юртларига подшо Ангиох (лақаби худо) қўйган сатрап Фероклни ўлдирдилар. Чунки у ака-уканинг бирига қасд қилмоқчи бўлди. Улар Фероклнинг калондимоғлигига чидаб туrolмай, яна беш кишини бирлаштириб, македонларга қарши бош кўтариб, ўз ҳокимиятларини ўрнатдилар.

Синкел⁴. Йилнома, 539.

Бақтриянинг сатраплари бўлган оғанини Арсаку, Тиридат, Македонларнинг Эрондаги ноиб Агафоклга қарши кўтаришдилар.

¹ Х о р а н а — Комисена ва Хорана — Парпия билан Гирканиа орасидаги жойлар; Комисена арабларнинг Кумиси бўлиши мумкин, Аббосабал ва Ласгир қишлоқлари ўртасида.

² Р а г — Гирканиа билан Парпия ўртасида, муқаддас жойлар ҳисобланган. Маркази — Раги (арабларнинг Рей шаҳри).

³ А р р и а н — “Парфия” асарининг парчалари қолган.

⁴ С и н к е л — Георгий Синкел милодий VIII аср Византия ёзувчиси. 284-йилгача етказилган йилноманинг муаллифи.

Таврнинг нариги қирғоғига эгалик қилувчи Сурия ва Мидиянинг подшолари ўзаро низоларга тушиб қолганидан, у ернинг ноиблари энг биринчи Бақтрияна аҳолисини, Эвфидемнинг (бақтриялик) дўстлари эса унга туташган жами вилоятларини исёнга чорладилар. Кейинроқ эса, насли зоти скиф бўлган Арсак, Ох (Гери-Руд, Тажан) бўйларида кўчиб юрадиган, парн деб ҳам аталувчи бир қисм дайларга бошчилик қилиб, Парпияга бостириб кирди-да, ўз ҳокимиятини ўрнатди. Аввалига Арсак-да, унинг ворислари-да, мамлакатнинг олдинги эгалари билан ҳали урушлари кўзғалиб турганидан анча қувватсиз эдилар. Бироқ қўшни вилоятни босиб олганлари ва ҳарблардаги доимий ғалабалари туфайли кучайиб кетиб, Фротнинг бу тарафидаги мамлакатларга ҳам эгалик қила бошладилар. Скифларни, ундан бурунроқ эса Эвкратид тарафдорларини енгиб, Бақтриянинг бир қисмини-да ўзлариники қилиб олганларидан сўнг, ҳозирги кунда эгалик қилаётган худудлари шунчалик каттаки, бу жиҳатдан Рим билан ҳам рақобатлашишга қодирдирлар. Бунинг асоси эса уларнинг турмуш тарзи ва хулқ-атворларидир. Варварча ва скифча хусусиятлар кўп бўлган хулқ-атворларида, ўзга халқлардан устун туришни, жанглирида ғалабани таъминлайдиган бошқа олижаноб хусусиятлари ҳам серобдир.

Айтишларича, парнлар — дайлар эмиш. Дай бўлганда-да, Меотиданинг юқори қисмида яшовчиларидан эмиш. Уларни ксандий ёки парк деб ҳам аташармиш. Бироқ Меотидонинг тепасидаги скифлар ичида дайларнинг бир қисми ҳам яшайди, деган фикрга барча қўшилавермайди. Хуллас, Арсак ана шу дайлардан эмиш. Бошқалар эса уни бақтриялик, Диядот зуғумидан қутулмоқ истагида Парпияни кўзғолонга чорлаган, дейишади. Мен «Тарихдаги эътиборли воқеалар» асарининг олгинчи китобимда, шунингдек, «Полибийдан сўнги тарих» асарининг иккинчи китобида Парпия ишлари ҳақида батафсил гапирганим учун ҳозир такрорийликдан қочиб, фақат бир нарсани айтиб ўтаман. Посейдонийнинг ёзишича, парпиларда иккита қурултой-йиғин бўлиб, бири қариндошлар — иккинчиси донишмандлар ва муғлар қурултой-йиғинидир: подшо шу иккала қурултой аъзоларидан-да сайланавериши мумкин.

Искандар ўлимидан кейин Шарқий ерларни бўлиш пайтида Парфияни Стагнорга — бошқа юртлик иттифоқчига беришди. Фуқаролар урушида парпиёнлар Эвмен тарафида турганлар, у енгилгач, парпиларни Антигонга, кейин Салавк Никаторга, кейин эса (ўғли) Антиохга ва унинг ворисларига бердилар. Бироқ, чевараси Салавк II (Калиник) даврида парпилар ажралиб чиқдилар. Бу биринчи пун¹ урушига, Л.Манилий Вулзон ва М.Аттилий Регуллар консуллик қилган даврига тўғри келади. Парпиларнинг ажралиши жазосиз қолганлигига ака-ука Антиох билан Салавкнинг ўзаро урушлари сабаб бўлганди. Худди шу пайтларда минг шаҳарлик Бақтриянинг ноибни Феодот (Диодот) ҳам ажралиб чиқиб, ўзига шоҳ унвонини олди. Ундан ўрнак олган барча Шарқ халқлари бирин-кетин македонлар ҳукмронлигидан чиқиб кетдилар. Худди шу замонларда насл-насабини умуман ҳеч ким билмайдиган, бироқ ниҳоятда жасоратли Арсак деган бир инсон ҳам яшарди. Қароқчиликни касб қилиб олган бу Арсак, Салавкнинг галлар томонидан тор-мор этилгани дарагини эшитиб, қароқчилардан иборат қўшин билан Парфияга бостириб кирди-да, Андрагорни жангда енгиб, ҳокимиятни тортиб олди. Тез орада, у Гиркания ҳокимиятини-да эгаллади. Икки мамлакатта хўжайин бўлгач, Салавкдан ва Бақтрия подшоси Феодотдан хавфсирагани учун катта қўшин тўплади. Бироқ Феодот ўлди. Арсак унинг ўғли (у ҳам) Феодот билан иттифоқ шартномаси тузди-да, Салавкка уруш очиб уни енгди. Ана шу ғалаба кунини парпилар ўз озодликларининг биринчи куни, деб белгилаб, тантана билан нишонлайдиган бўлдилар.

Янгидан-янги ғалвалар кўпайиб бораётганидан Салавк Кичик Осиёга қайтган пайтида, Арсак Парпиён шоҳлигини тузиб битириб, қўшин тўплаб, қалъалар қуриб, шаҳарларни мустаҳкамлаганди. Запортен тоғида, хавфсизлиги ва ернинг гўзаллиги жиҳатидан ноёб бир жойда Дара² деган шаҳар қуриб тугатганди. Шаҳар ҳар томон қоялар билан шунчалик қулай ўралганки, ҳимояланиш учун кўп одам зарурати ҳам йўқ,

¹ 1-П у н у р у ш и — Рим ва Карфага ўртасидаги 1-уруш (м. III-II аср)

² Д а р а — ҳозирги Каахка шаҳри мавзесида.

атрофдаги ер ниҳоятда ҳосилдор ва ноз-неъматларга сероб эди. Булоқ, сойларнинг кўплиги суғориш имконларини берар, қуюқ ўрмонзорлари ов қилишни таъминларди.

Хоренлик Моисей¹. Арманистон тарихи. II, 2.

Мақидунли Искандар ўлиמידан олтмиш йил ўтгандан кейин парпийларга Қўрқмас Аршак (Арсак) подшо бўлди. Кушан² еридаги Араватин Балх (Шарқий Балх) унинг бошкенти эди.

Қақшатқич урушлар орқали у барча шарқ халқларини бўйсундирди; Бобилдан македонларни қувди; ғарбда ва денгизда римликларнинг кучайганини эшитиб... Аршак шартнома тузишни таклиф этиб элчилар жўнатди. Шартномада римликлар македонларга ёрдам беришдан воз кечишлари, ўзи эса, солиқ эмас, лекин ҳар йили совғалар юбориши айтилган эди.

¹ *Хоренлик Муса (Моисей)*. — Ярим афсонавий замондан V асргача бўлган даврни қамровчи “Арманистон тарихи”ни ёзган одам. Ўзининг янаш вақтини-да милоднинг III-IV асри деб белгиллаган. Бироқ, 19-асрда яшаган немис олими Гунмидт, француз тарихчиси Карржэр, улардан кейинроқ эса арман олими Хапатянц — Хоренлик Мусанинг умуман олганда сохта эканини фош этишган. У III-IV асрда эмас, камида VIII-IX асрда (балки ундан ҳам анча кейин бўлиши мумкин) яшагани исботланди. Асар компилятивдир, бошқаларнинг асаридан улаб-қураб ёзилган. Бундан кўп фактлар арман миллатчилиги, христианчилик шовинизмига элдирилган. Нафақат факт, балки воқеалар, йиллар, умуман хронология ҳам Хоренлик Муса кўнглига мослаб чалкаштирилган.

Хоренлик Муса арман тарихчилари Фавст, Себеос, Хевонд асарларидан, Инжилдан, черков тарихчилари, айниқса Евсевий асарларидан, форс манбаълари: Хорохбуга, Барсуму ва бошқалардан унумли фойдаланган. Гарчи, хоренлик Мусанинг яшаган даври шу кунларгача-да аниқланмаган, асарига танқидий қараш зарурлигига қарамай, унинг қурама материаллари (маълумлари) сосоний форслар, арман тарихини ўрганишда манбаъ бўлиши мумкин.

Хоренлик Мусанинг асари биринчи марта 1695 йилда Амстердамда; охириги марта 1880 йилда Тифлистеда нашр этилган ва сохталиги очилгунча кўп европа тилларига таржима қилиниб, қимматли манбаъ ҳисобланган. Инжил руҳида ёзилган унинг китобининг асосий мақсади арман миллатини кўкларга кўтариш бўлган.

² *Кушан ери* — Аслида кушан деб, (м.ав.) 128 йилда Бақтрияга ҳукмронлигини ўрнатган юэчжэйлар, туркий қабила бўлиш кангуйлар айтылади... Хоренлик Муса эса, “Кушан ери” деб анча бурунги даврлар хусусида ҳам ишлатади. Унинг Бақтриядаги Арсакийлар ҳукмронлиги ҳақидаги билимлари анча юзакидир.

Хоренлик Моисей. Арманистон тарихи, II, 68.

Кўрқмас Аршак македонлар истибдодини ағдариб ташлаб, кушанлар юртида 31 йил тахт сурди. Ундан кейинги ўғли Аршак II Тиридат — 26 йил; унинг Буюк Аршак лақабли ўғли, Балх (Бақтрия)га бориб, у ерни бошкент қилиб, 53 йил подшолик қилди. Шунинг учун унинг болалари пахлав деб аталардилар.

Страбон. География, XI, 8, 8.

Арсак, Селевкдан қочаркан, апасиақлар юртига кириб кетди.

Юқоридагиларни ўқирканмиз, Парфия билан Бақтрия ўртасидаги муносабатларнинг ўзгарувчанлигини кўрамиз. Диодот I (245 йил (м.ав. ўлган) Арсакка қарши урушда Салавк II Антиох тарафида бўлган. Диодот II эса (240-235 й. м.ав.) аксинча, Арсак II Тиридат билан умумий душманга қарши иттифоқ тузган. Тиридат давлатнинг ташкилотчиси, греклардан парфияларнинг қўлига ўтаётган шаҳарларнинг, савдо йўлларининг тикловчиси бўлиб тасвирланади.

Бақтрияда Диодот IIни янги сулоланинг асосчиси Эвфидем ағдариб ташлайди. Страбон учун Эвфидем Бақтрия қудратининг асосчисиدير, Диодот ва унинг сулолаласининг даври IV-III асрлар ҳақида у бир оғиз ҳам гапирмайди. Бу давр ҳақидаги маълумотни биз фақат Трогдан билишимиз мумкин. Диодот II билан Эвфидем орасида фақат тангалардагина «Антимахудо» деган номи қолган яна бир подшо ҳам бор. Эҳтимол у Диодот II нинг ўғли бўлиб, бирорта вилоятни бошқаргану, Евфидем Диодотни ўлдиргандан кейин даъвогарлигини ўртага солган.¹

Сурияда, табиатан бўшанг бўлган Салавк III Керавн «Момогулдурак»дан кейин тахтга чиққан Антиох III, Салавкийлар давлатининг аввалги мавқеини тиклашни ўз олдига мақсад қилиб кўйди. Миллоддан аввалги 220 йилда исён кўтарган Мидия сатрапи Молонни тор-мор этгач, Парфияга юрди. Аммо бу уруш унинг учун унча омадли бўлмади: Антиох хўжа кўрсинга энг юмшоқ шаклда вассаллик шартномаси билан қаноатланишга ва Парфияни Арсакийларга қолдиришга мажбур бўлди. Худди

¹ **А н т и м а х** — Баъзи олимлар Антимах Инд бўйларида бошқа мустақил давлат тузган, баъзилар эса у Сүеидёна, Амунинг куйи оқимиға эгалик қилган, дейишади. Тангаларида денгиз худоси Посейдон тасвирлангани учун у муҳим ғалабасиға денгиз жангида эришган, деб ҳам ёзишади.

шунингдек, Арриандаги Эвфидем билан тўқнашуви ва Ҳиндистонга юриш-да, дуранг натижада тугади. Тузилган битим шартномаси Эвфидем ўғли Деметрий ва Антиох қизинининг никоҳи билан мустақамланди.

Полибий. Умумий тарих, X, 28.

Арсак III (Артабан) — Антиохни фақат шу давлатгача (Мидиягача) кела олади, бу қўшини билан беридаги саҳрога ўтишга жазм қилолмайди, деб ўйлаган эди. Бу фикрда, Арсак асосан ерлардаги сувсизлик ҳолатига таянган эди.

Антиохнинг саҳрони босиб ўгишга аҳд қилганини кўргач, қудуқларни кўмиб, бузиб ташлай бошлади. Бундан хабар топган шоҳ Арсакка қарши Никомед бошчилигида минг кишилик отлик бўлинмани юборди. Қўшини билан чекинган Арсакни бўлинма топа олмадию, бироқ канал тешикларини кўмаётган отлик тўдани тўзитиб қувиб юборди-да, Антиох қошига қайтиб келди. Подшо саҳрони ўтиб, Гекатомпил деб аталувчи шаҳарга етиб келди. Бу шаҳар Парпиёнанинг ичка-рисида жойлашган бўлиб, ҳар томондан келувчи йўллар кесишган жойдалиги учун шу номни олган эди.

Ўша жойда, X, 31.

Антиох қўшини қийинчиликларни енгиб, жуда секинлик-ла бўлса-да, бу тор жарликлардан ўтиб олди. Саккизинчи куни Лаб чўққисига етиб боришган заҳоти қизгин жанг бўлиб, варварлар итқитиб ташланди... (Антиох) Тамбрак деган кенг шаҳарга етиб келди. Подшо саройи борлигига, ўзи катталигига қарамай шаҳарнинг атрофи ўралмаганди. Антиох шу ерга кўнди. Жангдан қочган ва ён атрофдан йиғилган варварлар, Тамбракка яқин турувчи Сиринк¹ шаҳридан бошпана топандилар. Сиринк ҳар томондан ҳимоялангани ва бошқа кўп қулайликлари бўлгани учун Гирканиянинг ўзига хос бошкенти ҳисобланарди. Антиох уни қамал билан олишга қарор қилди. (Шаҳарнинг қамали ва олиниши тасвирланади.)

Ўша жойда. XI, 34.

Эвфидем Телей билан суҳбатида, Антиохнинг мамлакатни ва шоҳлик унвонини ундан олиб қўймоқчилиги адолат-

¹ Тамбрак ва Сиринк — Агрекдаги қарда жойлашгани номзълум шаҳарлар.

сиз эканини гапирди. Подшога қарши исён қилганлар ичида у биринчи эмаслигини, аксинча, ўзидан аввалги бир неча исёнкорни уруғ-аймоғи билан қириб ташлаб ҳокимликка етишганини айтди. Эвфидем шу маънода узоқ суҳбатлашиб, охирида Телейдан ўртада муросачилик қилиши, шоҳлик унвонини ундан олиб қўймасликка Антиохни кўндиришни илтимос қилди. Агар Антиох илтимосга кўнмаса, иккисининг аҳволи хавф-хатарга тўлишини, сабаби: чегарада кўчманчиларнинг лак-лак лашкари турганини ва улар чегарадан ўтгудек бўлсалар, мамлакатни эгаллаб олишлари эҳтимолдан ҳоли эмаслигини айтиб, Телейни Антиох қошига жўнатди. Подшо эса анчадан бери урушни тўхтатиш кераклигини ўйлаб юргани учун Телейдан эшитган сулҳ шартларига дарров кўнди. Телейнинг ундан бунга, бунга унга жуда кўп бориб келишига тўғри келди, ниҳоят Эвфидем ўғли Деметрийни жўнатиб, шартномани охирига етказиб келишни буюрди. Подшо Деметрийни меҳрибончилик билан кутиб олди, қиёфаси, келбати, муомаласининг гўзаллиги шоҳона эканини кўриб, аввало қизларидан бирини унга беришини, ундан сўнг отасининг шоҳ унвони сақланажagini айтди. Бошқа гаплар бари ёзилди ва онт ичишан шартнома тузилди. Антиох кўшин емагини мўл ғамлаб, Эвфидем филларини олиб қароргоҳдан кўчди. Кавказдан (Ҳиндикуш) ошиб ўтиб, Ҳиндистонга тушди. Ҳинд шоҳи Софагасен ила дўстлик шартномасини янгилади, унинг-да филларини, яна кўшин учун мўл емакни ғамлаб, Софагасен ваъда қилган хазинани олиш учун кизиклик Андресфенни қолдириб ортига қайтди. Унинг жами филларининг сони юз элликтага яқинлашиб қолган эди. Қайтишда у Арахозиядан, Эриманд (Гилменд) дарёсидан ўтди, Дрангианани босиб, Карманияга кирди. Қиш яқинлашгани учун қишловга шу ерда қолди. Антиохнинг юқори вилоят сатрапларини, денгиз бўйи шаҳарларини, Таврнинг бериги соҳилидаги соҳиби юртларнинг барини бўйсундирган, шахсий жанговарлик кўрсатиб ҳаммани тигратиши орқали ҳокимиятини кучайтирган Юқори Осиёга юриши шу тариқа тугади.

Ҳақиқатда ҳам шу юриши туфайли нафақат Осиё, балки Европа халқлари-да, уни подшолик тахтига лойиқ одам, деб тан олдилар.

Эвфидем ва ўгли Деметрий даврида Грек-Бақтрия давлати анча қудратли давлатга айланди. Топилма тангаларнинг қўлигига кўра у – Сўғдиёна, Бақтрия, Ҳиндикуш, Ария, Марғиёна ва Арахозияларни бирлаштирганини билиш мумкин. Аму ва Херируд дарёларининг кема қатновчи қисмлари ҳам унинг қўлида бўлган. Ҳинднинг юқори оқимларида Эвфидемия (Сакала, ундан кейинги оти Лохур) қурилди.

Лекин Деметрий билан бир вақтда Бақтрия тахтига яна бир Эвкратид деган даъвогар юзага чиқди. Трог, Эвкратиднинг «Ҳинд подшоси Деметрий» билан урушгани ҳақида гапирган экан, демак Эвкратид Сўғдиёнани, Аму бўйларини тезликда қўлга олгану, Деметрийнинг ихтиёрида фақат Ҳинд дарёсининг юқори қисмлари қолган бўлади. Тез орада Эвкратид Деметрийни тамомила тор-мор этиб, давлатни бутунича эгаллаб олади.

Лекин унга, бир вақтлари Искандарга ўхшаб, Зарафшон воҳасидаги Сўғдиёнанинг маҳаллий ҳукмдорлари билан ҳамшиша уруш олиб боришга тўғри келди.

Эвкратиднинг тангаларида грекчадан ташқари, маҳаллий ёзувлар борлиги эса Ҳинд дарёсининг юқори қисмларида-да мавқеи мустақамланганини билдиради. Тангаларда унинг унвони ўзгариб, «шоҳ» ўрнига «буюк шоҳ» («шаҳаншоҳ») деган ёзув ўрин олган. Бу билан Эвкратид Ахоманийлар унвонига даъвогарлигини Салавкийларга билдириб қўймоқчилигини таъкидлаган. Бироқ Бақтриянинг фақат шарққа қараб кенгайиш имкони бор эди. Чунки гарбда Арсакийлар Парфиясидек кучли рақиб ва душман турарди. Митридат I (Арсак VI, мил. ав. 173–136 й.й.), Суриядаги кучли подшо Антиох IV Эпифан ўлимидан сўнг, 160 йилдан бошлаб Мидия, Сузиана, Бобил, Шарқда эса Гиркания, Марғиёнани, шунингдек, Эвкратиднинг икки вилоятини босиб олиб, Парпия чегараларини Фротдан Ҳиндгача кенгайтирганди.

Помпей Трог. Филиппийлар тарихи, XII, 5.

Арсакнинг ўгли ва меросхўри Тиридат I (Арсак II), Салавк ўгли Антиох III га қарши 10000 пиёда-ю, 20000 отлиқни қўйди. Кейинчалик унинг иттифоқчисига айланди. Парпиянинг учинчи подшоси Приаспатий бўлди. У Арсак III деб ҳам аталарди (Римда ҳукмдорлар Цезар Август дейилганидек, уларда подшоларнинг бари Арсак эди).

¹ Сакала – Сак қабиласи номидан.

Приаспацийнинг тўнғич ўғли Фраат, жасур қабила бўлмиш мардларни енгиб, тахтни ўғилларига эмас, аломат даражадаги жасоратли укаси Митридатга қолдирди.

Бу вақтларда Бақтрияда Эвкратид подшолик қила бошлади. Парфиядаги Митридат қандай буюк бўлса у ҳам шундай эди. Бироқ, парпилар толеи ёрқинроқлиги уларни бу доҳийлари даврида қудратларининг чўққисига олиб чиқди. Бақтрияликлар¹ эса кўп урушларни бошдан кечириб, нафақат давлатларидан, балки эркинликдан-да маҳрум бўлдилар. Сўғдийлар, арахозлар, дранглар, арий ва индлар билан урушавериб, мисоли бадандаги қонларини оқизавериб, мажолсизланиб, парпиларга енгилдилар. Лекин Эвкратид жуда кўп урушларни жасорат билан олиб борди. Ниҳоятда кучсизланиб қолганда-да, ҳиндлар подшоси Деметрийнинг қамалига чидаб берди. 60000 қўшинга қарши 300 аскар билан тўхтовсиз чиқиб туриб урушиш услуби билан душманини енгди ва бутун Ҳиндистонни бўйсундирди. Уни тахтда бирга ўтириб, тенгма-тенг ҳокимлик қилаётган ўғли ўлдирди. Ўлдирганда ҳам қотилликни яширмай, мисоли отасини эмас, душманини ўлдиргандек қилиб, мурданинг устидан жанг аравада босиб ўтиб, кўмдирмай ташлаб юборди.

Бақтрияда бу воқеалар бўлаётганда Парпия билан Мидия ўртасида уруш бошланиб, парпилар ғалабаси билан тутади. Митридат Мидияга Баказисни ноиб тайинлаб, Гирканияга қарши юриш бошлади... У парпилар ҳокимиятини Кавказдан Фротгача кенгайтирди. Бобокалони Арсақдан қолишмайдиган даражада шухратта бурканиб, ардоқли қарияликда касалликдан ўлди.

Страбон. География, XV, 1,3.

Парпия тарихининг муаллифи Апполодор, Салавк Никатор авлодлари бўлмиш Сурия подшоларидан Бақтрияни тортиб олган эллинларни бирдан эслаб қолиб, эллинлар кучайиб кетиб Ҳиндистонга бостириб кирганларини ёзаркан, илгаридан маълум нарсалардан бошқа бирорта янгиликдан бизни баҳраманд этмайди. Эллинлар Ҳиндистонга кириб боришда македонлардан ҳам ўзиб кетдилар, дейиш билан эса ўзига-ўзи қарши ҳам чиқарди. Эвкратид ўз ҳукмини мингта шаҳарга ўтказар эди.

¹ Бу ерда грек-македон ҳукмдорлари назарда тутилган.

Ўша жойдан. XI, 11, 1, 2

Бақтрияни тортиб олган эллинлар шу даражада кучайиб кетдиларки, Аполлодор ёзганига қараганда, ҳатто Ариана билан Ҳиндистонни забт этиб, бўйсундирган халқлари саноғида Искандардан ўзиб кетдилар. Подшолар ичида, Гипанисдан ўтиб Имайгача (Памир) борган Менандр, айниқса ажралиб туради. Забт этишларнинг бир ёғини Менандр қилган бўлса, иккинчи ёғини Бақтрия подшоси Евфидемнинг ўғли Деметрий амалга оширди. Улар нафақат Паталенани, балки денгиз бўйидаги Сараост ва Сегердида деб аталувчи подшоликларгача олдилар. Умуман, Аполлодорнинг гапига қараганда, Бақтрия бутун Арианга ҳусн берувчи юртдир, Бақтрия подшолари ўз мулкларини сер ва фринларгача¹ кенгайтирганлар.

Шаҳарлари қуйидагилар эди: Зариаспа деб ҳам аталувчи Бақтра, ундан Окс (Аму) дарёсига қуйилувчи Зариаспа деган дарё оқиб ўтади, кейин Адраспа ва бошқа-бошқа шаҳарлар. Буларнинг ичида подшо помига қўйилган Евкратидия ҳам бор. Эгаллаган ерларини эллинлар сатрапияларга бўлдилар. Улардан Аспион ва Турива деган иккитасини парпилар Евкратиддан тортиб олдилар. Бақтриядан юқоридаги шарқроқда Окс билан Яксарт ўртасидаги Сўғдиёна ҳам улар тасарруфида бўлганди. Окс Бақтрия билан Сўғдиёнани, Яксарт эса Сўғдиёна билан кўчманчиларни ажратиб турарди.

Парпиянинг шу даражада тезликда кенгайиб, кучайиб бораётгани атрофдагиларга ваҳима соларди. Салавкийлар бунинг олдини олишга яна бир уриниб кўрдилар. Мил.ав. 139 йилда Деметрий Никатор Парпияга юриш қилди. Бу сафар бақтрияликлар табиий равишда унинг иттифоқчилари эди. Деметрий енгилди ва асирга тушди.

129 йилда мил.ав. унинг укаси Антиох VII уюштирган юриш ҳам ўнгидан келмади. Парпилар подшоси Митридат I нинг ўғли Фраат II (Арсак VII) Салавкийларнинг ҳимояланиш сиёсатидаги бу охириги уринишларини тор-мор қилди. Салавкийлар Ўрта Осиё у ёқда турсин, ҳатто Месопотамияни ушлаб қололмай Суриядагина жон сақлардилар. Парпия у ерга-да ҳужум қилиб турарди.

¹ Сер ва фринлар – Сер – хитойлар, фрин (фрун, фрурлар) – Страбон даврида Мўғулистондан Ўрта Осиёнинг шарқий чегараларига сурилиб келган хуннлар.

Ўрта Осиёда эса Парфия подшолари Фраат II, Артабан, Митридат II даврида, кетма-кет босқин уюштираётган кўчманчи саклар, шимоли-шарқдан кириб келаётган тохарлар, юэжилар (кангуйлар)га қарши ҳамisha кураш олиб боришга мажбур эдилар. Келажакда, воқеалар давомида кўрадитанимиздек, Бақтрия тақдирини ана шу қабилалар ҳал қиладиган бўлдилар.

Помпей Трог. Филиппийлар тарихи. XXXVI, 1.

Деметрий Никатор отамерос тахтини (Сурия) қайтиб олгандан сўнг ялқовликка берилиб кетиб, барчанинг нафратига учради. Шаҳарлар бирин-кетин ундан ажралиб чиқа бошладилар. Шармандалик доғини ювиши учун парпиларга қарши уруш бошлади. Шарқ халқлари уни хурсанд кутиб олдилар. Бунга биринчи сабаб, парпилар шоҳи Арсакий Митридат I нинг ўта қаҳқорлиги бўлса, иккинчи сабаб, македонлар ҳокимиятига кўникиб қолган халқлар, нотаниш янги халқнинг димоғдорлигидан нафратланиб зўрға чидаётгандилар. Форс, элимей ва бақтрлардан ёрдам олган Деметрий аввалига парпиларни кўп жангларда енгди. Бироқ, кейин ўзи асирликка тушиб қолди. Уни шаҳарма-шаҳар олиб юриб парпиёнлардан ажралиш ниятидаги халқларга кўрсатиб чиқдилар-да, сўнг Гирканияга жўнатдилар.

Помпей Трог. Филиппийлар тарихи, XIII, II, 1-2.

Парпиёнлар подшоси Митридат ўлимидан кейин тахтга ўтирган ўғли Фраат II (Арсак VII), Антиохнинг Парфияга қилган хужуми учун таъзириши бермоқ қасдида Сурияга юриш бошлатган пайтда скифлар можароси пайдо бўлди-да, унинг нияти амалга ошмай қолди. Гап шундаки, Антиох Парфияга хужум қилганида скифлар ёрдамга ёлланиб чақирилганди. Бироқ улар етиб келганда, хужум қайтарилиб, уруш тугаганди. Скифларнинг кечикиб қолишини баҳона қилиб парпиёнлар уларга пул тўлашдан бош тортдилар. Скифлар харажатларимизни тўлайсанлар ёки янги душман топиб берасанлар, деб туриб олишди. Калондимоғлик билан берилган рад жавобдан иззат-нафслари ҳақоратланиб, Парфияни талон-тараж қила бошладилар.

Фраат II Антиох билан урушда асирга тушган ва шафқатсизларча муомала қилинган грекларни олиб скифларга қар-

пи юрди. Жанг бошланиши олдидан парпи кўшинидаги бир зумлик иккиланишни кўриб, греклар скиф тарафига ўтиб, парпиёнларни чоғилар ва Фраат II ни ўлдирдилар. Бу билан асирликда кўрган шафқатсиз муомала учун қасос олдилар.

Фраат ўрнига тахтга унинг амакиси Артабан II (Арсак VIII) ўтирди. Фалабадан ҳамда Парфияни талаганларидан мамнун скифлар уйларига қайтиб кетишди. Артабан II эса тоғарлар (тохарлар) билан урушда яраланди ва ўлди. Ўрнига ўғли Митридат II (Арсак IX) тахтга чиқди. Митридат II ўзининг фаолияти учун Буюк деган унвонга сазовор бўлган. Ота-боболарининг шонли ишлари жасоратлари изидан бориб, ўзининг кенг қалбли фазилати билан улардан ўзиб кетди. Кўп чегара урушларини жасорат-ла олиб бориб, Парфияга жуда кўп халқларни бўйсундирди. Скифларга қарши бир неча ғолибона жанглар қилиб, ўтмишдошларига ўтказилган алам доғини ювиб ташлади.

Милоддан аввалги II асрнинг иккинчи ярмидаги Бақтрия тарихи қоронғиликда қолиб кетган. Бу давр ҳақида шоҳ номлари битилган тангалардан бошқа ёзма манбалар йўқ.

Деметрийдан кейин биров вақт ўтач, Бақтрияга Менандр подшолик қилган. Унинг номи ҳам грек ва ҳинд қўлёзмаларида қайд этилади. У Афғонистонни, Ҳинднинг юқори оқимларини қайтиб олиб, Бақтрияни яхлитлигича қўлида ушлаб турган. Шарқда Гангагача ерларни, Помирни, Шарқий Туркистонларни кўшиб олган. Фарбда Салавк I Никаторни қўллаш орқали Митридат I парфияликка қарши урушган. Сақларнинг тобора кучаяётган босимига қарши туриш учун грек, Ўрта Осиё, ҳинд халқларидан бирлашма тузишга кўп уринган. Чиқарган тангаларида грек худолари, буддавийлик рамзлари тасвирланган, ёзувлари ҳам грекча, ҳам ҳиндларнинг «Пали» тилида амалга оширилган. Менандрнинг¹ ўзи буддизмнинг авлиёси сифатида-да катта шухрат қозонган.

Менандрнинг ўлимидан сўнг Бақтрия бир неча ўзи-ўзига эга мулкларга бўлиниб кетди. Подшолар томонидан грек-ҳинд шакли-шамойилли, бир вақтнинг ўзида чиқарилган тангачалардан анчагина топилган. II аср охирига келиб, кўчманчиларнинг босими бутун фронт бўйлаб таҳдидли тус олади.

¹ М е н а н д р — баъзи бировлар тангалар шаклига қараб уни 125–90-йилларда, Раулинсон эса (Bactria, 117–6) 165–130 йилларда подшолик қилган, дейди.

Мўғулистонда яшаган хунлар¹ 162-йил атрофида Шимолий Хитойда яшаган юэчжи (кангуй) ва усунлар (грекча—азийлар)га хужум қилдилар. Кангуй билан усунлар Жунгорияга кириб, ўз навбатида сакларни (хитойча — «сэ») сиқиштирдилар. Саклар ўз қабиладошлари қадимдан яшайдиган Яксарт тарафга зичлашдилар. Турли урушлар ва кўчишлар оқибатида усунлар Етти дарё худудини, Кангуй билан усунлар² эса Ҳиндикушдан ўтиб, 129—127-йилларда бутун Бақтрияни эгалладилар. Греклар хитойча юэчжи атамасини билмаганлари учун бутун қабилани унинг бир уруғининг номи билан тохарлар деб, улар эгаллаган худудини эса Тохаристон деб атадилар. Кейинчалик уларга кушонлар деб ҳам ном беришган.

Грек-Бақтрия давлати парчаланиб кетди. Бундан паршияликлар фойдаланиб қолдилар. Лекин уларнинг ўзлари-да, кўчманчиларнинг зарбаларини туйдилар. Артабан II скифлар билан пул масаласида келишолмай ҳалок бўлди, Митридат II Буюк эса уларни нарироқ суриб ташлаб, Бақтриянинг Ҳинд дарёсигача бўлган бир қисмини Парфияга чегарадош бўлган эски Бақтрия, шунингдек Марғиёна нисбатан мустақиллигини сақлаб қолди. Хитойликлар бу жойларни дай қабилалари номи билан «дахя» деб атадилар. Кичик-кичик юэчжи (кангуй) давлатлари ҳақида биз фақат ҳар бирининг чиқарган кўп сонли тангаларига қарабгина фикр юритишимиз мумкин. Кадфиз I, Кадфиз II деган бош подшоҳалар эса «шоҳлар шоҳи» деган унвонларни ўзлаштириб олгандилар.³

Хитойнинг ғарб мамлакатларини ишғол этиши туркийларнинг ғарбга сурилишидан сўнгги даврларга тўғри келади. Бироз олдинги алғов-далғовдан голиб сифатида чиққан Хан сулоласи қолган-қутган хунларни бир амаллаб тинчитиб, Хитойни бирлаштиришни удалади. Ва шундан кейин Ўрта Осиёга юриш бошлади. Биринчи марта Хитой учун «Ғарб ўлкаси» 139 йилда Чжан-Цан томонидан «очилганди». 114 йилда эса кўшин жўнатилди ва ниҳоят I аср охирига келиб Шарқий Туркистон билан Даван (Фарғона водийси) босиб олинди. Фарғона водийси эса Искандар туфайли грекларга ҳам маълум эди. Шу даврдан бошлаб Ўрта Осиё ва Хитой ўртасида савдо алоқалари кучайди.

¹ Х у н л а р — шу даврдан бошлаб хунларнинг ғарбга силжиши бошланиб, Европага кўплаб кириб бордилар, у ерларда ҳамда ва Венгрияда ўтроқлашдилар.

² Кангуй, усун, юэчжи, парши, хун — бари тилдош, қондош қабилалар.

³ К а д ф и з — 80—70-йилларда охири Грек-Бақтрия подшоҳи Гермаининг тахтини эгаллаган юэчжи (кангуй) подшоҳи.

Плутарх. Давлатни бошқариш қондалари. 821.

Менандр Бақтрияни адолат билан бошқариб, ҳарб юриши вақтида далада ўлди. Уни тантанали равишда кўмиш маросимига барча вилоятлар тўшанди. Жасад таланиб бошланиб кетган тўполон, ҳар бир вилоятга унинг кули тепша-тенг тақсимланади, деган келишув билан базўр бостирилди. Бу буюк инсонга ҳар бир вилоятда ҳайкаллар ўрнатмоқчи эдилар.

Страбон. География. XI, 8, 2.

Энг машҳур кўчманчилар эллинлардан Бақтриёнани тортиб олганлари: азий, пасиан, тохар, сакаравлар¹ эди. Улар (Яксартнинг) нариги қирғоқидан, сак ва сўғдлар яқинидан келишганди. У қирғоққа саклар эгалик қиларди.

Ўша жойда, XI, 8, 4.

Скифлар Бақтрияга эгалик қилардилар, шунингдек Армания худудининг энг яхши ерларини-да олиб, унга Саксана деб от қўйгандилар.

Юстин. Помпей Трогга сўзбоши. XII.

Саравк ва азиан деган скиф қабилалари Бақтрия билан Сўғдиёнани эгалладилар. Апполлюлот ва Менандр давридаги Ҳиндистон ишлари ҳам шу гапнинг маъносига киради.

Митридат II Буюқдан сўнг таркибига бутун Ўрта Осиё кирган Парфиянинг маркази ғарбга сурилди. Энди унинг маркази Гекатомпия ҳам, Ниса ҳам эмас, ҳозирги Бағдод яқинида бўлган Ктезифон шаҳри эди. Парфиялар миллодгача I ва миллоднинг I асрлари, яъни икки аср давомида Ғарбдаги чегарасини мустаҳкамлаш устида Рим империяси билан урушлар олиб бордилар. Икки аср мобайнида икки буюк давлат янги худудлар эгалиги учун рақобатда турдилар. Парфиялар Рим устидан бир неча порлоқ газабаларга эришдилар. Қўшнларни Сурия, Фаластин ерларигача борди.

Спартакни енгган консул Красс Парфияга бостириб кирди (Помпей ва Цезарнинг замондоши) ва қўшини батамом қиришиб, ўзи бошқинчи сифатида ўлдирилди.

Римнинг кўпчилик таҳдидлари Армания деб аталувчи худуддаги кичик арсакийлар сулоласи

¹ С а к а р а в л, (сакаравк). Томаник фикрига кўра, Хоразмни эгаллаб, Парфияга ҳамшира таҳдид солиб турган қабилла. Миллоднинг V асрда эфталитлар томонидан сиқиб чиқарилганлар.

подшолик қилувчи давлатни эгаллаш учун амалга оширилди. Катта Арсакийлар қўлидаги Парпия эса уни ўз таъсирида олиб қолишга ҳаракат қилди.

Арсакийлар (аршакийлар) сулоласи Парпия давлатига асос сола бошлаган пайтда, катта арсакийлар (аканинг авлодлари) Кичик арсакийларга (ука авлодлари) Армания деб аталувчи жўғрофий ҳудудда жойлашган ихчам бир давлатда подшолик қилишга йўл бериб қўйгандилар. Тарих тақозоси шундай бўлдики, кичик сулола подшолиги буюк Парпия парчаланиб кетганидан кейин ҳам яшади.

Асл Парпия бўлган Ниса (Ашхобод атрофлари), Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудлари энди давлатнинг узоқ бир чеккаси қаторига ўтиб қолган эди. Шунинг учун тарихий манбаларда бу вилоятларнинг номлари тобора камроқ тилга олинган.

Миллодгача биринчи асрларда Ўрта Осиё ҳудудлари ҳали ҳам Парпия таркибида бўлганини консул Помпей ва консул Цезарларнинг Парпияга қарши уруш режалаганлари, Гирканияни олишни мўлжаллаганлари, бироқ ниятлари амалга ошмагани исботлайди. Фақат миллодий I-асрнинг 2-ярмидан бошлаб Парпиянинг 300 йилдан ортиқ давом этган ўсиш, кенгайиш жараёни тўхтади. Вологез I даврида (м.52–70 й.) Рим Месопотамиянинг бир қисмини тортиб олди.

СССР давридаги тарих дарсликларида империянинг «парчала ва ҳоким бўл» ақидасига хизмат қилиб, Парпия давлати тарихини камситишга, унинг маълум қисмларини бошқа давлат ва миллатларга «ҳадя» қилишга уринганлар. Ҳатто Парпия давлатининг тугашини бир-икки аср олдинга ҳам сурганлар. Армания географик ҳудудида жойлашган Кичик Арсакийлар давлатини эса Арманистон давлати деб, Арсакий подшоларни эса арман подшолари деб атаганлар. Бунинг сабаби эса Парпия давлатининг асосий қабиласи туркий халқларнинг аждодлари эдилар. Туркийлар эса СССРнинг каттагина қисмини эгаллардилар. Макиавеллининг «катта халқни парчалаб, кичик халқни катталаштириб тенглаштиришга урингин ва уларни бир-бирига душман қилгин ва ҳамиша кучсизроғини қўллагин», деган ўғити мунтазам ишлатиларди. Куйидаги парча бунинг ёрқин мисолидир.

«Рим императори Август замонида скифлар (Туркманистон чўларидаги дайлар бўлиши мумкин) подшоиси Тиридатни безовта қилганлар. Вологез I даврида Парпиядан гирканлар ажралиб чиққан деб ёзилади.

Антоний Пий даврида, миллодий II асрнинг ўрталарида Парпия ва Бақтрия элчилари алоҳида-алоҳида кўрсатилган. II асрнинг охирида Парпиядан кўп давлатлар ажралиб чиққанидан, бир даврнинг ўзид

зарб этилган бир неча подшоларнинг тангалари учрайди. Император Траян ва Адрианларнинг Месопотамияга юришларидан кейин у ерда фақат Мидиягина Парпиянинг измида қолган. Парпия парчаларидан янги подшоликлар, янги бирлашмалар тузила бошлагани, албатта, ажаб эмас».¹

Аслида эса Парпия ўн саккизта подшоликка бўлинган (худди сатрапия ёки вилоят дегандек) ва Арсакийлар улар устидан ҳукмрон бўлган, «шоҳлар шоҳи» деб аталганлар ва Парпия давлати милоднинг 224 йилигача тўлақонли яшаган. 226 йилда ўртадаги икки йил ичида кучга тўлиб улгурган сосонийлар сулоласи Парпия тахтини эгаллаб Эрон давлатини туза бошлаган. Бу гапларнинг ростлигига шу китобда қадимий тарихчиларнинг асарларидан берилган парчалар ҳам гувоҳ бўлади.

Плутарх. Помпей, 36.

Помпей Каспий денгизи томон юриш бошлади. Лекин йўлда жуда кўп заҳарли илон ва қумурсқаларга дуч келиб, денгизгача уч кунлик масофа қолган бўлса-да, орқага қайтди.

Плутарх. Цезар, 58.

У (Цезар) парпилар билан уруш қилмоқчи эди. Мабодо уларни енгса, Гирканиядан Каспий денгизи бўйлаб ва Кавказ этакларидан Понтга ўтмоқ ва Скифияга бостириб кирмоқ ниятлари бор эди.

Страбон. География, XVII, 3, 24.

Ўзақ қитъа, Ичкари Осиёга келадиган бўлсак, унинг бир қисмини римликлар, иккинчи қисмини парпияликлар, уларнинг уст қисмида яшовчи варварлар эгаллайди. Қитъанинг шарқий, шимолий чеккаларида ҳиндлар, бақтрлар, скифлар, ундан кейин араблар, эфиоплар (ҳабашлар) яшайдилар, сирасини айтганда бу ерларнинг баъзи бир бўлаклари римликларга ўтмоқда.

Аврелий Виктор.² Цезарлар 1, 6.

Скифлар, ҳиндлар, бақтрлар элчилар юбориб, у билан иттифоқдош бўлишни таклиф этаётганларидан Август³ ўзини жуда бахтиёр сезарди.

¹ «Древние авторы о Средней Азии». Ташкент 1940 й. 106-бет.

² Аврелий Виктор — милодий IV аср Рим тарихчиси, «Одамзоднинг келиб чиқиши» деган асарнинг муаллифи.

³ Август (Октавиан) — Римнинг энг кудратга тўлган давридаги императори (мил. ав. 63 — мил. 14). 70 йил ҳукмдор бўлган. Календардаги саккизинчи ой унинг номида. Расман 1-император.

Тацит. Йилномалар, XI, 8.

Парпиёнлар орасида ўзаро тортишувлар чиқди. Вардон Салавкияни қамал қилди. Баъзи салавкийлар унинг ҳокимиятини рад этардилар. Готарз (укаси), дай ва гирканларга таяниб унга уруш очди. Вардан Салавкияни ташлаб Бақтрияда қароргоҳ қуришга мажбур бўлди.

Парпия доҳийлари урушга тайёрланарканлар, халқ партиясининг ғаламислик ҳаракатларини сезиб, дарров ярашдилар. Бу ғаламисликларни Готарз билиб, оғасига айтганди... Готарз Гирканияга кетди, қайтиб келган Варданга Салавкия таслим бўлди... Бироқ, асоратга тушган оқсуяклар табақаси Готарзни яна ундагач, у қайтадан қўшин тўплади... Вардан ғолиб бўлиб, дай билан арийлар юртига чегара хизматини ўтовчи Синд¹ дарёсигача бўлган ҳудудларда яшовчи барча майда халқларни тобе қилди. Шу пайтгача (ўзигача) бирорта Аршакийга ўлпон тўламаган бу қабилаларни бўйсундиргани учун ўз қудратини шарафлаб, обида ва ҳайкаллар ўрнатиб, олқишларга бурканган ҳолда Вардан ортга қайтди.

Иосиф Флавий.² Яҳудийликнинг осори атиқалари. XX, 4, 2.

Вологез сак билан дайлар унинг йўқлигидан фойдаланиб, улкан қўшин тўплаб Парпиёнани талаётганлари ҳақида хат олди. У орқага қайтди. Иззат (адибенлар шоҳи) Парпиянинг даҳшатли подшоси таҳдидидан қутулиб қолди.

Ўша жойда, XV, 1.

(Парпия подшоси Вологезга қарши) жасур гирканлар қабиласи исён кўтарди.

Ўша жойда, VII, 7, 4.

Аланлар Танаид дарёси ва Мэотида кўли қирғоқларида яшовчи скиф қабиласидир. Талончилик мақсадида Мидияга йўл оларкан, шоҳ Искандар темир дарвоза билан беркитиб ташлаган, ҳозирда эса гирканларга қарашли бўлган ўтиш йўлидан фойдаланиш учун Гиркания шоҳи билан шартнома туздилар.

¹ С и н д – Ҳинд дарёси.

² *Иосиф Флавий* – Яҳудий халқининг тарихчиси. Грекча ёзган. (милодий I аср охири)

Светоний.¹ «*Ўн икки Цезарнинг ҳаёти*». «*Домициан*», 2.
Парпия подшоси Вологез аланларга қарши урушда Веспасиандан ёрдам сўради.

*Лукиан*² «*Токсарид ёинки Дўстлик*».

...кийими ва тили аланча эди. Зероки, алан билан скифларнинг тили-да, кийими-да бир хил бўлиб, фақат аланлар скифлардан фарқли ўлароқ узун соч қўймас, аксинча калта кесиб юрардилар. Макент аланларга ўхшаш учун сочини кес-тириб олганди.

Плиний. Табиий тарих. VI, 25 (112–113).

Бари Парпия подшоликлари ўн саккизтадир³. Жанубдаги чегараси Қизил денгиз, шимолдагиси Гиркан (Каспий) денгизидир. Подшоликлар ўн биттаси Армания ва Каспий денгизи ҳудудларидан бошланиб, скифларгача етиб боради. Парпиларга скифларгина бас кела олади. Қолган еттигаси қуйи подшоликлар деб аталади. Шарқда Парпия арийлар билан, жанубда Кармания ва арианлар билан, ғарбда пратит мидияликлари билан, шимолда гирканлар билан чегарадош бўлиб, гир атрофи чўлу саҳролар билан ўралган. Нариги тарафдаги парпиларни кўчманчилар дейишади.

*Птолемей*⁴. *География. VI, 5.*

Парпия ғарбда Мидия билан, Шимолда Гиркания билан чегарадош. Парпиянинг Гирканияга яқин қисми Комизена деб, ундан қуйироқдаги қисми эса Парпиёна деб аталади. Кейин Хороана ва Партавикена деган қисмлари келади.

Аврелий Виктор. XV, 4.

Ҳиндлар, бақтрлар, гирканлар императорнинг (Антоний Пий) адолатпарвар киши эканини эшитиб элчилар юборишарди.

¹ *Светоний*. Мил. I–II асрлар. Рим тарихчиси.

² *Лукиан*. Самосатлик Лукиан (Милодий тахминан 120–180 йиллар) грек ёзувчиси.

³ Вилоятлар подшолик деб, Аршаклар шаҳаншоҳ, шоҳлар шоҳи деб аталганлар.

⁴ *Птолемей*. Милодий II асрнинг машҳур географ ва астроном. Ернинг думалоқлиги, бир жойда туриши, Куёш билан сайёраларнинг эса унинг атрофида айланиши ҳақидаги назарияни яратган. Географик катакларга бўлинган, градусларда ҳисобланган Ер харитасини биринчи бўлиб чизган.

VI БОБ

ГРЕК-МАКЕДОН ҲОКИМИЯТИ ТУГАТИЛГАНДАН КЕЙИНГИ ДАВРДА ЎРТА ОСИЁДАГИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАР

Милодий I асрнинг охирига келиб (яъни, милодгача 128 йилда ниҳоясига етган Грек-Бақтриянинг тохарлар томонидан босиб олиншидан юз йил ўтиб) Ҳиндистон ва Бақтриядаги ҳинд-скиф давлатларининг кучаюви ва бирлашув жараёни анча авж олиб, I асрнинг ўрталарида батамом шаклланди. Энди юэчжилар (кангуй) билан бир қаторда янги кушан деган қабиланинг давлати ҳақида-да гапирилади. Бу скиф-ҳинд давлатлари Хитойдан ташқари Рим билан ҳам мустаҳкам алоқалар ўрната бошладилар.

Милоднинг биринчи асрида Хитой империяси Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистонга босқинчиликлар қилиб, бу асрнинг маълум бир йилларида ўзига қарам ҳам қилди. Бироқ бу ҳол кўпинча узоқ чўзилмас, маҳаллий ҳукмдорлар кулай вазият келиши билан Хитой ноибини, назоратдаги кўшинларни уриб-қириб ҳайдардилар. Лекин таги зоти скифлар бўлган бу халқлар тили, урф одатлари бир бўлгани билан турлича аталадиган тохар, юэчжи ёки кангуй, хунлар, кушонлар (ва ҳ.к.) бир-бирлари билан қирғинбарот урушлар олиб борганлари учун Хитой яна ўз таъсирини ўтказарди. Яъни бир-бирларини босиб олган у ёки бу қардош халқ ўз қардошларига шундай зуғум ўтказардики, улар Хитой ёки Римдан ёрдам сўраб ўз таъсир доирасига олишларини сўраган ҳоллари ҳам кўп бўлган. Албатта, Парфия бундан мустасно бўлиб, буюк давлат сифатида Рим ва Хитой билан рақобатда турган. Хитой юришларининг энг чекка нуқтаси ҳам Фарғона водийсидан ташқарига чиқмаган.

Милодгача II ва III асрлар ўртасидаги даврда Бақтрия, Сўғдиёна, Хоразм, Фарғона ўлкаларининг ижтимоий тузуми ҳақида ўша даврдаги асарларда жуда оз маълумот бор. Бироқ Рим давлати билан чегарадош бўлган Парфия бундан мустаснодир. Парфияда, тарихий манбалардан келиб чиқадиган хулоса шуки, барча ҳокимият маълум бир атоқли

оилалар қўлида тўпланган. Ёлланма деҳқонлар ёки қуллар томонидан ишлов бериладиган катта-катта ерлар, сурув-сурув қўй-эчки ва қора моллар шуларнинг қўлида бўлган. Бундан ташқари улар ўз қўшинларига эга эдиларки, бу қўшинларни, керак вазиятда подшога жўнатганлар, керак вазиятда бир-бирлари билан урушганлар. Давлатдаги маълум мансаблар ҳам уларга «боғлаб» бериб қўйилганди.

Парпиядаги бу вазият бутун Ўрта Осиёга менгзаши, тегишли бўлиши мумкин, деб биз фақат тахмин қилишимиз мумкин.

Бу даврга келиб шаҳарларнинг роли ижтимоий-иқтисодий ҳаётда ниҳоятда ошиб кетади. Тарихий манбалар кўчманчилар ва ўтроқлар билан ички савдо-сотиқнинг ривожланганини кўрсатади. Пайдо бўлган давлатлар, бирлашмаларнинг бари танга зарб қилгани ҳам бундан далолат беради. Ҳиндистон, Хитой билан, бу ёғи шимолий халқлар билан савдо-сотиқнинг ривожланиши, йўллар эса бизнинг юртимиздан ўтиши Туронни, умуман Ўрта Осиёни «халқаро бозорга» айлантирганди.

Қадимги манбалардан Бақтрия билан Фарғона водийсининг шароблари, буғдойи, мевалари, Парпиёна ва Марғиёна темири, шойи буюмлари антик дунёда, Хитойда жуда қадрлангани маълум бўлади. Айниқса, Ўрта Осиё отлари шоҳона товар ҳисобланарди. Яна ўша давр манбалари Ўрта Осиёда пахта, пахталик матолар ҳақида ҳеч нарса демаганидан пахта экишнинг XX–XXI асрдагидек кенг тарқалмагани маълум бўлади. Биринчи марта келган хитойлар ўлкамизда шойи матони, шунингдек лок бўёғини кўриб жуда ҳайрон қолганлар. Лекин кейинроқ мамлакатни босиб олганларидан кейинги ёзувларида, шовинистик руҳга берилиб кетиб, қочиб ўтган хитойликлар уларни қурол ясашга ўргатган, деб ёзадилар. Ваҳоланки, хитойликлар қадам bosмаган замонлардаёқ, антик дунё ёзувчилари бизнинг эллардаги қурол-яроғни, пўлат ва темир нарсаларни такрор-такрор мақтаганлар.

Плиний. Табиий тарих. VI, 43, 45.

Бурунги замонларда кардух, ҳозирда эса кордуэх ва пратит деб аталадиган қабилалар Каспий дарвозасига эгалик қиладилар. Уларнинг бир томонида Парфия чўллари билан Цитеп тоғ тизмалари узанади. Ундан сўнг эса Парфиянинг Хоара деб аталувчи энг гўзал ери бошланади. Парфияда Мидияга қарама-қарши турган Каллиопа билан тоққа жойлаш-

ган Иссатис деган шаҳарлари бор. Парфиянинг бошкенти Гекатомпил эса Каспий дарвозасидан 133000 қадам нарида туради. Дарвозадан чиқаверишдагина денгизга ўз номларини берган Каспий қабиласи яшайди.

Помпей Трог. Филиппийлар тарихи. XII, 1–6.

Ҳозирги кунда бутун Шарқни эгаллаган парпилар бир замонлари скифларнинг қувғинди қилинган бир парчаси бўлганлар. Айтишларича, номларининг маъноси ҳам скиф тилида қувғинди деганини билдираркан. Оссурия, Бобил, Мидия даврида номи энг кам танилган эл бўлганлар. Шарқда ҳокимият форсларнинг қўлига ўтганда, ном-нишонсиз бир оломондек голибнинг ўлжасига айланганлар. Кейин худди шу аҳволда македонлар қўли остига кирганлар. Бундай элнинг фақат ўз жасоратига суяниб, шундай иқболи барқ урган, ўзини кул қилган кўп халқларни ҳозирда ўзининг қўлига айлантирганлари одамларни лол қолдиради. Уч марта улар энг яхши Рим саркардалари ҳужумига учраб, уч карра ҳам тенг келиш у ёқда турсин, римликларни тор-мор қилганлар. Улар шон-шуҳратининг энг чўққиси узоқ юртларга қилган голибона ҳарб юришларида эмас, шон-шуҳратда оламга танилган: Оссурия, Мидия, Эрон ва 1000 шаҳарлик Бақтрия давлатларидан-да юксакка кўтарилганларидадир. Бу давлатлар скифлар билан ҳамиша чегара урушлари олиб борганлари ва бошқа турли хавф-хатарни даф қилиб турганлари учун қўшни Скифияда ҳамиша давом этадиган ўзаро қирғинбарот урушлардан қочган скифлар Гиркания, дай, арий, спарн, Марғиёнанинг бўш ётган чўлларига (Парпия давлатида бўлгани учун) келиб ўрнашаверганлар. Аввалига қўшничилик деб индашмаган. Кейин тўхтатмоқчи бўлганлар. Бироқ улар нафақат бепоён чўлларни, балки тоғ ва адирларни, у ердаги жарликларни-да эгаллаб бўлгандилар. Парпия об-ҳавосида иссиғу, совуқ ўртасидаги тебраниш кучли, тоғларда қор тураверади, бироқ текисликларда азоб берувчи жазирма ҳукмрон бўлади.

Македон ҳукмронлиги емирилгач, уларни подшоликлар бошқарган. Подшо даражасига яқин қатлам... уруш пайтидаги дохийлар, тинчлик пайтидаги бошқарувчилар шулардан сайланади. Тили скифчанинг мидиягача аралашмасидан иборат.

Куроллари-да ана шундай: скифча ва мидияча. Кийимлари илгари ўзларига хос бўлган, кейинчалик бойлик ошиб кетгач эса тўкилиб турувчи тўкислик ва шаффофлик касб этган. Кўпин бошқа қабилалардаги каби эркин одамлардан эмас, асосий қисми куллардан иборат. Кулларни озод қилиш ҳуқуқи ҳеч кимга берилмагани учун бу оломон тобора ошиб бораверади. Чунки, бари кул бўлиб туғилади. Бироқ қулваччаларнинг тарбиясига ўз болаларидек меҳр-ла ёндошиб, от минигани, камон отишни ҳафсала билан ўргатадилар. Кимки қанча бойроқ бўлса, подшога етказиб берадиган отлиқ аскарлари шунча кўп бўлади.

Антоний билан урушда парпиларда 50000 отлиқлари бўлган бўлса, улардан фақат 400 киши эркин кишилардан эди. Яқиндан туриб мунтазам жанг олиб боришни, шаҳар қамалини унчалик яхши билмайдилар. Жангга отдан сакраб тушиб яна миниб, ёки худди отни чоптириб кетаётгандек кўрсатиб олиб борадилар... Улар ўзларини ва отларини икки тарафдан пат қадалган совутлар билан тўсадилар. Тилла билан қумушни ҳатто қурол-яроқ учун-да ишлатмайдилар.

Улар жон роҳати, кўнгил тусанининг турли-туманлиги нуқтаи назаридан кўп хотинлидирлар. Бироқ зино учун бошқа ҳар қандай жиноятдан кўра кучлироқ жазолашади... Улар ов ўлжасининг гўшгидан бошқа этни истеъмол қилмайдилар. Умрлари от устида ўтади: уруш, базм, дам олиш, савдо-сотик, суҳбат, жамоат ишлари, шахсий юмушлари — барини от устида бажарадилар. Эркин кишилар билан куллар ўртасидаги фарқ-да от билан белгиланади. Эркин кишилар отда, куллар пиёда юрадилар.¹

Тацит. Йилномалар, VI, 34.

Парпиларнинг урушдаги ягона зўр жойлари — отлиқларидир.

Бичурин² III, 7.

Анси (Парпия) катта Юэчжининг ғарбига қараб ҳисобланганда бир минг ли³ нарида жойлашган. Улар ўтроқ халқ

¹ Бу матн Парпиядаги ижтимоий тузумни, кулларнинг ўрнини аниқлашда жуда муҳимдир. Шу маънодаги матн яна сероб, лекин улар Парпиянинг Месопотамия қисмига, қулдорлик шаклланган ўлкага тегишлидир.

² *Бичурин Н.Я. Монах ва хитойшунос олим Р.Ф.А.нинг муҳбир аъзоси (1777–1853). Миллати чуваш. “Қадим замонларда Ўрта Осиёда яшаган халқлар ҳақида маълумотлар гўплами” деган китоб ёзган. Китоб қадимги Хитой қўлёзмаларининг таржимасидан иборат.*

³ *Ли. Хитой узунлик ўлчови. 579 метр атрофида.*

бўлиб миришкорлик қилади, шоли, бугдой, узум экади, узумлардан май тайёрлайди. Шаҳарларининг туси Давандагига¹ ўхшаш. Ансининг юзлаб катта-кичик шаҳарлари бор, бир неча минг ли кенгликдаги маконни эгаллайди, энг буюк давлат ҳисобланади. Гуй-шуй дарёси бўйларида яшовчи савдогарлар, куруқлик ва сув йўллари орқали бир неча минг ли масофадаги ерларгача бориб, қўшни мамлакатларда ўз молларини сотиб келадилар. Тангалари кумушдан қуйилиб, юзига мамлакат подшосининг сурати туширилади. У ўлгандан кейин эса тангалар эритилиб, кейинги подшонинг сурати билан чиқарилади. Ёзувлари қўндаланг² бўлиб, пергаментга ёзишади. Ансининг ғарбида Тяочжи, шимолида – Янцай³ ва Лиган⁴ жойлашган.

Ўша жойда. III, 53–54

Анси. Анси ҳукмдорининг қўналғаси Чан-андан 11600 ли масофадаги Панду шаҳридадир. У ноибга қарам эмас. Анси шимолда Кангтой, шарқда Учэشانли, ғарбда Тяочжи билан чегарадош. Тупроқ, иқлим, халқнинг тирикчиликдаги буюмлари ва одатлари учэشانлар, гибинлар билан бир хилда. Тангалари кумушдан, юзига мамлакат подшосининг, сиртига эса хотинининг сурати туширилади. Подшо ўлгач, тангалар қайта қуйилади...

Биринчи бўлиб Ансига элчи юборган Бу-дидир. Анси ҳукмдори қўшинбошиларга 20000 отлик билан элчиларни шарқий чегарасида кутиб олиб, кузатиб келишни буюрди. Шарқий чегарасидан ҳукмдор турадиган жойгача эса яна бир неча минг ли масофа бор. Бир неча ўнлаб шаҳарларни босиб ўтмоқ керак. Аҳоли зич жойлашган, деярли узилиш йўқ. Қайтишда ҳукмдор Хитойни кўриш учун ўз вакилини қўшиб жўнатди. Хитой девонига у улкан қушнинг тухумларини ва лиганлик отўйинчиларини совға қилди. Кўкнинг ўғлига⁵ бу нарсалар жуда маъқул тушди.

¹ Даван. Хитой қўлёмаларида Фарғона водийсининг номи.

² Хитойлар ўзларининг ёзув сатрлари тепадан пастга (тик) бўлганидан жуда ҳайрон қолганлар.

³ Я н ц а й, ёки Я н. – Сирдарё қуйи оқими, Орол бўйлари.

⁴ Л и г а н ёки Д а ц и н. – Римга тобе Сурия. Римни хитойлар билмаганлар.

⁵ К ў к ў г л и – Ўз подшоларига хитойлар томонидан берилган ном (Осмон ўғли).

Страбон. География, XI, 7, 2.

Гиркания кенг, ери ҳосилдор ўлкадир. Аксар қисми шаҳарларга бой текисликдан иборат. Талаорока, Самариана, Карта ва подшонинг қўналғаси бўлмиш Тапа шаҳарлари шулар жумласидандир. Тапа — денгиздан юқорироқда, Каспий дарвозасидан 1400 стадий нарида жойлашган. Ўлканинг бойлигига қуйидаги мисоллар далил бўла олади: Токнинг бир новдасидаги узум бир метрит шароб, тут дарахтлари олгмиш медимнгача¹ ҳосил беради. Буедой бултурги бошоқдан тўкилган уруғлардан ўсиб чиқаверади. Ўрмонларда асалчилик билан шуғулланадилар. Бол — дарахт баргларида ўзи оқиб тушади.² Бироқ, мамлакат ерлари, мамлакат номидаги денгиздан кераклигича фойдаланишмайди, денгизда сузишмайди, унинг неъматларини истеъмол қилишмайди... Денгиздаги ороллар одам яшаш учун қулай, айтишларича у ерда олгин ҳам бор. Гирканликларга қадимдан варварлар яъни, мидияликлар, форслар, кейинроқ эса булардан ҳам кўпроқ, парпилар эгалик қилгани — юртдаги қаровсизликнинг бош сабабидир. Бунинг устига қўшни юртларда қароқчилар, кўчманчилар кўп, баъзи жойлар эса кимсасиз чўлдир. Қисқа муддат эгалик қилган македонлар-да, доимо уруш билан банд бўлганларидан бошқарув ишларига вақтлари етмаган. Аристокланинг-да айтишига қараганда, ўрмонга бой Гиркания асосан эманзорлардан иборат. Қарағай, оқ қарағай, қора қарағайлар йўқ. Кейинги бу уч дарахтга Ҳиндистон бой. Несая ҳам Гиркан ерида-ю, бироқ баъзилар Несаяни Гирканияга қарашли эмас, ўзи мустақил яшайди, деб айтадилар.

Диодор. Кутубхона, XVII, 2, 95.

Гирканиaning “Кутлуғ қишлоқлар” номли мавзесига мева-чеванинг ширинлигида, ҳосилдорликда ва маъмурчиликда бирорта ўлка ҳам тенглашолмайди. Бир бошда узум доналари шунчалик кўпки, бемалол бир ўлчам шароб чиқариш мумкин. Бир тут дарахти ўн медимнгача ҳосил беради.

¹ Медимн. 52,53 литр.

² Ўрта Осиё қишлоқ хўжалиги ҳақида гапириб, грек тарихчилари бирор марта пахта ҳақида сўз очмайдилар. Пахта матоларининг Ҳиндистондан Миср ва Римга етказилиши айтилади, бироқ бунда-да Ўрта Осиё хусусида лом-ним дейилмайди.

Дон ўримида ерга тўкилган ҳосил кўплиги учун келаси йил ҳосилига бошқатдан экиш-чопиш меҳнати қилинмай, аввалгидек мўл хирмон олиनावеради.

Евстафий. Дионисийнинг “Ернинг обод қисмига шарҳ” китобига изоҳлар.

Каспий ва Гирканларда узум жуда мўл ҳосил беради. Тут дарахтининг серҳосиллиги шу даражадамишқи, 60 медимингача борармиш.

Плиний. Табиий тарих, VI, 16, 18, 46.

...Марғиёна вилояти бор. У қуёшининг иссиқлиги билан машҳур. Бу йўлдаги ўлкаларда узум етиштиришда яғонадир, атрофини гир ўраган тоғларнинг узунлиги 1500 стадий келади. Марғиёна тоғлари 120000 қадам кенглигида қум саҳроси билан ўралгани учун унга кириш ҳам қийин. У Парпиянинг, Искандар ўзининг Искандария шаҳрини қурган қисмига қарама-қарши жойлашган. Варварлар шаҳарни бузиб ташлаганларида Антиох Салавк ўели худди шу Зоталга қуёйиладиган Марғнинг бўйига шаҳар тиклади-да, отини Антиохия деб қўйишни лозим топди. Шаҳарнинг теграси 70 стадий келади. Парпиёнлар подшоси Ород Крассни мағлуб этганидан сўнг асирга тушган римликларни шу ерга келтирган.

Страбон. География, II, 1, 14.

Диомахнинг сўзларига қарасак... Осиё халқлари одам яшайдиган ва мўътадил иқлимдан ташқарида жойлашган бўладилар. Хўш, қадимги ва бизга замондош ёзувчиларнинг айтганидан Ҳиндистоннинг шимолий қисми, Гиркания, Осиё, Марғиёна, Бақтриёналарнинг мўътадил иқлимда, унумдор ерларда жойлашганини билгандан кейин яна ўша гапларни таъкидлай оладиган киши топилармикан? Бу мамлакатларнинг бари Тавр билан шимолий тарафдан қўшнидир. Бақтрия эса Ҳиндистонга ўтиладиган тоғ довоғига яқинлашиб келади. Улардаги мўл-қўлчилик – ишловсиз, кимсасиз ерлар, деган иборага тамоман тўғри келмайди... Айтишадикки, Марғиёнада икки кишининг қучоғига базўр сиғадиган ток сўрилари бўлармиш. Узум боши катталиги эса икки тирсақкача бораркан. Яна айтишларича, Ария Марғиёнага айнан

Ўхшаш ўлка экану, бироқ сифатли шароб тайёрлашда ундан-да ўзиб кетаркан. Арияда тайёрланган шароблар мумланмаган хумларда ҳам уч авлодгача бузилмай туравераркан. Арияга чегарадош Бақтрияда ҳам зайтундан бўлак барча мевачева сероб етиштириларкан.

Страбон. География, XI, 10, 1–2.

Ария билан Марғиёна Осиёнинг бу қисмидаги энг яхши ерлардир. Бунга сабаб, биринчидан уларнинг тоғлар билан ўралгани, иккинчидан эса текисликларда шаҳар ва қишлоқлари борлигидир. Тоғлари ўтовларда яшовчи аҳоли билан банд этилган. Текисликдаги ерларнинг бир қисмини Арий (Тажан — Гери-Руд), бир қисмини эса Марг (Мурғоб) дарёси суғоради. Ария бир тарафдан Бақтриёна ва этагига Бақтриёна ёндошган тоғ билан чегарадош. Гирканиядан бу ергача бўлган масофа 6000 стадий келади. Ария билан биргаликда Дрангиананинг Карманиягача бўлган қисми ҳам солиқ тўларди. Кармания асосан тоғнинг жанубий тарафида узаниб, бир қисми тоғнинг шимолий тарафига ўтиб Арияга яқинлашиб келади. Арахозия ҳам тоғларнинг жанубий қисмида жойлашган бўлиб, Арианианинг бир қисмини ташкил этади ва Инд дарёсигача узанади. Ариянинг узунлиги 2000, водийсининг кенлиги эса 300 стадий келади. Шаҳарлари уларни асос солганларнинг номиладир: Артаксена, Искандария, Ахая. Ўлкада мумланмаган хумда ҳам уч авлодгача тураверадиган ажойиб шароб тайёрланади.

Марғиёна-да, шундай хусусиятларга эга ўлкадир. Фақат бу унумдор текисликнинг атрофини сахро ўраб олган. Тупроғининг ҳосилдорлигидан ҳайратта тушган Антиох Сотер унинг атрофини 1500 стадий девор билан ўратиб, Антиохия деган шаҳар қурган. Ўлкада ажойиб узумзорлар бир. Айтишларича, икки кишининг кучоғига сиғадиган ток сўрилари жуда кўп бўлиб, икки тирсак узунлигидаги узум бошларида сероб экан.

Птоломей. География, VI, 10.

Марғиёна ғарбда Гиркания билан, шимолда Скифиянинг Окс дарёсининг қуйилишидан Бақтриядаги тирсагигача бўлган қисми билан, жанубда Ариянинг бир қисми, шарқда Бақт-

риянинг бир қисми билан чегарадошдир. Бу ерда анча залворли, охирида Оксга қуйиладиган Марг дарёси оқади¹. Бу ерда шаҳарлар бор... (Тўққизта шаҳар номи келтирилади: Антиохия – Марғиёна ўшалар ичида).

Бичурин, III, 61.

Даван (Фарғона водийси)дан ғарб томонга Анси давлатигача тиллар талаффузда катта фарқ қилса-да, бари бир-бирини тушунади. Одамларининг кўзлари ботик, қошлари қалин: савдо-сотиққа уста, фойда олишда мусобақалашадилар. Аёлларни ҳурмат қилишади. Аёл нима деса, эркаклар қаршилик қилмайди. Шойи ва лок² ишлатилади, лекин чўян эритишни билишмайди. Хитой элчиликларидан қочиб уларга ўтиб кетганлар қурол ясашни ўргатишган.

Плиний. Табиий тарих, XXXIV, 14, 145.

Барча қабилаларнинг ичида серларнинг (хитойларнинг) темири биринчи ўринда туради. Серлар кийим-кечак, мўйна билан бирга темирни ҳам олиб кетиб сотадилар. Иккинчи ўринда парпиларнинг темири туради. Бошқаларнинг темири тоза пўлатта юмшоқ металлар қўшиб тобланади.

Плутарх. Қрасс. 24.

Парпиларнинг ўпчин (совут) ва дубулғалари марғиёна темирдан тайёрланганди.³

Плиний. Табиий тарих, VIII, 48, 191–192.

Гилам учун (эски пайтдан) бароқ (пахмайган), узун ва дағал жун ишлатилган. Қадимий бу хунарни Ҳомер ҳам таърифлаб ўтган. Галлар гиламни бир услубда бўясалар, Парпи қабилаларининг услуби яна бир бошқачадир.

¹ Птолемей янглишганга, Марг – Окс билан қўшилиб оқмайди.

² Хитой манбаларининг бири, келганимизда буларда шойи билан лок бор эди, деса, иккинчиси йўқ эди, дейди. Флернинг айтган Парсиянинг улкан шойи байроқлари-да, ўз шойисиданми ёки хитойникиданми, деган масала олимлар орасида талаш. Аммо грек ва Рим дунёсига, Мисрга шойи ўрта Осиёдан олиб кетилгани аниқ.

³ Матиларни солиштиришдан кўринадики, хитойларнинг қурол ясашни ўргатдик, деганлари нотўғри. Парпиёна пўлати, Марғиёна темири қадимдан машҳур бўлган.

Страбон. География, XV, 1, 18.

Аристокбулнинг айтишига кўра, шоли қамаб қўйилган сувда, эгатларда ўстирилади. Поясининг баландлиги тўрт тирсак келади. Бошоғи, дони кўп бўлади. Шоли Сурайё туркумидаги (Савр) етти юлдуз ботиш пайтларида ўрилади. Уруғи худди буғдойникидек тозаланади. Шоли Бақтрияда ҳам ўстирилади... Бироқ Мегилнинг ёзишича, шоли ёмғиргарчилик бошланишидан бурун экиларкан, парвариш ва суғоришга муҳтож эмас эмиш, чунки (тагига қамаб қўйилган) сувларидан ўзини қондирармиш.

Плиний. Табиий тарих. XVIII, 7, (70).

Айтишларича, Бақтрия буғдой донининг катталиги биздаги бошоқлардек бўлармиш.

Ўша жойда, XVIII, 21, (186).

Тупроқнинг ҳосилдорлиги турлича бўлиб, баъзи жойлардаги экинни то илдизигача ўтоқ қилиб, сўнгра чопқида яна бир чопиб чиқишга тўғри келади. Бироқ, Бақтрия, Африка ва Киренада табиатнинг марҳамати туфайли бу ишларни қилмаса ҳам бўлади. У ерларда экин экилгач, унинг олдида фақат ўргани келишади. Ҳавонинг қуруқлигидан бегона ўтлар ўсмайди. Экилган экин эса тунги шабнамдан қониқиб етилади.

Ўша жойда, VIII, 18, (67).

Туянинг икки хил зоти бўлади: бақтрия ва араб туяси. Бақтрия туясининг устида иккита ўрқачи бўлади. Араб туясининг битта ўрқачи тепада, биттаси кўкрагининг пастада.

Страбон. География, XI, 11, 2.

Уларнинг шаҳарлари ичида Зариаспа деб ҳам аталадиган Бақтра бор. Ундан шу номдаги дарё оқиб ўтиб, Оксга қўйилади. Яна Адраспа ва бошқа кўп шаҳарлари бор. Шуларнинг ичида подшонинг номига қўйилган Эвкратидия дегани ҳам бор.

Эллилар бу ерларни қўлга киритгач, уларни сатрапияларга бўлиб чиқдилар. Парпилар Аспион ва Турува деган икки сатрапияни Эвкратиддан тортиб олдилар. Улар Бақтрия шарқининг тепароғида жойлашган Сўғдийёнага-да эга-

лик қилардилар. Сўғдиёна Окс билан Яксарт ўртасида бўлиб, Окс уни Бақтриядан, Яксарт эса кўчманчилардан ажратиб турарди.

Бичурин, III, 54.

Улуғ Юэчжи (Кангуй уруғи) деб аталувчи давлатнинг пойтахти Ганши шаҳридир. Унинг ноибга (Хитой ноибига) қарамлик жойи йўқ. Аҳолиси 400000 киши, 100000 оиладан иборат. Аскар 100000 кишини ташкил этади. Шарқда жойлашган ноибнинг (Хитой ноиб) жойигача 4740 ли, ғарбдаги Анси (Парфия) давлатигача 49 кунлик йўл масофасида. Жанубда Гибин билан аралашиб, қўшилишиб кетади. Тупроғи, оби ҳавоси, турмушдаги ишлатиладиган буюмлар, элнинг урф-одатлари, пули Анси билан бир хил. Бир ўрқачли туялар ишлатилади. Улуғ Юэчжи асли моҳияти кўчманчи давлат. Аҳоли мол-жони (уй ҳайвонлари) билан бир ердан иккинчисига кўчиб юради. Феъл-атворлари хунларникига ўхшаш.

Птолемей. География, VI, 11.

Бақтрия ғарбда-Марғиёна, шимол ва шарқда Сўғдиёнанинг Оксга яқин қисми, жанубда Ариянинг бир бўлаги ва парапамизадлар билан чегарадошдир. Унинг еридан Оксга қуйилувчи Ох (Тажан), Даргаман, Зариасп (Бақтр), Артамис, Даргит дарёлари оқиб ўтади. Окснинг шимолий қисмидаги Бақтрияда сагатер, зариасплар, сагатерлардан кейин жанубда — хомарлар, хомарларнинг пастиди комлар, кейин акинақлар, кейин тамбизлар, улардан-да пастроқда ариасплар ва тохарларнинг катта қабиласи яшайди. Тохарлардан ҳам қуйида — мариканлар, скордлар, варнлар, янада қуйироқда сабодийлар, буларнинг пастиди эса — орисплар ва амарисплар истиқоматдалар. Окс бўйлаб, Окс, Харахарта, Зариаспа, Хоана, Сурагана, Фратура, бошқа дарёларнинг бўйларида: Галикодра, Хомара, Курианда, Каварис, Астакана, Эвдем Маликаси, Менапия, Эвкратидия, подполик Бақтриси, Эстобара, Мараканда¹, Маракондра шаҳарлари жойлаш-

¹ Птолемей Марокандия янглишиб, Сўғдиёнага эмас Бақтрияга жойлаштирган.

ган.

Птолемей. География, IV, 12.

Сўғдиёна ғарбда Скифиянинг бир қисми билан, шимолда эса Скифиянинг Яксарт дарёси бўйидаги бошқа бир қисми билан, шарқда Яксарт бўйидаги сақлар билан, жануби-шарқда Окс бўйидаги Бақтрия билан чегарадошдир. Бақтриянинг бу еридан, Кавказ тоғларидаги (Ҳинд тоғлари ҳам дейишади) Окс дарёсининг бошланиш ирмоқчаларини бирлаштирувчи бир чизиқ ўтказса бўлади. Икки дарёнинг ўртасида кўп номсиз дарёлар бошланадиган Сўғд тоғлари узаниб ётади. У дарёлардан бири Оксиан¹ кўлини ҳосил этади. Бошқа дарёлар ҳам Яксарт тушадиган тоғлардан оқиб тушиб, ўша кўлга қуйиладилар, бу тоғларни Комед² тоғлари, деб ҳам аташади. Дим ва Баскатис деб аталадиган икки дарё Яксартга қўшилишади.

Окс тоғларига яқин бу жойларда пазиклар яшашади. Яксартнинг шимолий бўлагида Ятий билан тохарлар; куйироқда авгаллар, нарироқда, Сўғд тоғларининг ортида – оксиандранклар, дрибактлар, кандарлар, тоғларнинг этагида эса мардиёнлар; Окс бўйида – оксиен билан хоразмийлар, улардан шарқроқда урапсианлар; улардан-да шарқроқда – Яксарт бўйида аристейлар, Окс бўйида эса кирродейлар яшашади. Кавказ билан Имай (Помир) тоғларининг орасида Уандабанда деб аталувчи вилоят бор.

Яксарт бўйидаги тоғда сўғдларнинг Кирэсхата деган шаҳарлари бор. Окс бўйида Марука ва Холбисина, икки дарё оралиғида ва улардан анча нариларда эса Трибақтра,³ Окс Искандарияси, Индокомордана, бошкент – Дрепса, чекка Искандария деган шаҳарлари жойлашган.

Бичурин, III, 60–61.

Даваннинг (Фарғона водийси) ҳоқими Чанфин Хитой саройи билан йилига иккитадан осмоний зотга тааллуқли от етказиб бериш ҳақида шартнома тузди. Хитой элчиси қай-

¹ Оксиан кўли – баъзи бир олимлар (Бартолд) бунинг Орол денгизи, дейдилар.

² Комед – Ҳисор тоғлари

³ Трибақтра – Бухоро бўлини мумкин.

⁴ Му-су – йўнғичқа, беда бўлини мумкин.

тишда узум билан му-су⁴ экинининг уруғидан олиб олди. Чет элликларнинг келиши, осмоний зот отларининг сони кўпайиб кетди. Кўк ўғли шаҳар ташқарисидаги қасрининг ёнидаги ерда жуда катта экин майдони очтириб, узум ва му-су эктирди.

Ўша жойда, III. 5.

Усун Давандан шимоли-шарқ тарафда 2000 лига яқин масофададир. Булар кўчманчи халқ бўлиб, мол-жонлик кетидан бир ердан иккинчисига кўчиб яшашади. Одатлари хунларникига ўхшайди.

Усуннинг бир неча ўн минглик жуда жасур ва жангари кўшини бор. Илгари улар хунларга қарам бўлган. Кейинчалик, кучайиб кетганларидан сўнг, барча вассалларини йиғиб хун ўрдасига қатнашдан воз кечишди.

Кангуй – Даваннинг шимоли-ғарб тарафида, 2000 лига яқин масофададир. Булар кўчманчи халқдир, урф-одатлари юэчжилар билан деярли бир хилдир. 90000 га яқин аскарлари бор. Кангуй Даван билан чегарадошдир. Ўзипнинг кучсизроқ эканини билиб, жанубда юэчжилар, шарқда эса хунлар измини тан олади.

Янцай – Кангуйдан деярли 1000 ли масофада, шимолий ғарб томонда. Булар-да кўчманчи эл бўлиб, урф-одатлар Кангуй билан тамомий бир хилдир. Аскарлари 100000 дан ортиқ. Қирғоқлари паст бўлган кўлнинг¹ бўйини эгаллаган. Бу шимолий денгиздир.

Бичурин. III. 166.

Судэ² Пиёзли тоғларнинг ғарб тарафида, Кангуйнинг шимолий ғарбида, Дайлардан 16000 ли масофада, катта кўл бўлиб жойлашган. Бир замонларда хунлар келиб, судэ подшосини ўлдириб, ерларини эгаллаб олишган. Шу кунлардаги хун ҳокими ўша воқеадан кейинги тўртинчи бўғин экан. Илгари замонлар судэлик савдогарлар, Хитойнинг Лян Чжеуга (ҳозирги Хан-су вилояти) олиш-бериш учун кўплаб борардилар.

Бичурин. III, 66–67.

¹ К ў л – Хитойлар Орол денгизини билишган. Аммо Каспийдан хабардор бўлишмаган. Греklar эса аксинча.

² С у д э – илгарироқ Юеган дейилган. Эҳтимол кўҳна Урганчдир.

Усунларнинг жанубий ерларидан ўтиб, Даван ва Катта Юэчжи юртларига Хитой элчиларининг серқатнов бўлиб қолганидан усунларнинг гунмоси¹ хавфга тушиб, Хитойга элчи юборди. Элчидан сарой билан уларнинг маликасига уйланиш орқали куда-андачиликка кирмоқчи эканини айттирди. Кўк ўғли бу масалани ҳал қилишни давлат боёнларига ташлади. Улар рози бўлиб, Усундан келишилган қалин моллари етиб келгандан сўнг маликани жўнатиш ҳақида қарор чиқариб бердилар. Усун гунмоси 1000 от юборди. Юан—Фин ҳукм сурган даврининг ўртасида (мил. ав. 107 й.) девон княз Ганнинг қизи Си-Гюнни гунмога хотин сифатида жўнатди.

Гунмо анча қариб қолган, Хитой тилини билмайдиган одам. Юраги сиқилиб кетган малика қуйидаги бир қўшиқни ижод этганди:

Жуда олис, ўзга ерга
Берворишди хешлар эрга.
Усун хони маликасиман
Малика-ю, бегона юрта.

Гир айлана наMAT уйда,
Яшайди подшо.
Еяри — эт, ичари — сут, бошқасин
Емайди подшо.

Ўз юртимни эслаганда
Юрагим сиқар.
Оҳ, оққушга айлансам,
Учиб кетсам, оҳ!

Ўша жойда, III. 64–65.

Усун. Катта Усун гунмосининг (княз) қароргоҳи, Чанандан 8900 ли узоқликдаги Чигу шахридадир. 120000 ўтов, 630000 одам, 188800 аскар бор... Ноибингиз турувчи маконгача кунчиқарга қараб 1721 ли, кунботарда кангуй чега-расигача 5000 ли масофада. Ери текис ва ўтзор, оби ҳавоси жуда серёмғир ва совуқ. Тоғларида игна баргли ўрмон кўп. Усунлар миришкорлик, боғбончилик билан шуғулланмай, эмин-эркинликда, сув ва ўтнинг сероблигига қараб, моллари билан кўчиб юрадилар. Фейл-атворлари хунларникига

¹ Г у н м о — ҳоким

ўхшаш. Мамлакатларида от жуда кўп. Бойларининг 4000 дан 5000 гача оти бор. Одамлари дагал, олчоқ, сўзидан қайтар, талончиликка мойилдирлар. Усун энг қудратли эллардан ҳисобланади. Бурунлари хунларга қарам бўлган. Кейин кучайиб, бошқа ерларни ўзига бўйсундириб, хунларнинг Ўрдасига (совга салом билан) қатнашдан бош тортган. Мамлакати — шарқда хунлар, шимоли ғарбда Кангуй, ғарбда Даван билан, жанубда ўтроқ юртлар билан чегарадош.

Бичурин. III, 163-165.

Юэбан мамлакати Усундан шимоли ғарбда, Дайлардан 10930 ли масофада жойлашган. Бу аймоқ, Хитой саркардаси Дэухян ҳайдаб юборган хунларнинг Шимолий шаньюйга тааллуқли эди. Шимолий шаньюй Гин-Вей-шан тоғ тизмасидан ошиб Кангуй тарафга кетганда, бирга кетишга қурблари етмаган, қудрати камроқлари Кучининг шимолий тарафида қолиб кетишган. 200000 одами бўлиб, бир неча минг ли масофага тенг маконни эгаллашади. Лян-чисен вилоятининг аҳолиси ҳокимларини шанпой, деб аташади. Урф-одатлари ва тиллари гаогюйларники¹ билан ўхшашдир.

Хоренлик Исидор. Парфия қароргоҳлари.

Парпи халқининг қўналғалари,² шаҳар ва қишлоқлари: Каспий дарвозасидан (кейин) тор дара ва Хоарена бор. Бу ерда тўрт схойнадан³ сўнг Апамея шаҳри ва тўртта қароргоҳлик қишлоқ келади. Ундан сўнг, 58 схойна узунликдаги Комизенада қароргоҳлик саккизта қишлоқ бору, бироқ шаҳар йўқ. 60 схойна узунликдаги ва 11 қароргоҳлик қишлоқлари бўлган Гиркания ундан кейин келади.

Ундан кейинги Аставенанинг⁴ узунлиги 60 схойнадир. Аставенада қароргоҳлик 12 қишлоқ ва Асаак шаҳри бор. Аса-

¹ Гаогюй — уйғур.

² Қўналға — сўзнинг ишлатилиш ўрни ва маъноси кўп. Бу ерда, кучиб юрвчи элнинг ёки қўшнинг тўхтаган жойи бўлса керак. Бундай тўхташ ойлари ва йилларга қўзилиши, йўл бўйларида бўлгани учун эса қарвонларнинг келиши ва бозорларнинг очилишини тақозо этади. Шубҳасиз, қўшин учун алоҳида қароргоҳлар қурилиб, уларнинг атрофи ҳимояланади. Бозорлар билан бирга барча керакли устахоналар ҳам ишлай бошларди. (Темирчи, эгарчи, қуролсоз, аравасоз).

³ Схойна — 30 билан 60 стадий ўртасидаги узунлик ўлчов (5,5-11 км).

⁴ Аставена — Астробод шаҳри ва вилояти.

⁵ Мангуолов — Атрек атрофида, харобалари XX асрнинг 20-30-йилларида ҳали турган Мешеди Мессариана бўлиши мумкин.

акда Арсак сулоласининг асосчиси Арсак I ўзини подшо деб эълон қилган. Бу ерда мангу олов ёниб туради.⁵

Ундан сўнг 25 схойна узунликда Парпиёна туради. Дарадан 6 схойна ўтилгач, подшолар турбати (мозоргоҳ) жойлашган ва греклар Нисая деб атайдиган Парфавниза шаҳри бор. Ундан олти схойнадан сўнг Гатар ва яна беш схойнадан сўнг Сирок шаҳарлари келади. Орада битта Сафри дейилувчи қишлоқ бор. Кейин 27 схойна узунликда, Апавартика деган шаҳарли Апавартикена¹ келади; сўнг Рагав² шаҳри ва қишлоқлар бор. Ундан сўнг 30 схойна узунликдаги Марғиёна келади. Унда бирорта ҳам қишлоқ йўқ, фақат “суғориладиган” деган номи ҳам бўлган Антиохия бор. Кейин 30 схойна узунликдаги Ария келади. У ерда Кандак³, Артаксана ва Арийлардаги Искандария шаҳарлари⁴ ҳамда тўртта қишлоқ бор. Кейин арийлар истиқомат қилувчи, 558 схойна майдондаги Анавон келади. Унда Фра деган катта ва Бис, Гари, Низ⁵ деган кичикроқ шаҳарлар бор.

Кейин, Парин ва Корок деган шаҳарлари бўлган, Зарангиана келади. Зарангианадан сўнг, Скиф-сақлар истиқомат қилувчи ва Паретакена деб ҳам аталувчи — 68 схойна узунликдаги Сакастана келади. У ерда Барда, Мин (Миннагара), Палакент, сақларнинг бошкенти⁶ Сигал жойлашган; салгина масофада Искандария, нарироқда Искандарпол шаҳарлари, шунингдек Олгита қишлоқлари жойлашган. Кейин 38 схой-

¹ А п а в а р т и к е н а — Абиверда вилояти.

² Р а г а в — ҳозирги Кааҳқа яқинидаги шаҳар.

³ К а н д а к — Сеистондаги ҳозирги Тахан.

⁴ Хоренлик Исидор ёзаётган эски карвон йўллари Копетдоғнинг шимолий тарафидан, Ахалтака ва Тажан воҳасидаги Мари шаҳрига, кейин эса Кушка, Морверуд воҳаларидан ўтиб, Ария вилоятига — Ҳирот, Қандаҳор шаҳарларига олиб борган. У пайтларда Ахалтака, Тажан, Мурғоб воҳалари, Кушка, Морверуд водийлари ҳозиргидан кўра анча серсув ва кўкаламзор бўлган. Марва йўлининг бир тармоғи тўғри Амударё, ҳозирги Керки ёки Калифга, ундан дарё ёки Маймана ва Андхой орқали Балхга олиб чиққан. Бундан ташқари, Копетдоғнинг жанубий ёнбағрларида ҳам йўл бўлган. У ҳозирги Хуросон орқали Нишопурга, ундан Арияга олиб борган. Кўчманчилар билан учрашмаслик маъқул кўрилганда шу йўл танланган. Шимолий йўл Марв ёки Марғиёнада Хоразмга ҳам тармоқланган бўлиши мумкин. Бу тарафда Кўҳна Урганч марказ бўлган.

⁵ Н и з — Мюллер бу жойларни ҳозирги Фарра, Кўрмалик, гурму ва Дораха қишлоқларидир, дейди.

⁶ С и г а л — Сақлар бошкенти. Назарда тутилган даврда Афғонистоннинг жануби-ғарбидаги барча ерларни сақлар эгаллагандилар.

на узунликдаги Арахозия келади. Уни парпилар Оқ Ҳиндистон деб аташади. У ерда Биит, Фарсана, Хорохоад ва Деметрия шаҳарлари бор. Ниҳоят, Арахозия бошкенти Искандарпол¹ келади. Бу греклар шаҳри бўлиб, ундан Арахот (Гилменд) дарёси оқиб ўтади. Парфия ерларининг чегараси шу жойдадир.

Плиний. Табиий тарих, VI, 27, (134).

Сухдан шарқда коссиелар яшайди. Коссиелардан қуйида, шимол тарафда, Кавказнинг тармоғи бўлган Комбалид тоғининг тагида Массабатена жойлашган. Бу ердан Бақтрияга осон (юмшоқ) йўл бор.

Страбон. География, XV, 2–11.

Парфиянадаги Каспий дарвозасидан арийлардаги Искандариягача (Ҳирот) битта йўл олиб боради.

Махабхарата.²

(Подшо Юдхишгиранинг) эшиги олдида, бошқа халқлар қаторида саклар, тохарлар, патила сочли канклар³ турардилар. Пешоналари шоҳлар билан безатилган, қўллари келтирган ўлпонлари билан банд: улар жундан, рангу ишларидан, шойидан, патта⁴ дарахтининг йиғирикларидан, бошқа нодир ишлардан, ғадир будир қўнғироқ тўқилган матолар, юмшоқ қорақўл терилари, қиличлар, найзалар, болтачалар, ойболталар, ичимликлар, турли хушбўй нарсалар, минглаб қимматбаҳо тошлар келтиргандилар.

...Остонада хитойлар, саклар, Ҳимолайда, шунингдек, турли ботқоқлик ва тоғ адирларида яшовчи подшолар навбат кутиб туришарди.

Бичурин, III, 2-4.

¹ Искандарпол – Қандаҳор ёки унинг ёнида бўлган шаҳар.

² Махабхарата – Ҳиндистоннинг (мил.ав.) V-IV асрларда яратилган эпик достони. Ундан келтирилган матн сак ва тохарларнинг (юэжж) Ҳиндистон билан изчил саадо алоқалар қилганини кўрсатади.

³ Канк – Хитойлар кангуй деган элат шу эканига шубҳа йўқ. “Шоҳнома”да улар “қани” дейилади. Аслида, қангли деган халқдир.

⁴ Патта дарахти – тўқайларда ўсувчи теракнинг бир тури.

Хан хонадони (подшолари) хунларни йўқ қилиш йўллари йўларди.

...Юэчжилар билан элчилар даражасида алоқа боғлашга қарор қилинди. Бироқ Юэчжиларга бориш йўли хунлар еридан албатта ўтилажаги учун, буни эшлайдиган одам излай бошланди. Ҳали “лан” лавозимида бўлган Чжан Цан ундовга “ман” деб чиқди. Чжан Цан – Тан-и-Хуну-ганфу билан биргаликда Юэчжиларга юборилди. Улар Лун-сидан йўлга тушиб хунлар ерига кирдилар. Бироқ хунлар уларни ушлаб шаньюйга етказдилар. “Юэчжилар биздан шимолда яшашади. Хан хонадони қайси қонунга биноан бизнинг ердан элчисини юборади? Агар мен юзга одам юборганимда Хан хонадони бунга кўнармиди?” деган гап билан шаньюй элчиларни кўйиб юбормади. Чжан-Цанни хун хотинга уйлантириб, ўн йил ушлаб ўтирди. Чжан-Цан хун хотиндан ўғиллик бўлди. Чжан-Цан Хан саройидан олган бунчуқ (от думи боғланган туғ)ни йўқотмай сақлаб қолди. Анча эркинликка эришган кунларида ўзининг йўлдошлари билан юэчжиларга қочди. Бир неча ўн кун йўл босиб Даванга етиб келди. Даван подшоси Хан хонадонининг бойлиги ҳақида кўпдан бери эшитган, улар билан алоқа боғлашга уриниб юрар, бироқ уддалай олмасди.

Чжан-Цанни кўргач, Даван ҳукмдори севиниб кетиб, муддаосини айтди ва қандай қилиб унга етишиш мумкинлигини сўради. Чжан-Цан шундай жавоб берди: “Мен Хан хонадонидан юэчжиларга элчи қилиб юборилганим. Хунлар мени ҳибсга олишди. Улардан бир амаллаб қочдим. Эй ҳукмдор, йўлбошловчилар бериб, мени олиб бориб кўйишларини буюр. Агар ҳозирги умидсизлигимни ва сафардаги қийинчиликларни енгиб юртимга етиб борсам, Хан хонадони сенга битмас-туганмас даражада совғалар бериб рози қилади”. Даван ҳукмдори унинг сўзларига ишонди ва йўлбошловчилар берди. Хан элчиси чопарлар йўллари орқали Кангюйга, ундан Катта Юэчжигга элтиб кўйилди. Худди шу вақтда хунлар катта Юэчжининг ҳукмдорини ўлдириб, ўрнига унинг тўнғич ўғлини кўйишганди. Бу янги ҳукмдор эса Дахи юртини эгаллади-да шу ерда қолиб кетди.

Босқинчиликка камдан-кам учрайдиган кенг бу юртда жойлашиб, ҳеч қанақа урушларсиз тинчгина яшашни режаллади. Хан хонадонининг узоқдалиги учун хунлардан қасос

олиш эсига ҳам келмасди. Чжан-Цан Юэчжида ишни силжитадиган гап эшитмай Дахига келди. Бу ерда бир йилдан ортиқ қолиб кетиб, ниҳоят жанубий тоғлиқларга қайтди. Нияти, Кянлар¹ юрти орқали Хитойга ўтиб олиш эди. Бироқ бу ерда яна хунларнинг қўлига тушди. Яна бир йил ўтганда Шанкой ўлди... Ўрдала ўзаро урушлар бошланди. Бундан фойдаланиб Чжан-Цан хотини билан Тан-и-фунинг олдига қочди-да, шу орқали Хитойга етиб келди. Осмон ўғли икковининг мартабасини кўтариб юқори мансабларга қўйди. Чжан-Цан жисман бақувват, қўли очиқ инсонлигидан чет элликларнинг ишончини қозонди. У ердаги одамлар уни яхши кўриб қолгандилар. Тан-и-фу миллати хун эди, камон отишда ўта мерган эди. Керак пайтда қуш ва ҳайвонни бир зумда овлаб келарди. Сафарининг бошида қўл остида юздан ортиқ одам билан кетган Чжан Цан 13 йилдан сўнг икки кишигина бўлиб қайтиб келди.

У Даван, Катта Юэчжи, Дахи, Кангюй давлатларига кириб, юриб келди. У давлатларда суриштириб эшитдики, атрофларида яна беш-олтита йирик-йирик мамлакатлар бор экан. Шунинг учун ҳукмдорга ёзган маълумотномасида қуйидаги гаплар бор эди: “Даван хунларнинг ғарб тарафида жойлашган бўлиб, тўппа-тўғри ғарбга қараб ҳисоблаганда бошкентимиздан тахминан 10000 ли масофададир. Даванликлар ўтроқ ҳаёт кечирадилар, миришкорлик билан шуғулланадилар, буғдой, шоли экадилар. Узумдан май ясайдилар. Арғумоқлари жуда кўп. Бу отларнинг терлари қон аралаш бўлиб, зотлари самовий отларга тақалади. Даванда 70 га яқин катта-кичик шаҳар бор. Аҳолиси бир неча юзмингларни ташкил этади. Камон ва найза билан қуролланганлар. От минганча камон отишга усталар. Давандан шимолда Кангюй, ғарбда Катта Юэчжи, жануби-ғарбда Дахи, шимоли-шарқда Усун, шарқда Ганми ва Юйтян (Шарқий Туркистон) мамлакатлари жойлашган.

Бичурин, III, 21.

Шимоли-ғарбдаги чет давлатларнинг элчилари бирининг кетидан иккинчиси узибмай ўтаверишарди. Усундан ғарбдаги Ансигача бўлган мамлакатлар хунларга яқин жойлашгандилар, бундан ташқари юэчжилар хунларнинг таъсир доира-

¹ К я н – Тибет.

сида эдилар. Агар шанюй ёрлиги билан хунларнинг элчис и ўтиб қолса ҳар бир вилоятда алоқа йўлиари орқали кузатиб қўйишар, емак-ичмак бермасликка қўрқардилар. Хитой элчилари эса пул ва товарлари бўлмаса емак-ичмак ола олмасдилар. Агар пулга жонлиқ сотиб олмасалар кетолмай ҳам қолардилар. Бунга Хитойнинг узоқдалиги, бой-бадавлат экани сабабчи эди. Шунинг учун хитойлар барча зарур нарсага пул тўлашлари керак эди. Гапнинг лўндасини айтганда, хунларнинг элчиларидан хитойларникига нисбатан кўп қўрқишарди.

Птолемей. География. I, 12.

Фрот билан Тош минора орасида узлуксиз йўл бор. Бу Мариннинг ёзуварларида айтилган. Йўл Гиеропол яқинидаги Фрот дарёсининг кечувидан бошланиб, Месопотамияни босиб Дажла томон юради. У ерда оссурийларнинг герамей қабиласи ёнидан ўтиб, Мидиядаги Эхбатан шаҳри, Каспий дарвозаси, Родос билан бир параллелда ўрнашган парпиларнинг Гекатомпил шаҳарларига олиб боради... Гекатомпилдан (йўл) шимолга бир оз оғиб Гиркания шаҳрига ўтади. У ерда Ариядан Антиох Марфиёнасига ўтади-да жанубга бироз оғади. Кейин Бақтрия томон шарққа, ундан сўнг эса, Комед тоғларига (кўтарилиш учун) шимолга бурилади. Комед тоғларидан юқори ўрлаб, жанубдаги сайҳонликка олиб чикувчи дараларга киради. Сайҳонликка чиққан ердан, шимолга оғган йўл билан Тош минорагача 50 схойна масофа бор. Тош минорадан йўл шарқ томон иланг-биланг кўтарилиб, Имай (Памир) тоғига тақалади. Тош минорадан Сергача бўлган 45 даража масофага яна 60 даража, яъни 24000 стадий қўшиб, Фрот билан Сера ўртасидаги узунликни — 105 даражага тенг масофани ҳосил қиламиз.

Бичурин. III, 9—10, 13

Чжан-Цан маълумотномаларида ҳукмдорга яна қуйидагиларни ёзган эди: “Дахяда бўлганимда мен Цюндан келтирилган бамбук асоларни, шунингдек Шудан (Чиндан) келтирилган матоларни кўргандим. Булар қаердан деганимда, савдогарларимиз Шендудан (Ҳинду) олиб келишади, деб жавоб беришди дахялар. Шенду эса Дахядан жануби-шарқ томонда бир неча ли нарида жойлашган, улар ўтроқ ҳаёт кечиришади... Модомики, Шендуда Шунинг моллари бор экан, демак у Шудан унча узоқда бўлмаслиги керак. Агар

ҳозирги кунларда қянларнинг чўққилик тоғлари орқали Дахяга элчилар жўнатилса, қянларга бу ёқмаслиги мумкин. Агар элчилар шимол томон оғиб юрсалар хунларнинг қўлига тушадилар. Энг яхшиси, элчиларни Шудан тўппа тўғри жўнатган маъқул. Бу йўлда босқинлар, талончиликлар ҳам бўлмайди.

Шундай қилиб Кўк Ўғли (хукмдор) Даван, Дахя, Анси давлатларининг катта-катта экани, у ерда ғаройиб ва антиқа нарсаларнинг кўплиги, хунармандчилик ва бадииятда Ўрталик подшолик (Чин) билан ўхшашлик борлиги; Шендунинг шимолида эса қўшинлари кучли Катта Юэчжи билан Кангуйлар мамлакатлари жойлашганини, уларнинг қўшинларни ёллаш мумкинлигини, мабодо ўнг келиб уларни хизматта ёллаш имкони туғилса, чин ҳукмронлигини 10000 лига кенгайтирса бўлишини билиб олди. Агар шундай қилинса, тўққиз тилни биладиган тилмочларни жўнатиб, уларнинг одатларини, чинликлардан фарқини ва ўхшашлигини аниқлаш, натижада эса чиннинг ҳокимиятини тўрт денгизгача узайтириш мумкин.

Кўчманчилар хитой буюмларига ўчлиги учун, совғалар билан Гупмони Хунше князнинг аввалги ерларига кўчиш ўтишга ва Хан сулоласи билан қуда-андачиликка кўндирилса, муваффақиятга эришиш бор. Агар бу иш вақтида удаланса хунларнинг ўнг қўлини кесиб ташлаган бўлардиқ. Усуларни ўзимизга қўшганимиздан сўнг, Дахяни-да мулозимликка кўндириш имкони туғилади”.

Кўк Ўғли бу гаплардан севишиб кетиб ишонди. Уни Хун ишлари этиб тайинлаб, унга иккитадан оти бўлган 300 аскар, 10000 бош буқа ва қўй, қимматбаҳо буюмлар совға қилди. Жуда кўп бунчуқли (буғли) ёрдамчилар белгилаб, уларни тўрт йўл билан ҳар тарафга жўнатишни буюрди¹.

Келтирилган лавҳалар юртимиздаги халқлар, шунингдек барча туркийларнинг тарихидаги муҳим бурилиш нуқталарини очиб беради. Ўқиган одам тушунадик, 2300 йил бурун хун билан Чин (Хитой) қудрати, бошқа давлатлар орасидаги сиёсий мавқеи, обрўси тенг ва ҳатто Хунларники ортиқроқ бўлган экан.

¹ Бичурин бу жойда қуйидагига изоҳ беради. «Хитойча булар «Ганти» деб аталиб, айёр, шпион, кўз-қулоқ маъноларини билдирарди. Борган жойларидаги халқларни бир-бирига ёмонлаб, улар ўртасида низо чиқариш уларнинг асосий вазифаси эди».

Чин империяси Хунларга қарши яширин айёрлар (шпионлар) курашини фаол олиб борган. Бир туркий элни иккинчисига қарши душман қилиш сиёсатини юргизган, совғалар бериб, ўзи билан қариндошчилик ишларини боғлаб, керагида (қурол ишлатиб) ўз мақсадига эришган.

Дунёдаги энг доно нарса вақтдир, у барча яширин воқеаларнинг сирини фош қилади, деган эди Фалес.

Орадан ўтган 2200–2300 йиллик доно вақт у воқеаларни аниқ, равшан очиб, шафқатсиз оқибатни юзма-юз кўрсатиб турибди. Хунлар гарбдаги ўз қардошлари билан бирин-кетин уриша-уриша Европагача бордилар ва ўша ерда ўрнашдилар. Тарихдаги буюк аҳоли силжишларидан бири юз берди. Ҳозирги Хитой, Сибир ва Узоқ Шарқдаги жуда катта майдонларда аҳоли ўта сийраклашди. Уша пайтдаги туркийлар орасига солинган нифоқ ва урушларнинг гина-кудурати ҳозиргача ўз асоратини сақлаб қолган. Туркийлар ўзи бўларчиликнинг таъсирида, қардош қабилаларни-да душмандан фарқ этмай, бир-бири билан урушиб, миллий онг, яхлит миллат деган нарсаларни ўйламадилар. Натижада, бир пайтлари ўз номларини эшитганда титраб турувчи, ожиз, бироқ яхлит миллий онг нуқтаи назаридан иш бошлаган миллатларга қул бўлдилар. Ва шу ҳозирги мустақиллик кунида ҳам “ўзим бўлсам бўлди”, деган эгардан тушмайдиганлар, ҳали ҳам ҳар бири энг яқин қўшни қардошига ёмон кўз билан қарайдилар. Бу ҳол четдан қараганда нечоғлиқ кулгили эканини, ўзлари хўроз уриштирувчиларнинг хўрози бўлиб қолганларининг фаҳмига бормайдилар.

Лавҳаларда келтирилган Даван ҳокимликнинг хатти-ҳаракати, ёки хитой айёрининг бири (Тап-и-Хупу-Гапфу) хун экани бунга ёрқин мисолдир. Шу ўринда Страбоннинг халқимизнинг кўчманчи қисмига тегишли лавҳасини эслатиш ўринлидир. “...агар бирининг юртидан (иккинчисининг ўтиб кетиши аввалдан келишилган) шартномасиз юз берса, яна уруш чиқар, сўнг яна битим тузилар, сўнг эса яна урушлар очиларди. Қўшнисининг ерига босқинлар қилиш, кейин битимлар тузиш; ҳамма кўчманчилар ҳаёти ана шу тарзда давом этаверарди”. (Страбон. География, XI, 8, 3.)

VII БОБ

АРАБЛАР БОСҚИНИГАЧА БЎЛГАН ДАВРЛАРДА ЎРТА ОСИЁДАГИ ДИНЛАР

Грек манбалари, шунингдек археологик топилмалар Ўрта Осийдаги динлар ва уларнинг ҳар бирининг тараққиёт босқичлари ҳақида умумий маълумотлар олиш имконини беради.

Энг қадимий вақтларда «Апи» маъбудасининг (апа, она) таъсири кенг тарқалган. Эҳтимол бу дин оналик даврида туғилгандир. Ҳозирги Туркменистонда жойлашган қўҳна Ану шаҳри харобаларининг (мил.ав.) II-III минтағачи йилларга тўғри келадиган энеолитик (тош-мис даври) пайта тегишли қабрларда Апининг аёл жинсига тегишли эканини бўрттириб кўрсатган ҳайкалчалар ва манотлар (ҳайкалча рамзлар) топилган. Баъзи ҳайкалларда Апи бир ўзи, баъзиларида қўлида гўдак бола билан бўлган. Зенд-Авестонинг мадҳиясида тасвирланган Анаитис ҳам худди ана шундай “Она” бўлган. Ҳайкалчалардаги “онанинг” кийимлари ҳайвон терисидан экани эса унинг чорвачи одамларнинг, сак ва массагетларнинг маъбудаси бўлганини кўрсатади. Унга аталган байрамнинг “сакей” деб аталгани ҳам бунинг исботидир. Илк (патриархал) деҳқончилик ривожлана бошлаганда, “Апи” ўзининг “соҳасини” ўзгартириб ҳосилдорлик маъбудаси қиёфасини олган ва зардушт динидати худолар гуруҳига ҳосилдорлик маликаси сифатида кирган. Ва шу кўринишда, айниқса Бақтрияда катта обрўга эга бўлган. Ер худосининг қадимги дербикларда-да аёл қиёфасида тасвирлангани ҳақида ашъвий далиллар бор.

Илгариги тарих китобларда маълум бир мамлакатнинг дини ҳақида гапирилганда булар ялписига насроний, буддавий, мусулмон, зардушт, оташпараст деб гапирилиши ҳақиқатга тўғри келмайди. Айниқса, қадим даврида. Самарқанд, Бухоро шаҳарларида Ислумгача бир неча хил, жумладан зардушт, оташпараст, насроний

ва буддавийликнинг черков ва ибодатхоналари ёнма-ён тургани маълум. Ҳатто бир халқнинг бир қисми у динга, иккинчи қисми эса бошқа динга тошинган бўлиши мумкин.

Массагетларнинг зардуштий динида деб ҳам, оташпараст, қуёшга сиғиниб от сўядилар, деб ҳам ёзилганини кўриб ҳайрон бўлмаслик керак. Чунки аждодларимиздан бири бўлган бу халқ (айниқса ҳаётнинг кўчманчилиги даврида) Сир, Аму, Каспий бўйларидан тортиб Ҳиндистон, Покистон давлатларида, Помир тоғларида ҳам яшагани айтилади. Уларнинг бир ердагиси зардушт, иккинчи ердагиси оташпараст бўлиши ҳеч гап эмас. Китоб муаллифларининг яшаш давлари бир-бирларидан бир-икки аср, ҳатто ундан-да кўпроқ фарқ қилишини ҳам ҳисобга олмоқ керак. Ундан ташқари, битта мазмундаги жумланинг (масалан, скиф бир хотинниқига кирмоқчи бўлса, садоғини ташқарига осиб қўйиб кириб кетаверади”) барча муаллифда айнан такрорланишини эса кейинги ёзувчилар, аввалгиларининг асарларидан фойдаланганидан, деб тушунмоқ керак. Китобда келтирилган машҳур тарихчилар ақсарияти (Геродотдан бошқа) Ўрта Осиёга келмаганлар ва ўз асарларида сайёҳларнинг ёзувларидан фойдаланганларини ўзлари айтиб кетганлар.

Отни қурбонликка сўйиш, от гўштини тановул қилиш нафақат сак ва массагетларда, балки европалик скифларда ҳам одат бўлган.

Масалан, грек ёки македонлар шу кунда от гўштини емаса уларнинг ота-боболари минг ёки икки ярим минг йил илгари ҳам емаган бўлади. Ёки шу китобда айтилганидек, сафар қийинчиликлари туфайли “юк ташувчи ҳайвонларни ейишга мажбур бўлганлар”. Скифлар эса ўша пайтда ҳам от гўшти еганлар, махсус усулда қимиз тайёрлаганлар. Бу одат эса фақат ҳозирги туркий халқларда сақланиб қолган. “Биз скифларнинг авлодларимиз”, деб кўкракларига уриб, айни замонда туркийларни келгинди, беватан қилишга беҳуда уриниб келаётган тарихчиларнинг гапларини аждоди скиф бўлган туркийларнинг от ейишлари мисоли уларни фош этишини ўйлаб кўришлари керак. Айниқса, туркий халқларнинг тарихчилари бу масала билан жиддий шуғулланишлари, туркийларни келгинди, деган сохта

тарихчилар асарларига зарба беришга фаол кирришадиган вақтлари келди.

Сал кейинроқ Турон ва Эронда бошқаларига қараганда кенгроқ тарқалган дин — Зардуштийлик бўлган. Аҳоманийлар даврида у давлат динига айланган. Яхшилик ва ёмонликнинг тинимсиз курашидан иборат деб, тушунадиган бу динда, Аҳурамазда яхшилик, Аҳриман эса ёмонлик худоси бўлган. Аҳурамазда яхши янаш учун яратган ҳосиядор ерларга, ёруғликка, иссиқликка қарши Аҳриман ҳамisha қоронғулик, очарчилик, қурғоқчилик, ёмон шайтон ва ёмон фаришталарни юборган. Шоҳ Доро ҳам ёзувларида ўзи эришган барча муваффақиятларни худо Аҳурамазданинг ижодлари эканини таъкидлаган.

Ҳар ҳолда, Зардуштийликнинг пайдо бўлган жойи Ўрта Осиё бўлса керак. Чунки ривоятларнинг бирида Зардуштийнинг ўзи Бақтрия подшоҳи бўлганлиги айтилади. Илгари таъкидланганидек, ер ва оловни муқаддас, уни булғаш ярамас иш, деб ҳисоблаш Зардуштийлик даврида янгича дафн маросимини келтириб чиқаради. Жасаднинг эти ит ва кузгунларга едрилиб, суяклари бекки хумларда сақланган. Бундай хумлар (оссуарийлар) Тошкент ва Самарқанд воҳаларида айниқса, кўп топилган.¹

Биа-найман оссуарийларида (Самарқанд жанубида) косада (ичимлик) тақдим этаётган аёлларнинг тасвири туширилган. Косалардаги, эҳтимол зардуштийлик билан буддизмнинг қўшилишидан туғилган ақиданинг муқаддас ичимлиги “гаомо”дир. Эҳтимол, Ўрта Осиёдаги зардуштийликда аёл қозинларнинг ўрни катта бўлган бўлиши мумкин. Чунки бундай тасвирилар нафақат оссуарийларда, балки бошқа ерларда ҳам мавжуд эди. VIII асрда янги келган араб босқинчиларига мансуб бир ёзувда, Самарқанддаги оташпарастларнинг ибодатхоналари шайтон ила оммабоп аёлларнинг тўшунадиган жойлари бўлган деб, жirkanч йўсинда изох берилган.²

Ўрта Осиёнинг Тошкентдан шимол қисмидаги шаҳарлар бўлмаган ерларда оссуарийлар учрамайди. Аксинча, бу ердаги турбат (мазор)ларда эски скифларга

¹ Археологияни оссуачи туркистонликлар тўғрагининг протоколлари. Тошкент, 1896—1909 йиллар.

² Археологияни оссуачи туркистонликлар тўғрагининг протоколлари. Қашмиқов мақоласи.

хос, остига бутун жасад қўйилган “тупроқ қўрғонлар” кўп учрайди. Археологлар ва улар ишидан хулоса чиқарган тарихчи олимлар бунга қараб, зардуштийлик билан буддизм бу томонларга, яъни сак ва массагетларга кириб бормаган, деб ҳисоблагандилар. Яқингача, яъни 20-асрнинг охиригача-да, буддизмнинг охириги чегараси Термиз, деб дарсликларда ёзиларди. Бироқ 1990 йилда Сайрамда, Будданинг катта ҳайкали, бутунича сақланган буддизм эҳромининг очилиши, бу фикрларнинг, айниқса, юқорида айтганимиздек, қадимдаги халқларнинг динга, миллатга мансублигини гапирганда бир жойдаги археологик қазилмага қараб, минг километрлик регионлар хусусида бунда фалон дин ҳукмрон бўлган, бунда фалон миллат яшаган, деб хулоса чиқариш нотўғридир. Аксинча, кейинги далиллар ва ҳозирги синчковлик билан қараган киши дин ва миллатларнинг аралашиб яшаганини кўрсатади. Бир маҳаллада ёки қўшни қишлоқда бир миллат бир дин, қўшни маҳалла ёки қишлоқда бошқа миллат ва бошқа дин, бошқа эътиқод бўлиши мумкин.

Тошкент шимолидаги тупроқ қўрғонлар Динги кичик ёки Европадаги скифларнинг қўрғонларига жуда ўхшашдир. Бироқ уларнинг “ёшлари” ҳали аниқ белгиланмагани учун аҳолининг дини ҳақида аниқ хулоса чиқариш тўғри бўлмайди.

Анаитис маъбудасига мадҳия¹

Ҳаёт берувчи, чорва подаларини кўпайтирувчи, бола бўладиган эр уругини қувватлантирувчи, аёл бачадонини юкизловчи, аёл кўкрагига сут берувчи... Унинг белбоғи баланд боғланган, тожи юз юлдузли, кийими ўттизта қундушнинг ярқираб турган мўйнасидан.

Страбон. География, XI, 8, 5.

Кир (Форс подшоysi) саклар билан жангга енгитиб қочди.

...Ўз мўлжалидаги масофагача бориб тўхтади. Бу орада саклар кимсасиз қароргоҳга бостириб кирдилар-да, форслардан қолган мўл-қўл емак-ичмакка ўзларини урди тар. Кир қайтиб келди-да, метъридан ортиқ еб-ичганидан бўкиб, маст-аласт, эс-хушидан айрилган сакларни қира бошлади. Баъзи-

¹ Мадҳия – “Vendicium, Avesta Zoroastre et mandesme” китобида олинган.

лар ухлаб ётган жойларида, баъзилар рақс тушаётганида, хуллас бирорта қурол-яроғи бўлмаган ҳолда сакларнинг бу бўлинмаси деярли битта қолмай қириб ташланди. Кир ўзининг ғалабасини худоларнинг инояти, деб қабул қилиб, шу кунни аждодларнинг худоларига бағишлади ва “Сакеи” деб атади. Шундан бошлаб ушбу маъбудага аталган эҳромларнинг ҳар бирида шодиёна ўйин-култига тўла байрамлар ўтказилади (форсларда). “Сакеи” бир неча-кундуз давом этади. Ишгирокчиларнинг бари скифча кийиниб олишади, эркага аёл ичишади, эркалар бир-бири билан, шунингдек, аёллар билан ҳам урушишади, жанжаллашишади.

Страбон. География, XI, 11, 9.

Дербиклар ерга топинадилар, урғочи ҳайвонларни емайдилар ва қурбонликка-да яратмайдилар.

Геродот. Тарих, I, 215.

Барча худолардан массагетлар фақат куёшга сиғинадилар, унга қурбонлик учун отлар сўядилар. Тезкорга тезкор аталмоғи керак, деган ниятда бундай қилинади...

Евсевий. Иовинианга раддия. II. 7.

Гирканлар ярим жон қарияларни кузгун ва итларга ейиш учун тириклигича қолдирсалар, каспийлар ўлигини қолдирдилар.

Иоан Стоейли. Кўмиш маросимлари ҳақида.

Диоген, агар ўлигимни итлар парчалаб есалар мен гирканчасига кўмишган бўлардим, деган гапни такрорлаб юрган.

Помпей Трог. Филиппинлар тарихи. XI.

(Парпиларда) оддий кўмиш маросими — мурданинг ит ёки қушлар томонидан ейилишидан иборат. Тозаланган суякларни эса ерга кўмиб сақлайдилар.

Цицерон.¹ Тускуляндаги суҳбатлар.

Муғларнинг одати бўйича ўлганлар кўмилишдан аввал ҳайвонларга ем бўладилар. Гирканияда оддий халқ учун жа-

моа томонидан боқиладиган итлардан фойдаланишса, бойлар уйларида махсус боқиладиган зотдор итларга ем бўладилар. Яъни ҳар бир кимса ўзининг мурдасини ейдиган итни ўзи етиштиради ва бу кўмишнинг олий даражаси ҳисобланади.

Страбон. География. XI, 11, 3.

Қадимда сўғд билан бақтрияликлар урф-одат ва феъл-атворлари жиҳатидан номадлардан фарқлари жуда кам бўлган. Гарчи бақтрияликларнинг феъллари бироз мулојимроқ эсада, Онесекрит улар ҳақида жуда кўп мақтовдан узоқ гапларни айтган.

60

Сўнгра муқаддас Аши
Йиғлаб зорини айтди,
Бола туғиб ўзгадан
Эрига олиб келган
Бузуқ аёл устидан:
«Касофатларни нетай —
Қаро ергами кирай,
Кўкками учиб кетай?»

61

Сўнгра муқаддас Аши
Йиғлаб яна зор этди:
«Қизларни ўғирлашиб,
Туғдирмайин чақалоқ,
Кечиктириб қайтарган
Одамлар иши ёмон.¹
Мен уларнинг дастидан
Кўкками учиб кетай,
Ёки ер узра қайтай?»

62

Ахура Мазда деди:
Худой берган о, Аши,
Кўка ҳам кетма учиб,
Ерга ҳам қайтиб тушма,
Қол менинг маконимда,
Малак бўлиб ёнимда.

63

Қурбонлик қилай сенга,
Сенга бағишлай намоз
Оқилу доно Вишгасп
Қилгандек сени эъзоз —
Даитийанинг бўйида
Муъбад жарангдор овоз
Бирла, кўлда барсаман
Бошлаб берганда намоз
Қурбонлик, эҳсон ила
Сени, эй гўзал Аши,
Шарафлаб қилай эъзоз.

¹ Туркий халқлар орасида қиз олиб қочиш одати баъзан ҳозиргача учрайди. Масалан, «қочиб кетган» қиз қозоқ ва қорақалпоқларда то фарзанд кўрмагунча ўз оиласи ва қавмлари ҳузурига қайтиши мумкин бўлмаган.

МИТРА АЛҚОВИ
(10-Яшт: Меҳр Яшт)

I

1

Сўз қотди Ахура Мазда
Спитама Зардуштга:
«Мен Митрани ўзимдек
Намозу алқовларга
Лойиқ қиб яратганман.
Яйловларин кенг қилиб
Яратганман мен уни»
Худди Ахура Маздадек.

2

Юртни вайрон айлайди
Аблақ, ёлғончи ҳар зот
Юз мараздан ёмон у,
Мўъминни этар барбод.
Битимга бўлгил содиқ,
Кимгаки сўз бермагил,
Каззобу ғайридинми,
Ақлида маҳкамгами –
Ваъдангни адо этгил.
Чунки, битим ўртада
Масъул айлар икковни:
Қаллобу ҳақгўй тенгдир
Сўз ва битим олдида¹.

XII

49

Митрага топингаймиз...

50

Маконини Ахур Мазда
Яратганга топинчим
Хара² тоғин устида

51

Абадий авлиёлар
Унда макон туздилар³.
Башорат ва имон-ла
Буюк куёш билан тенг
Бу маконни юксақдан
Ва борлиқ, бу дунёни
Митра кўриб тургичдир.

¹ «Авесто» анъаналарига мувофиқ Митра битим ва унинг бажарилиши устидан назорат қилиш каби вазифага ҳам эга. Шунинг учун қадимги зардуштийлик эътиқодидаги одамлар Митра номи билан қасамёд қилишган. Бу бизнинг «Худо ҳаққи» деганимиз кабилар.

² Хара – Тўлиқ номи Харатти. Грек мифологиясидаги Олимпга ўхшаш Маъбуд ва маъбудалар макони.

³ Зардуштийликда ўлмас валийлар (амешаспента) тўпланадиган тоғнинг унутилган образи бўлган. У эса «Авесто»да фақат кичик бир ишорат бўлиб, шу мисрада кўринади, юнонларнинг Олимпини эслатади.

Ён бағирлари сон минг
Порлоқ нурафшон ерда
Қоронғуси, туни йўқ
Совуғу, жазираси,
Ўлим келтиргич дарди
Девлардан тушган лаънат,
Зулмат кўтарилолмас
Харати чўққисига.

Ёвузлик учун Қабих
Индан чиққан чоғдаёқ,
Учқур аробасига
Отларин қўшар Митра –
Яйловлари кенг худо.
Қудратли Сраоша билан
Ҳикматли Нарйя Санҳа¹
Ёрдами билан Митра
Ёлгончини ўлдирад
Гарчи у саф-саф бўлсин
Ва ёки якка турсин.

Бахт учундир намозим

XVII

50

Ахура Мазда деди:
«Эранларнинг юртлари
Келтирсинлар эҳсонлар,
Қўлда барсманлар²
(Варахранинг йўлига)
Курбон этиб ҳайвонлар,
Эҳсон этсин эранлар.

51

Майли эҳсон қилмасин,
Бузуқ хотин ва нокас.
Ғаддор қотил, жонолгич,
Қиёфаси мўминдек (риё),
«Гоҳ»ни дилдан куйламас –
Ахура Мазд ва Зардушт
Динин ул дўсти эмас.

52

Эҳсон келтира туриб,
Бузуқ, нокас ва қотил,
Тилда «имонлиман», – деб,
«Гоҳ»га қўймаса кўнгил,

53

Улар касофатига
Эранларнинг юртини
Ёғий лашқари босгай.
Ёв қўли келгай баланд,

¹ Нарйя Санҳа – Митрага ёрдамга юборилган асотирий қахрамон.

² Барсман – муқаддас саналмиш дарахт новдалари дастаси. Намоз, хайру эҳсон маросимларида дуо ўқувчи муъбад (диндор) қўлида шундай новда дастасини тутиб турган. Ҳозир парслар ва эрон герблари (зардуштийлари) жамоаларида барсман дастаси ўрнига кумушсимон рангли металлдан ишланган ингичка сым дастаси тўтган ҳолда маросим ўтказишади.

Уларни Зардушт динин,
Ашаддий ёви деб бил.
Бундайларни (дўзахдан)
Қутқармайди Варахран.

Элликта зарба билан
Юз арийни ўлдиргай,
Минг эран ҳалок бўлгай,
Ёвнинг юз зарби билан
Минг зарбдан бир туман —
Улар имонли эран».

Юқоридаги Зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»дан келтирилган парчалар, унинг худолар ва пайғамбарлари, умуман кўпхудолик даври ҳақида маълум бир манзарани беради.

*Шоир Асқар Маҳкам
таржимаси*

Мил.ав. III асрлардан бошлаб савдо йўллари орқали бевосита Ҳиндистондан, шунингдек, Бақтриядаги грек-бақтрия давлатларида аҳоли скиф-ҳинд халқларининг аралашиб яшагани оқибатида Урта Осиёга буддизм кириб кела бошлади. Мил.ав. III-II асрлардаги Агафоклнинг тангаларидаёқ бир томонда Зевс, иккинчи томонида буддавийча “супа”лар тасвирланган. Бундай супаларнинг ичида буддизмнинг эҳромлари, шунингдек, бу дин учун табаррук ҳисобланган ашёлари, ёдгорликлари сақланган. Менандр деган Бақтрия подшоси эса буддизмнинг машҳур авлиёлари қаторига киритилган.

Менандрнинг подшолик даври давлатнинг парчаланиш арафасига тўғри келгани сабабли, маҳаллий аҳолининг динини юқори кўтаришга мажбур бўлгани билан изоҳланиши мумкин. Милодий I-III асрларда бу ерда Кушон давлати пайдо бўлиб, ҳокимият маҳаллий миллат кўлига ўтган. Кушон давлатининг Канишка I исмли ябғуси¹ (подшоси) даврида кушон-бақтрия тили давлат тили мақомини олган, барча динларга эркинлик берилиши билан бирга буддизм расмий сарой дини деб қабул қилинган. Ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон, Афғонистон, Покистон, Шарқий Туркистоннинг анчагина қисми Кушонга киргани учун буддизм бу ерларда кенг тарқалган.

¹ Я б ғ у — эски туркийчада ҳукмдор дегани.

СЎНГГИ СЎЗ

Таржимаси ўқувчиларга ҳавола этилаётган китобнинг қимматлилиги, милoddан аввалги VIII асрдан бошлаб – милoddнинг 5 асригача бўлган даврларда Ўрта Осиё тарихини акс эттирган ёзма маълумотларни ўзида тўплаганидир. Булар асосан қадимги грек, рим, Византия, Хитой, Эрон, ҳинд манбаларидир.

Антик давр маданияти мероси ўздан кейинги тузумларга жуда катта ўрнак бўларли ва унга яқинлашган ҳар бир кимса, ҳар бир давлатга чин маънодаги фойда конини қолдирди. Бу маънони майдалаб, ҳар бир соҳада синчиклаб санаб чиқиш ва кўрсатиш мумкин. Лекин биз бунинг энг муҳим сабабини, нима учун антикага ёндошган кимса ва давлат ўзининг қувватланганини, сезишини айтиб ўтамиз. Антик ҳаётнинг энг муҳим омили унда инсоннинг, инсон ҳаётининг, инсон тўқислиги (камолоти) марказда турганидир. Динми, маданиятми, санъатми, давлат тузумими, фалсафами – барчасида инсон биринчи ўринда туради.

Ана шунинг учун ҳам антик маданиятта яқинлашган миллатлар реал бахтни, реал тўқисликни топганлар. Жумладан, мусулмон халифалиги ҳам грек ва лотин китобларни араб тилига таржима қилувчи марказ очиб, юзлаб кишиларни сурункали ишлатиб, антикани ўзига сингдиргани учун равнақ топди. Беруний, Форобий, Ибн Сино, Умар Ҳайём, Улуғбек ва ҳоказо ўнлаб-юзлаб жаҳон маданияти юлдузларини етиштириб чиқарди, мусулмон маданияти дунёга ўрнак бўлди, юзлаб миллатларни ўзига эргангирди. Маданият осмондаги юқорида санаб ўтилган каби юлдузлар сўндирилгач, маданият осмонига бошқа мутаассиблар юлдуз қилиб кўтарилгач, мусулмон маданияти ўз байроқдорлигини йўқотди, қудрати сўнди.

Ўрта Осиё халқлари антик давр маданиятидан беқийёс даражада миннатдор бўлмоқлари керак. Чунки ана шу мадани-

ят, унда ёзилган асар ва йилномалар туфайлигина бизнинг тарихимиз, аждодларимизнинг номлари улар яшаган ерларнинг, юртларнинг номи сақланиб қолган.

Сақ (шак, соқ), массагет, парпи — аждодларимиз бўлмиш бу халқлар скиф деган буюк миллатнинг парчаларидир, «Скифлар энг қадимий миллатлардан бири бўлиб, улар қадимийликда мисрликлар билан беллашадилар», дейди тўпламга киритилган қадимги тарихчилардан бири. 3000-4000 йил илгари ҳам Дон, Дунай, Днестр, Волга, Ока, Аму ва Сирдарё бўйларида скиф халқлари яшаганлар.

Қадимги тарихчилар белгилаган ана шу жойларда ҳозир ҳам туркий халқлар истиқомат қиладилар. Ва ота-боболари скифларга ўхшаб худойиларга от сўядилар.

20-асрнинг 50-йилларидан бошлаб, тарих дарсликларида, тарих изланишларида туркий халқларни келгинди элга чиқариш жуда кучайди. Гўёки улар 700-800 йил олдин Сибир ўрмонларидан келиб, Россияни босиб олганлар. Тўплам бу каби жуда кўп тўқима афсоналарга зарба беради, йўққа чиқаради. Ҳа, татар, бошқирд, булғор, ҳазарлар (умуман номи ўғуз ва қипчоқ турклари) ҳозирги яшаётган территорияларида, балки ундан-да шимолроқ ва ғарброқда энг қадимдан яшаб келаётган туб аҳолидир.

Умуман олганда, тўплам маданий халқлар қаторига киритилган грек, лотин, форс, миср халқлари билан тенг борди-келди қилганимизни, грекларнинг ўзи энг буюк деб саралаб айтган етти донишманднинг биттаси миллатимиз вакили Анахарсис бўлганини билиб оламиз.

Ушбу хрестоматиянинг илмий аҳамияти ҳам каттадир. Антик давр тарихий қўлёзмаларининг улкан денгизидан, хитой солномаларидан, форс, ҳинд обидаларидан, «Авесто»дан Ўрта Осиёга тегишли матнларни бир ерга тўплаб чиқаришлари тарихимизга қизиққан барча инсонлар учун жуда муҳим йўл кўрсаткичдир. Китобхон Геродот, Страбон, Птолемей, Руф, Арриан ёки Чин қўлёзмаларининг барини тимирскилаб титиб, қайси асарлигини, қайси йил чиққанини қидириб ўтирмай, шундайгина бети-ю бобини билиб, асарни аниқлаб олади ва изланишларини давом эттиради.

Хрестоматиядаги матн парчаларининг боб рақамларида учраган чалкашликлар (Плутарх, «Помпей», боб 33 эмас — 38;

Плутарх «Цезар», боб 8 эмас – 58) тузатилди. Шунингдек, Парпия давлатининг таркиби, парчаланиши ва тугашига оид хатоларга изоҳлар бериб тушунтирилди.

Зоҳир Аълам

«MEDIA PLYUS»
газетаси
кутубхонасидан

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
I боб. Геродот	6
II боб. Аҳоманийлар сулоласи даврида Ўрта Осиё	51
III боб. Искандар Мақидушлининг Ўрта Осиёга юриши	75
IV боб. Ўрта Осиёнинг Искандар давридан кейинги географик шарҳлари	120
V боб. Милоддан бурунги IV асрдан милодий III асргача Ўрта Осиёдаги сиёсий воқеалар	126
VI боб. Грек-Македон ҳокимияти тугатилгандан кейинги даврда Ўрта Осиёдаги ижтимоий-иқтисодий алоқалар	148
VII боб. Араблар босқинигача бўлган даврларда Ўрта Осиёдаги динлар	170

63.3(543)
Қ15

Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида: Терма парчалар / Тузувчи ва тарж. Зоҳир Аълам; Масъул муҳаррир О. Абдулмев -Т.: YURIST-MEDIA MARKAZI, 2008, -184 б.

ББК 63.3(543)

№8-2008/1599

Адабий-матрифий нашр

**ҚАДИМГИ ТАРИХЧИЛАР
ЎРТА ОСИЁ ҲАҚИДА**

Терма парчалар

Муҳаррир Бахтиёр Каримов
Мусаввир Альвирт Ахмеджанов
Мусаҳҳиҳ Шерзод Ҳайитмуродов
Компьютерда саҳифаловчи З. Маннопова

Босишга 03/01/2008 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 ¹/₃₂.
Таймс гарнитураси. Офсет босма. 4,75 шартли босма тобоқ.
5,75 нашр тобоғи. Жами 3000 нусха. Букортма №4.

«ХТ «Исрофилов А.Н.» босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Чилонзор 10 кв, 10 А.